

В. В. Вороненко
Л. Д. Кісмерська
Л. В. Матвєєва
І. Б. Усенко

Микола
Прокопович
ВАСИЛЕНКО

В. В. Вороненко
Л. Д. Кістерська
Л. В. Матвєєва
І. Б. Усенко

Микола
Прокопович
ВАСИЛЕНКО

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1991

91212
ББК 63.3(2Ук)
В19

1811-8
312

Редакція видань
Історично-культурної спадщини
України

Редактор В. О. Сліпачук

1992
595-4

Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матве-
В19 **єва Л. В., Усенко І. Б.**— Микола Прокопович Ва-
силенко /Передмова Ю. С. Шемшученка.— К.:
Наук. думка, 1991.— 272 с.: іл.— Бібліогр.:
с. 246—259. ISBN 5-12-003241-9 (в обкл.):
2 крб. 40 к., 1000 прим.

У книзі йдеться про життєвий і творчий шлях видатного діяча української культури, одного з організаторів Української академії наук і другого її президента, Миколи Прокоповича Василенка (1866—1935). Біографічні дані реконструйовані завдяки розробці великого масиву архівних документів, зокрема щойно випущених із «спецховищ» і введених до наукового вжитку. Детально висвітлена громадсько-політична та наукова діяльність вченого, його оточення на тлі суспільно-політичних подій повоєнної доби на Україні.

Для широкого кола читачів.

1401020000-463
В М221(04)-91 БЗ-11-5-91

ББК 63.3(2Ук)

ISBN 5-12-003241-9

© В. В. Вороненко, Л. Д. Кістерська,
Л. В. Матвеева, І. Б. Усенко, 1991

ПЕРЕДМОВА

Час — найвищий і найпристрасніший суддя людських діянь.

В аналах цивілізації надовго зберігаються імена людей, які своєю невтомною працею збагачували вітчизняну науку й втілювали у життя прогресивні ідеї. До них належить і Микола Прокопович Василенко. Він був одним з фундаторів Української Академії наук, отож заслуговує на вдячну пам'ять, на те, щоб посісти належне місце в майже 75-річній історії Академії.

Це ім'я, як і багато інших, ми нині повертаємо знову з прірви забуття. Протягом тривалого часу воно майже було вилучене з літератури, а якщо й згадувалося, то, як правило, з відповідними ярликами негативного змісту. Винятком з цього була енциклопедична довідка про Миколу Прокоповича, надрукована ще за його життя 1928 р. у дев'ятому томі Великої Радянської Енциклопедії під редакцією М. І. Бухаріна, В. В. Куйбишева, М. М. Покровського, О. Ю. Шмідта та інших. Ці відомості теж не були позбавлені певного суб'єктивізму, оскільки замовчувалися його роль в організації Української академії наук та діяльність на посаді її другого президента. Та все ж простежувалися деякі етапи життя і творчості вченого, зокрема відзначалося, що він — український історик, член Української академії наук з 1920 р., політичний діяч, відомий кадет. Досліджує соціальні відносини періоду гетьманщини, цікавлячись головним чином історією утворення станів та формами землеволодіння. Наслідком цих занять є вивчення надзвичайно цінних матеріалів з соціально-економічної історії України. Наукова робота Василенка як історика з українофільським напрямом проходила у дореволюційний час поза зв'язками з офіційними науковими установами, оскільки його не допустили до читання лекцій в університеті й праці його друкували

головним чином органи української ліберальної громадськості. У 1918 р. був міністром народної освіти в уряді гетьмана Скоропадського, після падіння якого зосередився науковими заняттями, здебільшого з питань історії українського права. Притягнутий у 1924 р. до відповідальності по справі контрреволюційного Київського обласного центру дій, М. П. Василенко був засуджений, відбував покарання, а потім амністований і поновлений у громадянських правах.

Після цієї публікації йому судилося прожити ще сім років. Незадовго до смерті, у 1934 р. він одержав з Москви листа, підписаного відомим російським вченим академіком Сергієм Вавіловим, у якому говорилося: «Академія наук СРСР збирається видати бібліографічний словник *найвидатніших* (виділено нами.— Ю. Ш.) наукових співробітників СРСР, а тому просимо заповнити анкету, надіслати список праць і фотографію». Цей факт свідчить про високу оцінку творчості Миколи Прокоповича з боку авторитетів науки ще за його життя. А в Києві на той час вчений був у глибокій опалі. За ним тягнувся «шлейф» українського буржуазного націоналіста. Ось чому після смерті М. П. Василенка у 1935 р. в академічних чи інших виданнях не з'явилося жодного некролога. Отак Академія, засновником і президентом якої він був, не висловила з цього приводу навіть загальноприйнятого почуття скорботи.

Як не прикро, але тільки за кордоном вчені кола відгукнулися на цю сумну подію в житті української науки. Один з чеських історичних часописів повідомив, що у Києві помер відомий український історик Микола Прокопович Василенко. Його праці мають синтетичний характер і засновані на різноманітних і раніше неопублікованих архівних матеріалах. Він написав цікаву книгу «Нариси з історії Західної Русі та України». Після революції вивчав переважно українське право. Далі наводився перелік основних його праць з питань правознавства та вказувалося на їх позитивне значення.

Серед українського наукового загалу Микола Прокопович мав цілком заслужений і високий авторитет. А то були важкі для української науки часи. Саме на схилі життя вченого на Всеукраїнську академію наук впав шквал сталінських репресій. Була розгромлена практично вся академічна суспільна наука, з корінням викорчувувалися так звані націоналісти й троцкісти,

прибічники правого й лівого ухилів. Чимало відомих вчених було безпідставно розстріляно чи загинуло у концентраційних таборах. Ймовірно, що така ж доля могла спіткати і Василенка. Смерть «врятувала» його від нових випробувань з боку злочинного режиму.

Минали роки... Уже помер Сталін і було розвінчано його зловісний культ. Промайнуло десятиліття хрущовської відлиги. Потім майже двадцять років тривав задушливий брежневський застій. Та нічого не змінювалося в оцінці особи і творчої спадщини Василенка, яку свого часу дала йому командно-адміністративна система. За ці роки ніхто ґрунтовно не звертався до його наукового доробку. Але це не завадило багатьом історикам і правознавцям на Україні однобічно тлумачити наукові погляди Миколи Прокоповича з питань розвитку української держави і права, акцентуючи увагу на «націоналістичних» моментах. А для деяких письменників він й дотепер залишається заклятим контрреволюціонером, українським сепаратистом. Саме так змалював постать вченого Р. Самбук у своїй книзі «Останній заколот», опублікованій 1989 р.

Штучно витворені примари ніби-то ворожої діяльності Василенка стали причиною тривалого процесу його повної реабілітації. Наприкінці 80-х років до Прокуратури УРСР неодноразово звертався президент Академії наук УРСР академік Б. Є. Патон з цього приводу. Але тодішнє керівництво цієї установи не знайшло, а точніше, не захотіло знайти підстав для відновлення історичної справедливості. Та й як же могло бути інакше, коли деякі високі функціонери з властивою їм малокомпетентною категоричністю заявляли щодо Василенка: петлюрівський міністр реабілітації не підлягає. Дарма, що таким міністром він ніколи не був.

До перегляду справи, по якій було засуджено М. П. Василенка 1924 р., знову повернулися на вимогу наукової громадськості у 1991 р. Нове керівництво Прокуратури республіки дійшло висновку, що вченого було засуджено безпідставно. За прокурорським поданням Верховний Суд УРСР визнав незаконним притягнення М. П. Василенка до кримінальної відповідальності у вказаній справі і повністю його реабілітував.

За кілька років до цієї офіційної відбулася громадсько-наукова реабілітація Миколи Прокоповича.

Чимало для цього зробили член-кореспондент АН УРСР Г. М. Добров, який передчасно пішов з життя, а також автори цієї книги. Вони надрукували ряд статей у наукових журналах та періодичній пресі, в яких висвітлено справжню роль Василенка як визначного українського вченого і організатора науки. За їх розвідками Президія Академії наук УРСР у грудні 1988 р. розглянула питання «Про актуальні маловивчені питання історії заснування та перших років діяльності Академії наук Української РСР». Постановою з даного питання Президія визнала офіційною датою заснування Академії наук УРСР 27 листопада 1918 р. і взяла до уваги, що другим її президентом був академік Микола Прокопович Василенко. Так було заповнено ще одну «білу пляму» в біографії Академії наук. Передбачено, крім того, видати вибрані твори Василенка (нині здійснюється підготовка такого видання), брошуру про нього у серії «Бібліографія вчених Української РСР» (вийшла у світ наприкінці 1990 р.) тощо.

14 лютого 1991 р. наукова громадськість Академії урочисто відзначила 125-річчя від дня народження Миколи Прокоповича. З цього приводу відбулися Загальні збори її Відділення історії, філософії та права. Доповідь «Життєвий і творчий шлях академіка М. П. Василенка» виголосив автор цих рядків. На зборах також виступили академік АН СРСР І. І. Лукін, академік АН України К. М. Ситник, член-кореспондент АН України І. Ф. Курас, кандидат юридичних наук І. Б. Усенко та науковий співробітник Інституту держави і права АН України В. В. Вороненко. Це було ніби друге народження Василенка. Адже ні за життя, ні після смерті ніяких подібних подій на його честь не влаштовувалося.

Збори звернулися до Президії АН України з пропозицією встановити на фасаді будинку Президії, де працював Микола Прокопович, меморіальну дошку на його честь, заснувати академічну премію імені М. П. Василенка за кращу наукову розробку проблем держави і права України, а також здійснити ряд інших заходів, спрямованих на увічнення пам'яті вченого. Отже, можна констатувати, що хоч і поступово, але неухильно відбувається очищення імені М. П. Василенка від різного роду нашарувань і фальсифікацій.

Микола Прокопович був непересічною, високоосвіченою й талановитою людиною. Він жив на зламі

століть, у період бурхливих соціальних потрясінь. Його громадські позиції формувалися під впливом трьох російських революцій, відродження й занепаду української державності, становлення сталінського тоталітаризму. Все це Василенко сприймав крізь призму свідомого осмислення як активний учасник тогочасних подій, а не сторонній спостерігач. Життя водило його невторованими дорогами, приносило і радощі, і незгоди. За свої переконання він відбував покарання як у царській, так і в радянській в'язниці. Та Микола Прокопович намагався долати перешкоди з гідністю справжнього вченого, виходячи з того, що принцип справедливості всеосяжний.

Він завжди мав широке коло друзів і знайомих серед політичних діячів, вчених, педагогів. Узами міцної дружби він був зв'язаний, зокрема, з всесвітньо-відомим вченим Володимиром Івановичем Вернадським. Збереглося їх листування, яке свідчить про спільність поглядів на характер і шляхи розвитку науки в Росії та на Україні. Це й сприяло їх практичним діям по створенню Української академії наук.

Дещо інший характер мали стосунки Миколи Прокоповича з відомим українським істориком і політичним діячем Михайлом Сергійовичем Грушевським. Вони по-різному підходили до засад утворення вищезгаданої установи. Грушевський, зокрема, намагався організувати академію на базі Наукового товариства імені Шевченка, а Василенко дотримувався інших поглядів. Отож, коли першому з них запропонували посаду президента створеної за задумом Василенка Української академії наук, той категорично відмовився.

Були розходження у цих видатних вчених і суто наукового характеру. Та загалом Василенко багато в чому поділяв наукові концепції Грушевського на історію розвитку української державності, цінував його вклад до історичної науки. Про це свідчать численні рецензії Миколи Прокоповича на його праці.

Відчутний вплив на Василенка і формування його наукових поглядів справив великий знавець української історії Олександр Матвійович Лазаревський. Для Миколи Прокоповича він став «хрещеним батьком» у його становленні як історика.

На різних етапах життя він підтримував тісні особисті й ділові стосунки з відомими українськими й російськими вченими В. Б. Антоновичем, Д. І. Бага-

лієм, М. Ф. Владимирським-Будановим, В. Е. Грабарем, М. В. Довнар-Запольським, С. О. Єфремовим, А. Ю. Кримським, О. І. Левицьким, І. В. Лучицьким, В. Л. Модзалевським, В. О. Мякотіним, С. Ф. Ольденбургом, Д. М. Петрушевським, М. Є. Слабченком, письменником В. Г. Короленком, істориком і політичним діячем Д. І. Дорошенком та багатьма іншими. Вони високо цінували дружбу і співробітництво з ним. «Зайве казати Вам,— писав, наприклад, Петрушевський вже по смерті Миколи Прокоповича до його дружини Н. Д. Полонської-Василенко,— як багато радощів дав він мені протягом нашої багаторічної нижньої дружби, яким щасливим почував я себе, коли мав можливість бачитися з ним та втішатися єднанням з ним. Усе моє життя пройшло в промінях нашої дружби... Я любив його усіма силами моєї душі і мені важко словами висловити, чим він був для мене».

З перших кроків самостійного життя Василенко мріяв присвятити себе тільки науці. Але обставини справді виявилися сильнішими за сподівання. Йому довелося заробляти гроші на хліб насущний, працюючи у різних державних установах, вчителем і адвокатом, газетярем і викладачем у вищих навчальних закладах. Він обіймав високі урядові посади за часів Тимчасового уряду і правління Скоропадського, був активним членом багатьох наукових та інших громадських товариств. Політична діяльність Миколи Прокоповича була недовгою і, слід сказати, не завжди вваженою. Схоже на те, що він і сам не вірив, що заживе гучної слави на ниві великої політики. Водночас свою політичну кар'єру намагався використати в інтересах української науки і культури. Він ніколи не боявся втратити ту чи іншу урядову посаду. Зате віддав усього себе своєму дітищу — Українській академії наук. У цьому він бачив сенс своєї діяльності. Як писала пізніше Полонська-Василенко, її чоловік жив інтересами Академії, гірко переживав її знищення і його останні думки були про неї.

Незважаючи на перерву у науковій діяльності, викликану об'єктивними обставинами, Василенко встиг чимало зробити для української історичної і правової науки. За 40 років творчої праці опубліковано близько 500 наукових і публіцистичних праць, багато з яких не втратили свого значення і нині. Він, зокрема, аргументовано доводив історичну самостійність розвитку українського права, глибоко розробляв його джерель-

ну базу. Микола Прокопович заперечував тим, хто розглядав це право тільки у контексті розвитку загальноросійського права і не бачив української специфіки. На сучасному етапі, коли ми все більше звертаємося до свого коріння, ці теоретичні положення набувають особливої ваги для дослідників історії українського права.

Левову частку історичного доробку Василенка становлять праці з історії козаччини та Лівобережної України. Вчений таким чином віддав належне цікавому минулому Чернігівщини, з якою було пов'язане його дитинство і яку він так безмежно любив.

Особливий вплив на формування Василенка як майбутнього історика справив старовинний Глухів (місто його дитячих років), який згадують літописи вперше 1152 р. У середині XVII ст., воно було сотенним містом Ніжинського полку, надалі — резиденцією багатьох гетьманів Лівобережної України, місцем роботи Малоросійської колегії Правительствующого Сенату.

Визначні історичні пам'ятки міста — Триумфальна брама (1744), церква Святого Миколи (1693), Троїцький собор, у якому за участю Петра I було піддано анафемі гетьмана І. Мазепу, — надихали Миколу на ретельне дослідження історії рідного краю.

Неупереджений погляд на суспільне життя України викликає дедалі більший інтерес і до визначних діячів української історії, науки та культури. Серед них особа Василенка є справді помітною. Це видання покликане певною мірою відновити історичний хід подій, учасником чи очевидцем яких був цей видатний учений і відомий політичний діяч, оскільки впродовж тривалого часу його ім'я замовчувалося, а діяльність висвітлювалася тенденційно.

Книгу підготували: розділи I—II — В. В. Вороненко, розділ — III — В. В. Вороненко і канд. іст. наук Л. В. Матвеева, розділи IV, VI, VIII — канд. іст. наук Л. В. Матвеева і канд. техн. наук Л. Д. Кістерська, розділи V, VII, IX і загальна редакція праці — канд. юрид. наук І. Б. Усенко.

Хронологічну таблицю та бібліографічні списки, іменний покажчик склали В. В. Вороненко та І. Б. Усенко.

Шемшученко Ю. С., член-кореспондент АН України

Розділ I ПОЧАТОК

Другої лютневої ночі 1866 року * у подружжя Василенків з с. Есмань (Глухівського повіту Чернігівської губернії) народився хлопчик, якого назвали Миколою. Здавалося, сам Господь посміхнувся з образів на покуті до породіллі та її сповитої дитини. Тільки посмішка та була з відтінком суму: «Ой хлопче,— наче прошепотів хтось,— нелегкий твій шлях, не битий, не рушниками вистелений. Буде він сам як рушник — двійко кольорів на ньому. І шану і добро пізнаєш, а настане час — і смуток огорне душу. І ненависть пізнаєш людську і пекучий присмак зради відчуєш. Чорного на рушнику твоєї долі досхоchu...»

Не кожному судилося зберегти спогади про своє дитинство. Часто-густо спливають лише окремі його фрагменти, спалахують крізь поволоку років лише іскорки, а все інше сховане десь від нас за сімома замками, а це ж найщасливіша пора нашого життя. Микола Василенко навдивовижку добре пам'ятав те, що з ним було у перші роки життя. «З того далекого часу раннього дитинства зберіглося у мене багато споминів. Очевидно, життя не давало нічого яскравого»¹, — напише він 1924 р., тобто тоді, коли уже був літньою людиною, яка багато чого пізнала і скуштувала вдосталь того терпкого, але чарівного зілля, що зветься життям. Можливо, поглядаючи з височини літ на все те, чим він клопотався на рубежі 60—70-х років минулого століття, ті події здавалися йому мало-значущими. Але ж чому тоді вони так виразно збереглися у пам'яті? Напевне тому, що усе дитяче буття підсвідомо залягає і в душі.

Найтепліші спогади викликало рідне село — його Есмань (нині Червоне Сумської області). Воно запозичило свою назву від річки, вздовж берегів якої й розташувалося. Річка та брала свій початок з колись великого торфового болота. Люди переказували, що

---

* Дати подані за старим стилем.

то була підступна і майже непрохідна місцевість. Не раз доводилося витягувати звідти і людей, і коней, і худобу. Та десь до середини ХІХ ст. болото майже зовсім висохло, залишивши на росяних луках невеличку водойму, з якої й починалася річка Есмань. Збідніла на воду через загибель болота, вона тоненькою стрічкою зміїлася навкруг села. Ще у кращі для неї часи тут було збудовано декілька млинів на греблях, вода весело нуртувала в них, підганяючи роботу. Зараз же залишки тих млинів похмуро стовбичили, пориплюючи, наче стружені дідугани, сумно зітхали, нудячись без звичної роботи і згадуючи минуле. Млини трухлявіли, греблі розмивалися. Після скасування кріпосного права не знаходилося достатньої робочої сили, аби вчасно лагодити та утримувати їх. Річка мало-помалу вичахла. «Я пам'ятаю р. Есмань на протязі всього села Есмань вже не річкою, а струмком, який тільки в окремих місцях розширявся»², — писав пізніше Василенко. Проте і за часів його дитинства в тому струмку вистачало різної риби. Зникнення болота та занепад річки зумовлювалися декількома причинами. Тут були і суто природні. Справа у тім, що при в'їзді до села з боку Глухова дорогу перетинало велике провалля, яке весь час розширювалося. Весняні повені та осінні дощі виносили з нього до річища глину та пісок й замулювали його. До цього долучалася й людська безгосподарність, бо ліси, що оточували болото, безжально вирубувалися. Як знати, може саме спомини про те, як міліла рідна річка, були одним з чинників, які спонукали академіка Василенка через багато років приділяти пильну увагу й проблемам охорони природи.

Долі села й річки тісно перепліталися. Адже село теж колись знавало кращі часи, було заможним і велелюдним. Саме місце його знаходження — на межі України й Росії — зумовлювало цю обставину. Адже зовсім недалеко знаходилися знані торгові центри — Севськ, Путивль, Орел. До того ж, ще за графа Румянцева-Задунайського, що колись досить тривалий час мешкав у Глухові, було прокладено Київсько-Московську дорогу, яка пролягла й через Есмань. Зрозуміло, що це найкращим чином позначилося на житті села. В ньому було зведено церкву, розташовано ряд адміністративних установ, зокрема повітова управа, станові квартири, а також з'явилися заїжджі двори і шинки. По цій дорозі товари з Москви йшли

на українські ярмарки, серед яких найбільшою та найвідомішою була Кролевецька (55 верст від Есмані). Саме село стало одним з центрів хлібної торгівлі: майже все зерно з Глухова, Орла, Путивля та інших навколишніх міст проходило через нього. На середину ХІХ ст. тут була і своя поштова станція на двадцятьє коней — «вільну пошту» тримали Дмитрієви. Малий Микола із захопленням ставився до такої, на його думку, романтичної і важливої справи, як поштове ямщикування, і відверто заздрич своєму приятелеві Федьку Дмитрієву. Та доля занадто суворо повелася з родиною ямщиків, бо вже в першій пол. 70-х років їхнє господарство почало занепадати і врешті-решт майже зовсім розорилося. Дмитрієви були вимушені залишити Есмань. І це на той час вже нікого не дивувало, бо й саме село із зменшенням торговельного значення шляху через прокладення залізниці (найближча станція — Путивль) і розвитком внаслідок цього нових торговельних центрів все більш мілішало і статками, і людьми, втрачаючи свій статус ділового і заможного центру.

Миколку — метикуватого і допитливого хлопчика — завжди цікавили люди, що його оточували. Есманці — то були щирі українці за своїм побутом, одягом і звичаями. Завзято співали й танцювали, колядували взимку, водили козу тощо. Однак сусідство з російськими губерніями певним чином відбивалося на житті селян, зокрема на мові. Тут поряд з українськими можна було почути й російські та білоруські слова. Миколка вбирав у себе їх розмай, переймався болями і сподіваннями своїх односельців. А розмовляти добірною українською мовою він навчився уже пізніше. Отже, перші паростки усвідомлення себе сином свого народу започатковувалися у ньому саме у дитячі роки, хоча повністю він це збагнув уже дорослим.

Він походив з родини, яку навіть при великому бажанні не можна було вважати заможною та шляхетною. Дід Іван наперекір примхам долі зумів дослужитися до посади губернського секретаря, але рано помер, залишивши десятьох дітлахів. При відвертому зубожінні сім'ї та постійних нестатках осиротілої родини й досі залишається загадкою те, яким чином вдалося його вдові досягти в тих умовах, здавалося, неможливого — дати їм змогу здобути початкову освіту в Глухівському училищі. Батько Миколи — Прокіп Іванович після закінчення училища якийсь час був

писарем у повітовому суді, згодом письмоводителем 1-го стану глухівського повіту і, нарешті, на початку 60-х років в ранзі пристава 2-го стану переїхав до Есмані. Син писав про батька, що це «була людина розумна, чесна, з великими юридичними та адміністративними здібностями; його юридичні поради цінилися сусідами, які часто доручали йому переведення складних справ, хоча він і не мав юридичної освіти»³. Один із Миколиних дядьків — Петро — завів своє господарство і, врешті-решт, він та його діти повністю злились з місцевим селянством. Молодший же брат Василь навіть якийсь час працював у Орлі начальником в'язниці. Найбільш вдало, напевно, влаштувався старший брат батька — Єгор Іванович, який також служив у Орлі, де потім навіть мав певну юридичну практику. Висловлювати здогад про якийсь його вплив на вибір племінником майбутнього життєвого шляху, звісно, не доводиться. Зустрічався він з родичами лише зрідка. Та, безумовно, ці факти висвітлюють ту атмосферу поваги до будь-якої державної служби, яка існувала в сім'ї.

Прокіп Іванович у службових справах часто навідувався до села Уланів, що за 20 верст від Есмані. Тут знаходилася садиба зубожілих дворян Павловських. Візити ставали все частішими, і скінчилося це тим, що 23 серпня 1863 р. він одружився з їх дочкою Тетяною Дмитрівною.

Колись Павловські були досить знатними. Як згадувала Миколина бабуся по жіночій лінії Єлизавета Василівна Коченовська, хтось з її родичів за царя Миколи I обіймав високу посаду генерал-крігс-комісара. Один з материних братів, Павло Дмитрович, все своє життя віддав військовій службі, в середині 70-х років він помер у званні ротмістра корпусу жандармів. Зрозуміло, що у таких родинах панували настрої вірнопідданства престолу і царю. Та Прокіп Іванович і Тетяна Дмитрівна ніколи не намагалися нав'язувати дітям своїх поглядів. Це було найяскравішим проявом не лише педагогічного таланту, а й їх внутрішньої інтелігентності. Таке виховання виробило у Миколи Прокоповича ті якості, які сталися йому у нагоді як політику і державному діячу,— терпимість до іншої думки, вміння уважно вислуховувати опонентів, розважливість при викладенні своїх аргументів, абсолютна політична чесність.

В родинному колі

Садиба Василенків розташувалася на певній відстані від самого села, мешканці якого майже не навідувалися сюди, особливо взимку. Отож, цієї пори навколо неї блукали тільки зголоднілі вовки, які навіть заходили на подвір'я і нападали на худобу. Виходячи з хати, батько часто брав з собою рушницю. Вовки збивалися зграями і в березнику, частина якого належала батькові. Він видавався непрохідним і таємничим. Там весь час щось ворушилося, нуртувало невидиме і незрозуміле для навколишнього життя. На початку 90-х років і цей березник зник, бо висихаючий торф осідав, оголюючи корені дерев, тому їх й вирубали.

Отож, Василенки жили розмірено, навіть замкнуто. Дерев'яна будівля з солом'яним дахом мала вісім кімнат і давно потребувала серйозного ремонту, оскільки була зведена ще у 40-х роках. Частину садиби займав великий сад. На краю саду містилася баня. Вона збуджувала дитячу уяву. Не тільки діти, а й навіть деякі забобонні робітники, що працювали в господарстві батька, населяли її різними страхами та чортovinням. Біля будинку розміщувалася невеличка пасіка та квітники, росла висока тополя, під якою Василенки любили пити чай. Загалом жили дуже скромно. Як згадував Микола Прокопович: «Краси не було, але був затишок. І ми всі любили наш хутір, нашу Есмань»⁴.

1869 р. родина переїхала в оселю К. С. Звягіна,

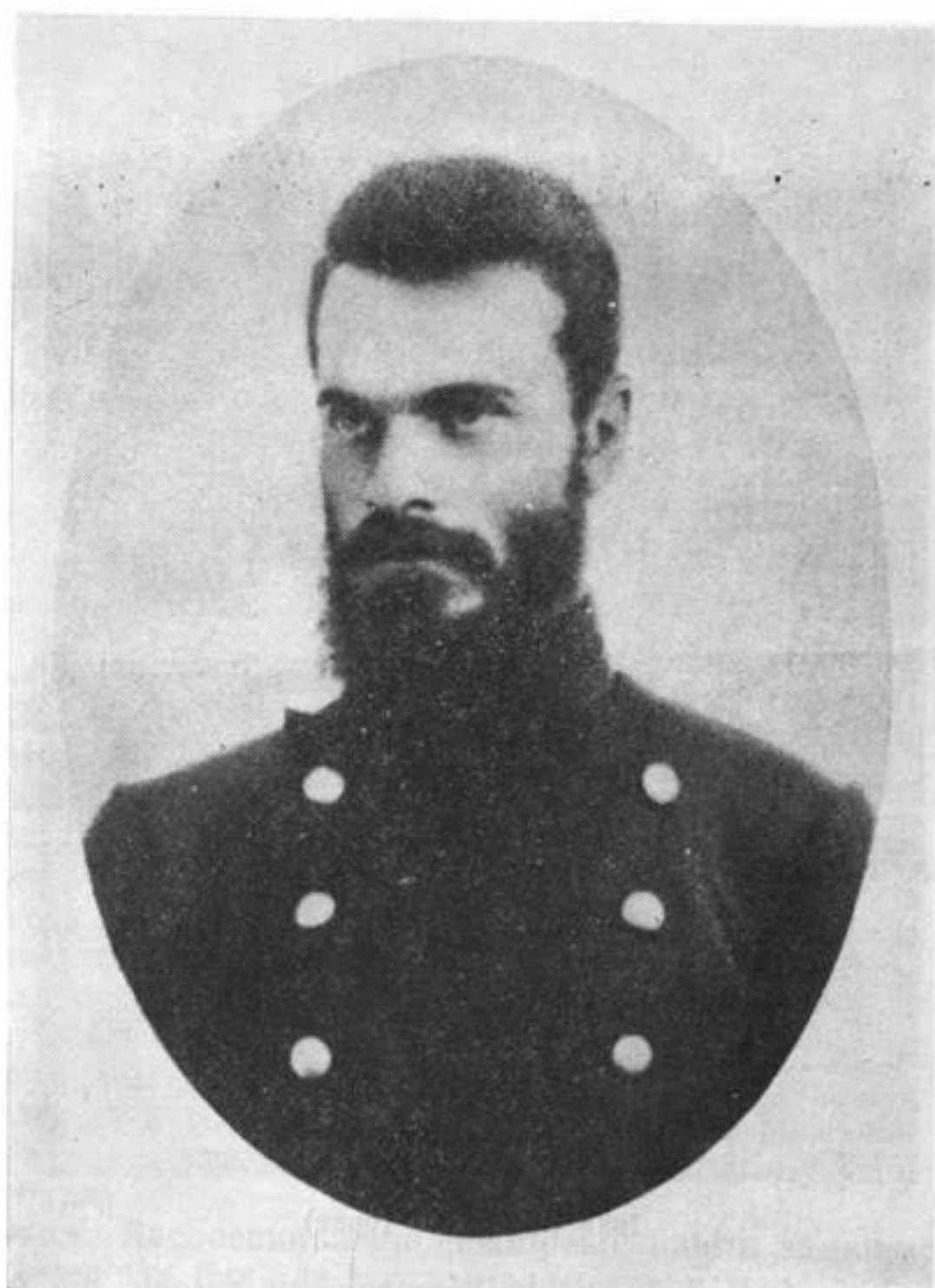

Іван Василенко (брат)

який зробив дарчу на неї батькові за умови, що його — одиноку людину дуже похилого віку — доглядатимуть. На той час у Миколи з'явилося ще два брати — Іванко та Михайлик.

Шляхи, дороги! Чому вони завжди хвилюють нас? Може, той нездоланий містичний потяг до мандрівок у декого закладено ще з далеких пращурів? Але ж відомо — добре там, де нас немає. І все одно щось вабить в далечінь, у путь. Здається, що ось за тим закрутом, за тією річкою, у тому краю чекає на тебе щось загадкове і хвилююче. Миколка теж любив поблукати у лісі, в полі, по болотах, коли сухий торф шурхотів під ногами. Запали в пам'ять і подорож до бабусі Ярини — батькової матері. Поверталися з гос-

Михайло Василенко (брат)

тей вночі. Хлопчик дивився на зоряне небо і запитував себе: скільки тих зорь? Чи хтось в змозі їх перелічити? Його серденько тріпотіло у захопленні перед таїнами Всесвіту, але дитячий розум напружувався у прагненні пізнати це безмежжя. Подібні почуття охопили його й згодом, коли він став свідком унікального для Есмані природного явища — північного сяйва, яке з цікавістю і острахом спостерігало чимало селян.

Та дитячі враження були позначені не лише безхмарністю мандрівок та безтурботністю забав, а й

затмарювалися журбою і справжнім горем. Особливо гірко, коли йдуть від нас найближчі люди. Влітку 1872 г. померла ще зовсім маленька сестричка Ганнуся. Брати її дуже любили. Як і будь-яке горе, а особливо перше в житті, воно залишило в душі Миколи пекучу рану, яка ще довго боліла. Вперше, здається, хлопчик плакав так гірко, ясно усвідомлюючи трагічну невідворотність того, що сталося. І потім ще не раз, уже дорослим буваючи на есманському цвинтарі, біля могили Гані, його серце щеміло так, мовби все це трапилось зовсім недавно.

Діти не відають станових розмежувань. Селянські хлопчики й дівчатка були постійними Миколиними товаришами по іграх та забавах. Про це М. П. Василенко писав: «Ми вважали їх рівними. Більш того, коли ми бачили і відчували, що товаришам нашим виділяється гірший, наприклад, шматок, дається менша цукерка, ми намагалися відразу ж поновити справедливість»⁵. Майже щодня від рання до смеркання галасливий гурт дітлахів гасав біля садиби, вигадуючи і затіваючи нові й нові ігри. Та не завжди вони закінчувалися безжурно. Якось взимку вони так завзято загралися, що Миколу занесло до великої кучугури снігу, де він застряв і з якої довго не міг вибратися. Закінчилася ця пригода невтішно — запалення легенів, яке потім повторювалося аж до часу його вступу до університету. До цього додалася ще й тимчасова втрата голосу, який відтоді, на жаль, уже ніколи не відновлювався до нормального рівня. Восени хлопці разом з своїми товаришами любили на луках випасати коней, сидіти біля багаття та їсти печену картоплю.

З великою увагою і цікавістю приглядався Микола і до простих людей, які працювали у батька. Дітей доглядала баба Тетяна — жінка з характером, від якої їм перепало за різні пустощі. Та саме вона відкрила їм той чудовий і фантастичний світ українських казок-містерій про русалок, домовиків та відьом. Подейкували, що буцімто вона й сама з останніх, бо зналася дуже добре на травах. Але дітей вона любила й оберігала від «причини». Влітку вони ходили до косарів і дівчат, які загібали сіно, часто возили обід женцям в поле. Недалеко від оселі Василенків стояв вітряк, на якому працював дядько Микита. Хлопці навперегінці кидалися йому допомагати, особливо вважаючи за честь триматися за той

важель, яким вітряк повертався супроти вітру. Володів дитячими помислами і конюх Микола, який дозволяв водити коней на водопій.

На Різдво кололи свиней, робили ковбаси, їли кутю на кухні усі гуртом: господарі й ті, хто у них працював. На схилі життя М. П. Василенко про ті часи писав: «Прошло з того часу багато років, і я згадую вечори, проведені на кухні самим теплим почуттям. Благотворного у цьому спілкуванні нашому... було багато, і демократизм моїх поглядів, моє народолюбство, безсумнівно, там здобули своє перше коріння, які потім, завдяки науці, пішли далеко вглиб»⁶.

1870 р. батько вийшов у відставку і заповзвся хазяйнувати. Через два роки, однак, маючи на руках рекомендацію голови глухівської повітової управи Ф. Д. Красовського, він з родиною виїхав до с. Туранівки, де влаштувався управителем маєтку В. І. Тимківського. Тодішня Туранівка губилася серед величозного бору, в якому ще тоді траплялися щоглові сосни, але уже через два десятиліття його безжально і бездумно вирубали. Село лежало на річці Шостка, яка була значно більша за Есмань. Маєток Тимківського занепав і прибутків не приносив. Отож, Прокіп Іванович заповзятливо взявся до роботи. Завдяки його зусиллям поновлювалися будівлі, а на греблі звели млина. Після Пасхи 1873 р. Микола з матір'ю повернувся додому. Батько часто навідувався до них. Нарешті переконавшись, що есманське господарство теж потребує догляду, він був змушений відмовитися від вигідної посади управителя.

Ще перебуваючи в Туранівці, Микола помітив, що її мешканці, на відміну від есманців, гарно розмовляють українською мовою. Питання ці — мова, народний побут, звичаї — усе більше і більше зацікавлюють хлопця. Цього інтересу він не втратив і пізніше, коли вже був зрілою людиною і визнаним вченим. Недарма до своїх історико-правничих розвідок він згодом вводив досить значний етнографічний елемент. Саме цим можна пояснити і те, що вже після Жовтня 1917 р., перебуваючи серед славної когорти організаторів української науки, Микола Прокопович багато уваги приділив заснуванню та забезпеченню ефективної діяльності такої академічної установи, як Комісія для виучування звичаєвого права України.

У побуті Василенки спілкувалися між собою російською мовою, хоча батько добре говорив українською,

Катерина Василенко (сестра)

знав чимало народних казок, оповідей та пісень. Проте він скептично ставився до можливості відродження України. І дуже часто батько з сином, що вже підростав, сперечалися на цю тему. Останній палко намагався переконати батька в тому, що в українського народу є майбутнє. Інколи той погоджувався, бо не хотів засмучувати сина⁷.

Коли Миколі виповнилося сім років, постало питання про підготовку його і молодшого брата Івана до навчання у Глухівській прогімназії. З цією метою було запрошено вчителя В. Х. Веллера. Та перший день занять склався невдало, бо звиклий до свободи Микола з самого ранку майнув на вулицю, тільки

його й бачили. Дітей в сім'ї зроду не карали, але цього разу батькова лінійка добряче таки погуляла по хлопцеві. Це був єдиний такий випадок, і батько потім довго карався і не міг собі пробачити це. Проте «екзекуція» пішла на користь. З наступного дня заняття відбувалися постійно. Це зовсім не означало, що хлопці зовсім не пустували на уроках, але вчитель вмів вгамовувати їх пристрасті, з притаманною йому педантичністю вводив їх у світ знань. «Він, безумовно, заклав в нас, дітей, міцний фундамент вчення і розумової роботи»,— з вдячністю згадував М. П. Василенко⁸.

17 серпня 1875 р. іспит було успішно складено, і ось вже Микола Василенко не просто хлопчак, він — гімназист, а тому страшенно пишався цим. У Глухівському повіті з нижчою освітою справи були кепські. Тут майже не було народних шкіл. І навіть у такому великому селі, як Есмань, одну з них було відкрито тільки в середині 70-х (до речі, не без допомоги П. І. Василенка). Та земські збори, до яких входили переважно дворяни, здавалося, не дуже переймалися таким станом речей і з заснуванням в Глухові в середині 70-х років чотирикласної прогімназії стали вважати, що цим їх клопіт про розвиток нижчої школи вичерпано. Вона утримувалася за рахунок земства із невеликих коштів, що їх виділяло місто. Мінімальна платня за навчання становила 10 карбованців на рік.

Саме 1875 р. внаслідок інспекторської поїздки міністра народної освіти графа Д. А. Толстого, який навідався й до Глухова, прогімназія почала перетворюватися на 6-класну. Останні її два класи були взяті на утримання скарбниці, і вона з земської стала згодом державною. У цьому значну роль відігравав її новий директор М. Ф. Лазаренко, завдяки якому цей учбовий заклад функціонував на засадах толстовської системи навчання та виховання згідно Статуту гімназій 1871 р. На підготовчий клас, хоча він юридично і не входив до прогімназії, поширювалися ті ж правила, за винятком, необов'язковості носіння гімназичної форми. Але хіба таку красу з дев'ятьма металевими гудзиками й шинелку офіцерського крою котрийсь з хлопчиків відмовився б носити? Дитяче серце цього не сприймало. Отож, майже всі (хто міг собі це дозволити, звичайно) «підготовники» носили форму. Питання про доцільність форми для учнів, як ві-

домо, й досі є предметом дискусій у педагогічній науці. Дуже доречними і сучасними видаються зауваження з цього приводу самого М. П. Василенка, який багато зусиль доклав до розбудови на Україні як науки, так і справи освіти, сам був аж ніяк не посереднім педагогом. Ось що він 1924 р. писав: «Форма має свої переваги, особливо у дітей. Вона їх вирівнює, і потім допомагає привчати їх до акуратності, так як дає змогу за акуратністю слідкувати. Але форма може вести до великого формального педантизму, який слугує знаряддям великого придушення. В цьому відношенні вона приносить більше шкоди, аніж користі»⁹.

Прогімназія розміщувалася в колишній садибі С. А. Терещенка разом із земською управою та з'їздом мирових суддів. Батько привіз хлопця до Глухова на заняття наприкінці серпня. Водночас він прихопив з собою саджанці срібної тополі, які й посадив на подвір'ї прогімназії. Через декілька років тут уже був справжній парк, весь час нагадуючи Миколі про домівку й рідних.

Глухів — старовинне місто. У XVIII ст. воно було резиденцією кількох українських гетьманів, адміністративно-політичним і економічним центром Лівобережної України. Все це не могло не зацікавити хлопця, що захоплювався історією рідного краю. Невипадково проблеми соціально-політичної та юридичної історії Гетьманщини у майбутньому посядуть чільне місце у науковій творчості М. П. Василенка. На середину XIX ст. Глухів спіткала доля звичайного провінційного містечка, хоча старожили пам'ятали ще ті часи, коли воно було значним хлібним ринком, де проходило щороку аж чотири ярмарка, а глухівські багатії — Терещенки та Люті — мали на Волзі рибні промисли. Та, як мовиться, що було — те загуло. Тепер найближча залізнична станція знаходилася майже за 60 верст — у Путивлі. Життя у містечку текло мирно і розмірено. Збурилося воно лише напередодні першої світової війни, коли сюди було прокладено ширококоліївку.

Тихе глухівське життя, здавалося, зовсім не засмучувало Миколу. Адже все тут дихало історією. За Святотроїцьким собором знаходився великий майдан, що називався Лікарняним базаром. На ньому височіла церква св. Миколи, відома ще за часів гетьмана Самойловича. На цьому майдані обирали на гетьма-

нування Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського. Біля церкви колись стояли й гетьманські палати, які не збереглися. Зате на місці колишнього жіночого монастиря, де певний час ігуменею була мати Івана Мазепи і який згорів наприкінці XVIII ст., залишилася часовня.

У Глухові Микола мешкав на квартирі студента Вчительського інституту, згодом викладача у зразковому училищі при ньому Михайла Васильовича Клименка. Це була щира, товариська людина, яка проводила багато часу з гімназистами — квартирантами, вболівала за успіхи хлопців у навчанні. Відзначаючи педагогічний талант свого старшого друга і наставника в перші гімназичні роки, Василенко пізніше занотував: «Я дуже багато чим завдячую М. В. Клименку. І своїм розвитком, і інтересом до навчання, і тим, що він дав мені, та й іншим моїм товаришам, добру підготовку для вивчення гімназичних предметів»¹⁰.

У прогімназії навчалось дуже багато дітей бідняків. Це цілком була заслуга директора — людини непересічної, але й суперечливої. З одного боку, він підтримував і втілював у життя освітянську політику графа Д. Толстого, а з іншого — давалися взнаки навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира і особисте знайомство з передовими людьми того часу М. П. Драгомановим, І. В. Лучицьким та ін. Його педантизм та формалізм у ставленні до організації учбового процесу ніяк не суміщалися з відверто демократичним поглядом на саму сутність навчання. Він весь час опікувався дітьми з незаможних родин, намагаючись забезпечити їм належні умови для навчання. Так, завдяки зусиллям Лазаренка один з його вихованців — син повітового писаря — після успішного закінчення прогімназії вступив на фізико-математичний факультет Київського університету і згодом обійняв посаду у Київському товаристві взаємного кредиту. «Дух демократизму та рівності, що панував у гімназії,— згадував М. П. Василенко,— і підтримувався директором, був доброю школою для нас, малюків»¹¹. Та директор вмів і суворо спитати з учня, і змусити його сумлінніше ставитися до вивчення предметів. Тоді багатьом це видавалося тиранством, але вже у зрілому віці Василенко з великою вдячністю згадував цього чесного і відданого своїй справі педагога. Саме він змусив його окрім латинської, грецької та німецької мов ви-

вчати і французьку, хоча це було й необов'язковим. А щодо видимої суперечливості вдачі Лазаренка, то, може, вона була й справді тільки удаваною, своєрідною захисною оболонкою проти тиску вищого освітянського начальства. Може, ці роки так відбилися у пам'яті Миколи Прокоповича тому, що саме життя потім не раз нагадувало йому про них. Адже з багатьма з тих, з ким він спілкувався під час навчання в гімназії, зустрічатиметься на життєвих шляхах досить часто. Так, на квартирі з ним майже чотири роки жив хлопчик Володя — майбутній відомий професор-економіст Володимир Андрійович Косинський. З ним М. П. Василенко зустрівся знов 1909 р., коли той переїхав з Одеси до Києва на посаду професора політекономії Політехнічного інституту замість відомого вченого С. М. Булгакова. З Косинським Микола Прокопович досить близько зійшовся на ниві спільності суспільно-політичних поглядів. Ще один гімназичний товариш — Федір Захарович Омельченко (помер 1924 р.) — став одним з провідних київських вчених-бактеріологів. Після встановлення Радянської влади в місті був ректором Ветеринарного інституту, а потім очолив Мікробіологічний інститут. Інший приятель — О. І. Александровський — був товаришем прокурора Київської судової палати і зажив популярності, зокрема, тим, що підтримував звинувачення проти редактора чорносотенної газети «Киевлянин» В. В. Шульгіна в зв'язку зі справою Бейліса, яка набула всеросійського і навіть всесвітнього розголосу. Отже, без перебільшення можна сказати, що скромна Глухівська прогімназія стала тою колискою, з якої вийшло чимало відомих українських вчених та політиків. Не міг забути Василенко роки навчання у Глухові і тому, що й після 1917 р., коли він обіймав державні посади, багато старих знайомих продовжували нагадувати йому про себе. Так, 1918 р. колишній його вчитель історії М. І. Павловський був на прийомі у міністра народної освіти гетьманського уряду Василенка у справі Кременчуцької жіночої гімназії.

Невдовзі Микола переїхав від Клименка на іншу квартиру. А з якогось часу тут частою гостею стала гімназистка Катерина Іваницька-Василенко, перед якою він щоразу ніяковів. Так, то було перше несміливе романтичне почуття.

1879 р. батько спромігся купити у Глухові будинок, і Василенки переїхали до міста. На цей час, крім трьох

Микола Василенко — гімназист

хлопців, у сім'ї підростали сестри Фросина й Катерина. 1 квітня 1877 р. народився ще й Костянтин, життєві шляхи якого якнайтісніше переплетуться з долею самого Миколи. Батько прийняв на прожиття до сім'ї двох синів Пелагеї Яківни Литвинової — глухівської поміщиці, авторки багатьох розвідок і статей з української етнографії, завзятої збирачки писанок, вишиванок і старожитностей. Вона дуже часто гостювала у Василенків. І звісно, спілкування Миколи з людиною, яка так багато зробила свого часу в справі досліджень з української проблематики, не минуло марно. З її допомогою хлопець почав знайомитись з матеріалами такого серйозного часопису, як «Отечественные записки». Це було саме те, чого при всьому бажанні не могла дати гімназія. Через все життя проніс Микола Прокопович вдячність до цієї дослідниці, присвятивши їй одну з своїх праць¹².

Під час навчання Миколи в Глухові сталися важливі політичні події. Це і російсько-турецька війна 1877—78 рр., за якою пильно стежила громадськість, і замах 5 лютого 1880 р. на Олександра II, а потім — його вбивство 1 березня 1881 р. Усе це справило неабияке враження на хлопця. Усе дотеперішнє життя, погляди батьків і система гімназичного виховання навертали його до прихильності монархічному ладові. Престол, особа імператора вважалися священними, тому будь-яка спроба розхитати його видавалося злочином, а вбивство імператора — намовлянням диявола. Проте, читаючи звіт про процес над Перовською, Кибальчичем та іншими, відчув, що десь симпатизує підсудним. І це зумовлювало душевний неспокій. Адже змиритися з тим, що вбито людину, не міг, як не хотів виправдати методи терору навіть заради благородної мети. Та все ж вирок про смертну кару зустрів несхвально. Аналізуючи згодом цей свій стан, Василенко написав: «Я сміливо можу сказати, що тоді, в той момент, було зроблено пролом моему монархічному почутті та привабливості для мене особи нового імператора»¹³. Мався на увазі, звісно, той, кого майже через чверть століття народ назве «Кривавим» і для кого «шапка Мономахова», врешті-решт, видається занадто важкою...

Мало кому у молоді роки вдається уникнути спокуси викласти на чистому аркуші паперу свої почуття, романтичні настрої. Не став винятком і Микола. Перші спроби пера припали на 1882—1883 рр. З цього приводу він згодом писав: «...Повинен відзначити, що на своєму віку я написав небагато віршів, головним чином жартівливого змісту, і всі вони були українською. Російською мені не давався вірш. Не вистачало рими». Проте він і гадки не мав, що це його безневинне зайняття викличе серйозну реакцію з боку місцевих оборонців «віри, царя й вітчизни». Сталося так, що перший свій віршований твір українською мовою він написав на честь весілля І. Я. Давиденка, що працював прикажчиком у батька. На весіллі цю оду й було прочитано. І тут «батюшка», що був присутній на весіллі, заявив, що сам імператор заборонив читати й писати «по-малорусски». Це так налякало гостей, що вірша було передано попові й той його прилюдно спалив.

Інший вірш Миколи, — щоправда, написаний російською, — був присвячений славетній історії Глухова —

Костянтин Василенко (брат)

міста українських гетьманів. Та батько, вислухавши сина, занепокоєно попередив його, що за таке по голівці не поглядять. «Я тут вперше,— згадував Василенко,— зіткнувся з дійсністю, дізнався, що українську мову заборонено і що література нею є гнана ... В цей час в мене позасвідомо прокинулася любов до рідної української»¹⁴.

Вчився Микола добре¹⁵. Багато читав, здебільшого пригодницькі романи Майн Ріда та Вальтера Скота, хоча траплялося дещо й українською мовою — «Енеїда», гоголівський «Тарас Бульба» у перекладі Олени

Пчілки. Закінчивши у червні 1883 р. прогімназії у Глухові, він переїздить до Полтави для навчання у гімназії. Тут батьків знайомий присяжний повірений П. Г. Васьков обіцяв надати хлопцю безкоштовну квартиру і наглядати за ним. Два роки навчання у 7—8-му класах промайнули непомітно, не залишивши юнакові якихось яскравих вражень. А що ж далі?

Микола вирішив присвятити себе медицині. Мріялося навіть про Московський університет. Певно, цей потяг виник під впливом захоплення романтикою і благородністю, які притаманні професії лікаря. Та життя в подальшому засвідчило, що цей вибір був значною мірою непродуманий. А поки що саме думки про медицину володіли юнаком, коли він — гімназист 8-го класу — давав приватні уроки синові відомого у місті лікаря Е. Майера. Останній був вихованцем медичного факультету Дерптського (тепер Тартуського) університету. Пообіцявши Миколі рекомендаційні листи до відомого професора Людвіга Штіде, він остаточно визначив наміри юнака. Сумніви геть! Він їде до Дерпта...

Так уже склалося Миколине життя, що перші велика подорож і поїздка по залізниці випали йому лише по виповненні 17 років. Він усе сприймав захоплено, як в дитинстві. Хлопець аж прикипів до вікна, коли локомотив, закутавши платформу клубками білого диму, відійшов від станції Путивль. Він уже забув про те, як його проводжали батьки з Есмані, як мати благословила його іконою в дорогу. Думалося лише про те, що з ним буде, як поведеться йому в далекій стороні. А тим часом проїхали Курськ, Москву, яка справила на юного провінціала незабутнє враження не лише масштабами, а й динамічністю життя. Врешті-решт Микола дістався Санкт-Петербурга. Тут він два дні пробув у батькового знайомого М. П. Рагозіна, який служив урядовцем у Сенаті. За порадою останнього юнак, окрім інших цікавих місць столиці, звернув особливу увагу на музей Гірничого інституту та Кунсткамеру Академії наук. Згодом Балтійською залізницею він виїхав до кінцевого пункту своєї подорожі.

...Аж ось і Дерпт — чудове старовинне місто, справжня окраса Остзейського краю. Він стоїть на берегах досить повноводного Ебаху, що впадає до Чудського озера. І хоча цю судоплавну річку (по ній навіть сновигали два колесні пароплавники «Алек-

сандр» і «Дерпт») не можна було порівнювати з рідною Есманню, він намагався відшукати в ній хоч щось знайоме. І хлопець часто-густо, дивлячись на Ебах, думками повертався додому. На кінець XIX ст. річка розділяла місто на дві частини: Петербурзьку й Університетську. Остання, власне, й була старим Дерптом — містом з вузькими середньовічними вуличками, університетом та собором, який було збудовано за часів Північної війни.

Рекомендація доктора Майєра допомогла — Миколу Василенка люб'язно прийняв професор Людвіг Штіде — відомий у Європі фахівець з анатомії. Дізнавшись під час співбесіди про досить часті захворювання пневмонією свого нового протеже, він запросив для консультації відомого фахівця з внутрішніх хвороб доктора Фогеля, який розвіяв усі побоювання. Нарешті Василенко став студентом медичного факультету. Квартирував у дерптського юриста Купфера, який допомагав йому в оволодінні німецькою мовою, якою викладали в університеті. А гімназичних знань йому явно бракувало для успішного навчання.

Дерптський університет було засновано 1805 р. за царювання Олександра I для вдоволення потреб німецького населення цього краю імперії. Під час навчання Василенка в ньому діяв статут 1855 р. — досить реакційний документ, який суворо обмежував права викладачів і студентів, стояв на заваді будь-якій лібералізації життя у вищих навчальних закладах Росії. Та в Дерптському університеті ще відчувався відгомін часів німецького студентства з його волелюбством і гострою реакцією на будь-які спроби обмежити його права. І хоча пора студентських заворушень вже давно минула, деякі ознаки демократизму та студентського самоврядування у Дерпті збереглися, зокрема студентські корпорації та обмежена університетська автономія, яка полягала в тому, що ректор та проректор університету обиралися.

Василенко почав відвідувати лекції з гістології, остеології, хімії. Слід зазначити, що університет щодо свого викладацького штату був далеко не посереднім навчальним закладом. «Склад професорів дерптського університету, — згадував М. П. Василенко, — був загалом дуже добрим. Особливо виділявся медичний факультет. Для багатьох з професорів-медиків Дерпт був перехідним ступенем для зайняття кафедр у германських та інших іноземних університетах»¹⁶.

І справді, університети Кенігсберга, Мюнхена та інших міст з радістю запрошували читати лекції фахівців з Дерпта, зокрема професорів Штіде та Фогеля, гінекологів Рунге та Кюстнера, психіатра Еммітхауза тощо.

Але вже, скажімо, викладання на юридичному факультеті мало серйозні недоліки. Це сталося тому, що тут орієнтувалися лише на потреби Остзейського краю, право якого в зв'язку з цим вивчалось дуже докладно. Студіюванню ж російського права, по суті, не приділялося належної уваги. Це було зумовлено, в основному тим, що викладачі боролися за пріоритет німецької чи російської «партій». І як завжди, коли політичні пристрасті домінують над необхідністю копіткої спільної роботи у справі вдосконалення навчального процесу, це ледь не призвело до занепаду юридичної освіти в краї. Коли наприкінці 80-х років тут почали вводитися судові статuti, університет був просто неспроможний запропонувати для цієї роботи кваліфікованих молодих юристів. Отож, реформа в університеті почалася саме з цього факультету. Вона полягала насамперед в тому, що на роботу було запрошено ряд російських викладачів-юристів, зокрема професори М. А. Дяконов (історія російського права), І. І. Дитятін (державне право) та ін. Так, відомий вчений-юрист на терені цивілістики Іван Єгорович Енгельман (1832--1912) був справжньою окрасою факультету, його неодноразово обирали деканом. Це був найяскравіший представник російської історичної школи правознавства. Його вирізняли глибокі знання джерел права, тонкий юридичний аналіз та принципова критика літератури й судової практики, на розвиток яких досить відчутно вплинули його фундаментальні праці «Про здобування права власності на землю по російському праву» (Спб, 1819) та «Про давність по російському цивільному праву» (Спб., 1868).

Хід навчального процесу в університеті, звісно, визначався потребами німецьких гімназій — семестри тут, отже, починалися у січні. Завдяки цьому ті, хто закінчив російські гімназії, мали вступати у серпні, починаючи навчання з вересня, тобто вони перебували в університеті на півроку довше, ніж німецькі студенти. Та для Миколи Василенка ця обставина виявилася досить сприятливою. Маючи достатньо часу для роздумів, він встиг переконатися в тому, що потяг до

медицини згасає, що це зовсім не те, чому він може присвятити все життя. До того ж його усе більше приваблювала сфера історичних досліджень, для яких минуле Дерпта давало певні підстави. Отож 1 січня 1886 р. Микола став студентом історико-філологічного факультету (історичний відділ, підвідділ російської історії). Його деканом був відомий в Європі професор-філолог, спеціаліст з германських говірок Лео Майєр. Та й імена інших викладачів, зокрема Георга Лешке — історика античного мистецтва, викладача грецької мови, філософа Густава Тейхмюллера, фахівця з слов'янської історії І. О. Бодуена де Куртене, важили багато¹⁷. А російську літературу, складання іспиту з якої для отримання диплома було обов'язковим, викладав професор П. О. Вісковатов. Хоча як педагог і людина, звичайно, він мав певні вади, на які мало хто зважав, віддаючи належне людині, яка була особисто добре знайома з Достоевським, «опальними» Герценом, Огарьовим, зустрічалася з Тургенєвим. Спогади, захоплені й цікаві розповіді про цих людей, зрозуміло, посідали провідне місце в лекціях Вісковатова, відкриваючи юним слухачам безмежний світ літератури, змушуючи дивитися по-новому на суспільство, мораль.

Та людиною, яка справила вплив на становлення особистості Миколи Василенка, став видатний російський історик Олександр Густавович Брикнер (1834—1896). Вихідцю з родини негоціантів минуло 23 роки, коли він поїхав вчитися до Німеччини (Йена, Берлін). Захистивши 1860 р. дисертацію у Гейдельберзі, деякий час викладав російську історію в училищі правознавства в Санкт-Петербурзі і обіймав у столичному університеті посаду приват-доцента. Через сім років він уже був в Одесі, де познайомився і заприятелював з викладачем гімназії В. С. Іконниковим (згодом відомий історик). У 1872—1892 роках О. Г. Брикнер, захистивши докторську дисертацію, працює у Дерпті на кафедрі загальної історії, а потім якийсь час на посаді проректора університету. Сталося так, що навчаючись ще на медичному факультеті, Микола досить часто відвідував його лекції. Це й допомогло остаточному вибору. Лекції Брикнера приносили справжню насолоду. «Він був глибоким та оригінальним істориком», — оцінював Василенко¹⁸. Особливо цікавими були практичні заняття. Вони проходили у формі жвавої бесіди, під час якої подавалося студен-

там максимум інформації й важливі методологічні поради. Аналізуючи на прикладі певної пам'ятки російської історії, він навчав глибокому й різнобічному підходу до визначення походження документа, вивченню епохи, ксли його було створено, а також біографії автора (якщо його вказано), ґрунтовного аналізу текстів, Брикнер також наполягав на з'ясуванні імен попередніх дослідників, вивченні їх праць, публікацій, припущень, такий підхід привчав студентів до копіткої роботи над історичними працями, допомагав визначати стан і коло досліджуваної проблеми. Можна говорити про те, що саме тут започаткувалася у Миколи Прокоповича особлива пристрасть до підготовки ґрунтовних історіографічних оглядів, які не втратили свого значення й донині.

Брикнер був класичним «кабінетним» вченим, який зовсім не цікавився політикою. Він друкувався у тих виданнях, де йому добре платили. Так, багато з його праць було опубліковано в «Русском Вестнике» — реакційному часописі, якому навіть особливо симпатизував Олександр III. Проте деякі думки та тлумачення його, особливо в ході дискусій з приводу того чи іншого питання, мали прогресивний характер. Отже, людина, цілком захоплена наукою, зовсім не переймалася тим, де результати її досліджень побачать світ. Та водночас така неперебірлива позиція викликала нерозуміння студентського загалу. Заводити ж розмову на цю тему з професором було незручно. Першим на такий крок наважився Микола Василенко, якого Брикнер виділяв з-поміж інших студентів, а за його добру пам'ять називав жартівливо «довідником». Вони досить швидко порозумілися, і уже наступна стаття вченого з'явилась у прогресивному журналі «Вестник Европы». І в подальшому уникнути проблем політичного характеру Брикнеру не судилося. Так, на одній з своїх лекцій він позитивно оцінив вчинок шведського короля Густава III, який свого часу не погодився на те, щоб його дружина, велика княгиня Олександра, залишалася православною. Відомо, що в державі, де панує авторитаризм, завжди знайдеться чимало «охоронців», які будь-яке висловлювання витлумачують майже як замах на існуючий лад. Щось подібне і з'явилося у «Московских Ведомостях», де вчений-історик звинувачувався у випадках проти російського уряду. І треба ж такому статися — саме на цю коґеспонденцію звернув свою «августейшую» увагу

сам Олександр III. Після цього Міністерство народної освіти зажадало від О. Г. Брикнера роз'яснень. Той був змушений послати текст своєї лекції у Санкт-Петербург. Мабуть, її зміст не викликав гніву монарха, бо справа заглохла, але залишила досить неприємний відбиток в душі історика. До речі, владнати цей конфлікт у столиці допомогла і родина Мещерських. Брикнер познайомився з нею наприкінці 80-х років, коли дружина колишнього попечителя Московської учбової округи княгиня Мещерська-Паніна заповзялася опублікувати ділові папери свого родича М. П. Паніна — віце-канцлера за часів імператорів Павла та Олександра I. Вона звернулася до Брикнера з пропозицією стати редактором такого видання. Вчений поставився до цього без особливого ентузіазму, оскільки вважав, що в цих документах міститься чимало зайвого і незначного. Він наполіг на тому, щоб видавати їх вибірково. Але такий підхід до паперів Паніна виявився неефективним. Відкинуто було багато цікавого, характерного лише для епохи, про яку йшлося, і яке становило, без сумніву, значний історичний інтерес. Виділений з загальноісторичного контексту образ самого Паніна теж виявився однобоким. Звичайно, видання викликало різку критику серед наукових кіл. Не виключено, що студент Василенко з невдачі вчителя зробив повчальні висновки, бо в своїх історичних розвідках і дослідженнях ніколи не поділяв факти на важливі й другорядні. Виходив з принципу, що відтворення й пізнання минулого в усій багатогранності й достовірності неможливе без якихось деталей і подробиць. Це він підтвердив у 1892—1909 роках виданням пам'яток історії, державного ладу і права України: «Генеральних слідств про маєтності...» чотирьох з десяти існуючих на Україні у середині XVIII ст. полків як адміністративно-територіальних одиниць. З повним переліком універсалів та інших документів про право на володіння землею у відповідній місцевості, а також відомий збірника українського права «Екстракт из указов, инструкций и учреждений Правительствующего Сената 1756 года».

Студенство того періоду в Дерптському університеті вело себе в політичному відношенні загалом помірковано. Корпорації, про які вже згадувалося, спрямовували свою енергію переважно на організацію гучних бенкетів. До того ж вони об'єднували головним чином студентів німецького походження. Якщо й зга-

дувати про щось схоже на революційний рух, то не можна обминути польських студентів. Саме завдяки їхнім зусиллям в університеті 1888 р. зародився перший марксистський гурток, до якого входив і Василенко. А навесні цього року на медичному факультеті з'явився випускник Бернського університету Леснік, який згуртував тих, хто захопився ідеями К. Маркса. Студенти почали збиратися разом, човнами пливли по Ебаху до залізничного мосту і там, у гайку, вивчали теорію класової боротьби, запально дискутували, пропонували ідеї перебудови світу на справедливих засадах. Треба зазначити, що у Дерпті, порівнюючи з іншими університетами, склалися досить сприятливі умови для пропаганди марксистських знань. Місцева цензура не була такою суворою. Це, напевне, відіграло теж певну роль в тому, що й після від'їзду доктора Лесніка марксистський гурток зберігся і продовжував функціонувати. Студенти мали змогу вільно виписувати видання соціалістичного змісту, навіть після переїзду до Києва у 1890 р. М. П. Василенко мав невелику бібліотечку подібних творів.

До студентської пори відносяться і перші кроки Василенка на терені громадської діяльності. Ще восени 1885 р. в петербурзькому виданні «Новости» з'явилася його публікація на захист професора Л. Штіде. Справа в тому, що десь за місяць після прибуття Миколи до Дерпта його покровителю запропонували кафедру в університеті Кенігсберга. Традиційно так склалося, що студенти з такої нагоди, одержавши згоду ректора, влаштовували улюбленим і шанованим професорам ширі проводи. Та цього разу ректор Е. фон Валь дозволу не дав. Напевне, далася взнаки та обставина, що Штіде весь час тримався осторонь політичних пристрастей, які вирували в університеті, й не втручався в постійну боротьбу, між прибічниками так званих російської й німецької партій, до останньої з яких належав і сам ректор. Але студенти з їх духом непокори і протиріччя заповзялися організувати проводи без дозволу. Це викликало різку реакцію з боку адміністрації, яка почала надсилати депеші до Петербургу й Москви, тенденційно зображаючи те, що сталося. Отож, щоб покласти край різним домислам, студент Василенко і написав кореспонденцію. Цим вчинком зажив репутації серед товаришів людини рішучої й принципової, інша сторона відразу ж зарахувала його до лав «неблагонадійних». Саме відтоді Ми-

кола й відігравав провідні ролі в Товаристві російських студентів, яке виникло в університеті 1882 р. за принципом наукових товариств. Спочатку його було обрано секретарем, а в останні університетські роки — головою. Від самого початку студент з України заходився організовувати бібліотеку Товариства, звернувшись до ряду часописів та газет з проханням допомогти в цій справі. І як це не дивно, вони відгукнулися, зокрема «Русские Ведомости», «Вестник Европы» надходили до Товариства безкоштовно. Тоді ж С. А. Толстая надіслала повне зібрання творів Л. М. Толстого¹⁹. До речі, виписувалися й такі реакційні видання, як «Московские Ведомости», «Гражданин» тощо, що викликало невдоволення з боку рішуче настроєних студентів. Та Василенко і в цій ситуації виявився розсудливою і зрілою людиною, вважаючи, що право на існування мають різні точки зору, які треба вивчати, аналізувати, зіставляти з власними думками, а не просто відкидати. Цього принципу він додержувався все подальше життя. Від цього часом і серйозно потерпав, але не схилявся під ударами долі, перед суб'єктивними чинниками.

Звісно, Товариство російських студентів не могло стояти осторонь складного політичного життя величезної імперії. Середина 80-х років XIX ст.— період неприхованого наступу реакції. 1884 р. було закрито досить поміркований журнал «Отечественные записки», випуск «Вестника Европы» і «Русской мысли» теж опинився під загрозою. Тому про якісь серйозні події, скажімо, появу в Товаристві революційної літератури, годі було й гадати. Сталося так, що зненацька помер один з студентів — членів Товариства. Під час огляду його квартири натрапили на кілька примірників «Народной воли». Природньо, що серед студентства поліція вчинила цілий ряд обшуків. Хоча нічого й не було виявлено, подія ця набула широкого розголосу.

Як відомо, обмеження університетської автономії та студентських вольностей у 1887 р. викликало широкі заворушення в багатьох університетах Російської держави. Після цього багатьох студентів виключили з вищих учбових закладів. Та дехто з них продовжили навчання у Дерптському університеті, де не надто прискіпливо вивчали біографію вступника. Це значно революціонізувало роботу згаданого Товариства. Студенти почали читати твори М. Г. Чернишевського, О. І. Герцена («Былое и думы», журнали «Полярная

звезда» та «Колокол»), які М. П. Василенко отримували через професора О. Г. Брикнера з університетської бібліотеки. Особливо виділявся студент М. Ф. Оміров, який був переконаним народовольцем, виступав з позицій політичного терору. «М. Ф. Оміров був ходячою совістю... В російських студентських колах він був дуже популярний»,— згадував Василенко²⁰. Вони з Оміровим часто сперечалися на теми політики, зокрема щодо використання терору як форми політичної боротьби. Але такі запальні дискусії аж ніяк не впливали на їх особисту дружбу.

Близько зійшовся Микола і з С. К. Шарим, якого теж, як і Омірова, було виключено з Московського університету. Це був щирий українець з кобеляцького повіту, який ще 1880 р. притягався до суду за народовольську діяльність. Із трьох років заслання під Семипалатинськ він два прослужив у полку і звільнився у званні унтер-офіцера. В Дерпті йому вдалося вступити на медичний факультет університету, який він закінчив блискуче. Життя звело Василенка з Шарим ще й під час революції 1905—1907 років, коли останній став одним з революційних лідерів в Кременчуці і після поразки революції декілька днів переховувався у Миколи Прокоповича.

Перший трус поліція зробила на квартирі Василенка в Дерпті 1889 р. Знову втрутився трагічний випадок. Один з його друзів В. В. Стратонов через нещасливе кохання наклав на себе руки. Очевидно, він належав до якоїсь підпільної групи, бо на його квартирі було знайдено деяке друкарське обладнання. Як і чотири роки тому, почалися масові обшуки. Цього разу вони захопили і Василенка, але нічого компроментуючого знову не було знайдено.

Під час його навчання у Дерпті якихось яскраво виражених національно забарвлених рухів в університеті не виділялося. Хіба що гуртувалися польські студенти, але їхня діяльність зводилася лише до демонстрації своєї відокремленості. Вони осторонь трималися від російських студентів, до яких після подій 1863 р. в Польщі ставилися неоднозначно. Не порушувалося національних питань і на засіданнях Товариства російських студентів. «Українці від росіян не відрізнялися...»²¹,— писав Василенко. У 1924 році він досить щиро описував своє тодішнє ставлення до українського питання: «До національного питання я підходив з сентиментальної точки зору. Мені подоба-

Студенти Дніпровського університету. Стоїть перший ліворуч — В. Стратонов, сидить перший праворуч М. Василенко

лась і я любив українську народну пісню, літературу українською мовою; але я не цінував всього великого історичного значення усвідомлення народом своєї національності та свого національного буття»²². Та п'ять років навчання у Дніпрі змінили це «сентиментальне» ставлення. Адже щодня йому подавав приклад нечисленний і мужній народ естонців, які успішно протистояли спочатку тотальному онімечуванню, а потім і русифікації. Він бачив і конкретні вияви того потягу до самозбереження. В Дніпрі існували естонський клуб, театр «Вайнемуйне», видавалася естонською мовою газета, у більшості міських церков лютеранська служба велася теж цією мовою. Це наводило на роздуми і підштовхувало до дії. У лютому 1887 р. студенти організували вечір пам'яті Т. Г. Шевченка, на якому Микола виступив з рефератом про життя Кобзаря.

Водночас зі студіюванням російської історії Василенко приділяв пильну увагу і державно-правовим питанням. Особливо зацікавила його практика втілення в життя в Остзейському краї судової реформи 1864 р. Саме тут урядовці намагалися звести нанівець усі прогресивні елементи, що їх було закладено в положення судових уставів періоду Великої реформи. Вони, заохочувані Олександром III, чинили усілякі перешкоди для становлення демократичних судових структур. В Остзейському краї, наприклад, у 80-ті ро-

ки вводилася така практика: мирових суддів не обирали, а призначали, причому не з числа місцевих осіб. У судовому відношенні він підпорядкувався Петербурзькій судовій окрузі, а окружні суди були введені без присяжних. Зрозуміло, що за таких умов судочинство набувало викривлених форм. Микола Прокопович неодноразово бував на розглядах мирових суддів в Дерпті та на виїзних сесіях Ризького окружного суду. Тут набував він не лише фахового досвіду, а й переконався в тому, що призначати для судочинства людей без досконалого знання мови корінного населення, традицій та звичаїв народу негативно позначається на правосудді. Отож і приходять до принципового висновку, що треба плекати свої національні кадри юристів.

Микола Василенко був людиною товариською і приязною, з характером лідера, навколо якого завжди гуртувалися товариші, однокурсники, колеги. Як виявилось у майбутньому, він мав неабиякий організаторський хист. Справжня дружба у Миколи склалася з студентом юридичного факультету Євгеном Даниловичем Синицьким. Останній після закінчення університету повернувся до Києва, де незабаром склав магістерський іспит з кримінального права, і невдовзі переїхав до Москви. Там він обіймав посаду приватдоцента університету, був знайомий з видавцем М. Михайловським. Потім працював у Демидівському ліцеї у Ярославлі. Василенко знову зустрівся з Синицьким 1891 р. в Києві і почав тісно співробітничати з ним на терені суспільної діяльності. Він був одним із тих, хто проводжав рано померлого друга у останню путь на Байкове кладовище. Можна говорити навіть про його дружні стосунки з викладачами, зокрема І. І. Дитятіним, який намагався влаштувати подальшу долю українського юнака після закінчення навчання. Оскільки Дерптському університету куратор шкільної округи М. Н. Капустін не давав згоди залишити його стипендіатом для підготовки до вченого звання, Дитятін дав йому листа до ректора Харківського університету М. М. Алексеєнка з проханням прийняти на кафедру історії російського права. Але з'ясувалося, що історик за фахом не міг претендувати на це місце. Незважаючи на невдачу, Василенко оцінив спробу такої дружньої допомоги з боку викладача і весь час про це пам'ятав. Після смерті професора 1892 р., перебуваючи уже в Києві, він присвятив свою

першу доповідь в Історичному товаристві Нестора-літописця пам'яті Дитятіна.

...Влітку кілька років тому Дерпт зустрів Миколу, влітку й проводжав. Думками линув у рідні краї. Та водночас якийсь неспокій нуртував у душі. Згадувалося минуле, пора, коли залишив свою гімназію: «Тоді це було відчуття якогось юнацького завзяття, що рвалося на волю... Зараз же відчуття невизначеності, невдоволеності та неясності охоплювало мене»²³. Але, зрештою, треба було їхати. По дорозі до Києва на два тижні завітав до Полтави до свого знайомого Васькова, який написав йому рекомендації до історика О. М. Лазаревського (таку ж уже мав від Брикнера до Іконникова). Звичайно, це додало впевненості молодому фахівцю. Та майбутнє все ще прозиало зовсім невиразно...

Розділ II

ВИБІР — ВЕЛИКА НАУКА

Осіннього дня 1890 р. біля київської пристані пришвартувався пароплав з Кременчука. Молодий чоловік, пильно поглядаючи на високі кручі, вслухаючись у велелюддя Подолу, сховався неспіхом, ніби неохоче. Це був 24-літній Микола Василенко. Увесь шлях по Дніпру він перебував у стані внутрішнього неспокою і непевності. Якщо бути відвертим, то їхати сюди йому зовсім не хотілося. Неодноразово повторював подумки, що ліпше було б підшукати собі службу десь в Петербурзі. Та лікарі категорично порекомендували обрати собі місце проживання там, де помірний клімат, оскільки загроза розвитку в нього туберкульозних процесів залишається. І все ж він сподівався, що Київ — то проміжна станція на його життєвому шляху, один з етапів наукової кар'єри.

А те, що він працюватиме в науці, для нього було остаточним і беззаперечним, ніякої альтернативи цьому прагненню, на його переконання, не могло існувати. Та найчастіше обставини суворо й невмодно коригують наші плани і задуми! Місто на берегах Славутича стало його долею. «Сірим жовтневим ранком 1890 р. я вперше зійшов з пароплаву в Києві, щоб з ним зв'язати все своє життя», — занотував він пізніше¹. Саме тут йому судилося жити і боротися за те,

що він вважав істинним в науці, житті. Та принциповість, з якою він виборював право на існування історії України, приводила до того, що на його науковому і чисто життєвому шляху повсякчас поставали серйозні перешкоди і часто-густо він опинявся у скрутному становищі. Аж ніяк не торованим, а тернистим був шлях всіх тих, хто не бажав коритися шовіністичним «цінним вказівкам» царської влади і чиновників від науки та підлабузнюватися перед безбатченками і геростратами післяреволюційної доби, викривляючи історію вже на догоду так званим «потреbam соціалістичного будівництва».

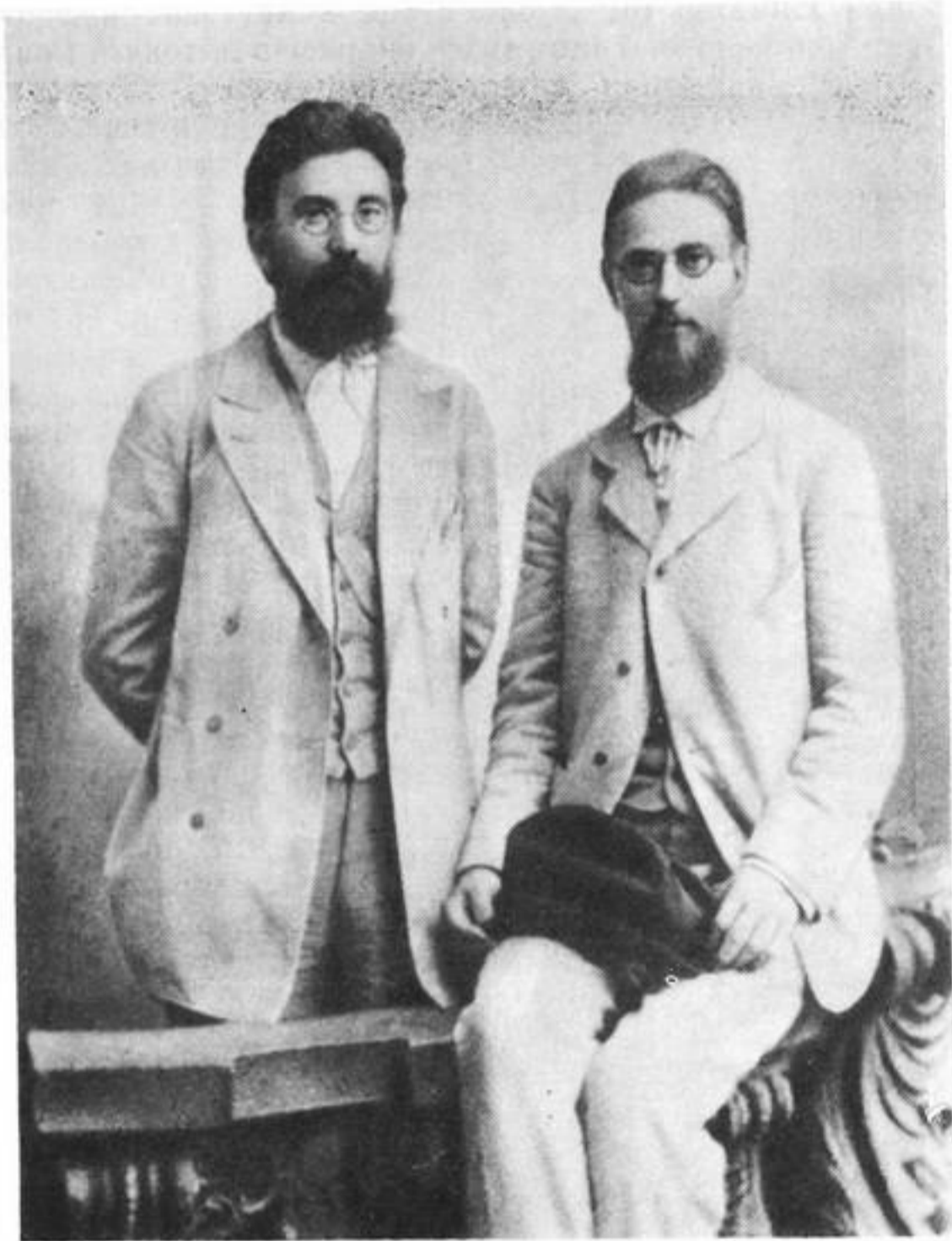
Незважаючи на не зовсім оптимістичний настрій, Миколу відразу захопило це стародавнє місто, де, здавалося, минувшина таїлася в кожному куточку. Після Дерптської тісняви його вулиці з каштанами видавалися особливо широкими і гарними. На той час місто справляло враження провінційного, в якому пульс життя бився розмірено, без різких коливань. Подій тут відбувалося не так багато. Хіба що увагу городян привертала робота відомих художників Васнецова і Нестерова, які розписували Володимирський собор.

Вулиці міста, — та й то не всі, — були освітлені газовими ліхтарями. Конки ще не існувало, тому мешканцям доводилося пішки долати чималенькі відстані по схилах і крутоярах. Так, наприклад, Мерингівський сад, який згодом було розбито на три вулиці: Миколаївську, Ольгінську та Мерингівську, розпростерся від Хрещатика аж до Паньківської. Будинки здебільшого були одно- чи двоповерховими, ховалися серед суцільної зелені. Це наприкінці 90-х років розпочнеться хвиля забудови Києва, яка поступово змінюватиме його обличчя і обриси.

На тлі київських будівель виділялися лишень кілька архітектурних витворів. Одним з них був університет св. Володимира, до якого й подався молодий Василенко. Тут викладали знані фахівці з історії, зокрема В. Б. Антонович, В. С. Іконников, І. В. Лучицький та ін. Та спочатку Микола завітав до Олександра Матвійовича Лазаревського, бо мав до нього рекомендаційного листа. Постать цього вченого ще недостатньо висвітлена в нашій наукознавчій літературі. Його доробок на ниві історичних досліджень України гідний подиву і глибокої шани. Тим більше, що він досяг цього самотужки, водночас перебуваючи на державній службі. Василенко до кінця життя зберіг ши-

ре, тепле почуття до цієї людини, яку вважав справжнім своїм наставником у житті і науці. Василенко так згадував: «Глибоко-чесна натура, людина, що володіла величезним життєвим досвідом та кмітливістю, О. М. Лазаревський являв собою рідкісний тип цілісної, щиро впевненої людини»². Вплив Лазаревського на формування наукових інтересів свого підопічного часом набрав буквального характеру, оскільки іноді той сам визначав йому конкретний напрямок роботи в даний час³. Проте, така «цільна» опіка молодого науковця зовсім не носила характеру безапеляційних вказівок метра, а проходила у формі порад, спільних роздумів. Все це Василенко вдячно і зацікавлено сприймав. Науковим керівником Лазаревський був чудовим. А найважливіше те, що він стимулював інтерес свого вихованця до дослідження саме українського матеріалу.

Найближча дружба зв'язувала Василенка з Венедиктом Олександровичем Мякотіним, з яким він познайомився у Лазаревського. Це був талановитий історик, лектор. В Петербурзі він обіймав посаду професора Політехнічного інституту, співробітничав у журналі «Русское богатство», досить часто приїздив до Києва, де працював в архівах. Вчені постійно обмінювалися думками щодо своєї роботи і високо цінували поради один одного. Так, у листі від 17 листопада 1893 р. Василенко просить Мякотіна висловитись щодо плану свого дисертаційного дослідження: «...говорить мені завжди відверто усі мої гріхи та огріхи і їй Богу буду тільки вдячним. Соромитися Вам нема чого; за натурою я людина, яка не спроможна образитися за це, та й взагалі важко рвуться в мене стосунки з тою людиною, яку я полюбив щиро й душевно»⁴. Водночас він рецензував деякі праці Мякотіна. До того ж якийсь час їхні соціально-політичні погляди збігалися. Обидва згодом стали членами партії конституційних демократів, зазнали переслідування за часів царату. Здавалося, що стосункам таких однодумців нічого не загрожує. Мають вони з роками лише міцніти, виводячи їх на нову орбіту приятелі і щирого говаришування. Але трапився на їхньому шляху пробний камінь — національне питання. Так, 1912 р. у листі до друга Василенко пояснював: «В ставленні до українського питання твого і мого є істотна різниця ось в чому. Для тебе, у зв'язку з твоїм походженням, умовами життя, літературної та громадської ді-

М. П. Василенко та В. О. Мякотін

яльності — це питання чуже. Ти можеш ставитись до нього лише розумово, більш-менш холоднокрівно... Ми, українці, так ставитися не можемо, тому що нас в цьому відношенні торкається саме життя»⁵. Розходження з цього приводу тривалий час жевріло приховано, не набирало ще відвертої й різкої форми, ніби друзі усвідомлювали згубність конфронтації.

Та ось настала епоха революцій та громадянської війни. Василенко був одним з кадетських діячів, які погодилися взяти участь в діяльності уряду гетьмана Скоропадського, інша ж частина членів партії безза-

**На відпочинку в Ковряях. Зліва направо: Д. М. Требінський,
О. М. Требінська, М. М. Требінська, М. П. Василенко, В. М. До-
маницький**

стеречно виступила проти цього. До останніх належав і Мякотін. Очевидно, саме тоді їхні стосунки припинилися. Судити про це можна, наприклад, з того, що Мякотін, перебуваючи в еміграції в Празі на початку 20-х років, у своїх мемуарах про події київської осені 1918 р. жодного разу не згадав ім'я свого колишнього друга, який на той час на політичному небосхилі України відігравав неабияку роль⁶. Хто відав, що так драматично обірвуться струни старої дружби!

Відразу після свого приїзду до Києва 1890 р. Микола на одному з дружніх вечорів у професора Лучицького познайомився з його невісткою — Марією Миколаївною Требінською (1864—1934). Жилося їй скрутно — рано овдовіла, мала окрім доньки Олени ще й тяжко хворого сина Дмитра. Проте вона не схилила голову перед нелегкою долею, не ремствувала, була доброю та чуйною. Це була перша їхня зустріч, а тісна дружба з Марією Миколаївною почалася десь з 1894 г., коли вона остаточно переселилася до Києва і стала активним членом Товариства грамотності. Микола Прокопович постійно бував у неї, брав участь у вихованні Олени та Діми, які потім стали відомими київськими лікарями. Майже щоліта він гостював на хуторі Ковраї в Полтавській губернії — літній «резиденції» Требінських. Так судилося, що впродовж багатьох десятиліть ця сім'я стала для нього рідною і близькою. І можна стверджувати: лише те, що пішли з життя у 1934 р. спочатку Дмитро, а потім і Марія Миколаївна, обернулося для Василенка справжньою особистою трагедією і наблизило його смерть...

Завдяки знайомству з Лазаревським молодий історик увійшов до кола співробітників часопису «Киевская старина»: брав участь в редакційних засіданнях, обговорюванні й оцінці статей тощо. А в грудні 1890 р. тут побачила світ і перша його публікація — рецензія на літературно-науковий додаток до «Харковського календаря» за цей же рік — «Харьковский сборник». Наступного року з'являються і перші самостійні публікації «З паперів таємного радника М. П. Миклашевського» та «До історії церковних та монастирських архівів», понад десяток рецензій на різні історичні праці. Слід зазначити, що видання «Киевской старины» було справою зовсім не прибутковою. Видавець мусив був вдаватися до різних хитрощів, щоб уникнути дефіциту. В цій справі журналові дуже допомагав відомий збирач українських старожитностей і реліквій

М. П. Василенко та М. М. Требінська

В. В. Тарновський — людина із значним достатком, меценат. За його рахунок, наприклад, журнал мав змогу вмещувати різні малюнки, гравюри та фотографії. Дехто з співробітників «Киевской старины» взагалі працював без якоїсь винагороди. Йдеться, насамперед, про редакторів В. П. Науменка і О. М. Лазаревського, які за свою роботу зовсім не отримували

платні. Авторські гонорари також були небагатими.

У Києві Микола оселився у двох кімнатах на вул. Тарасівській, 20. Оскільки теперішніх заробітків ледь вистачало на сплату за них, йому постійно загрожували нестатки. Головним джерелом його матеріального існування були гроші, які він отримував від батьків з Есмани. Це його дуже пригнічувало і змушувало шукати приватні уроки, а також якесь постійне місце роботи. А це було зробити зовсім непросто. Переймався клопотами молодого науковця і Лазаревський. В одному з листів до відомого «опікуна» науки Г. О. Милорадовича у березні 1892 р. він просить: «Кандидат Юр'ївського університету Микола Василенко, що зараз магіструється у Київському університеті..., є людина по своїм здібностям нерядова, але в той же час — суцільний бідняк і поки напише дисертацію, повинен напіввмирати з голоду. Будьте меценатом, любий Григорій Олександрович, виклопотіть йому у Бахметьєва (завідуючий усіма установами відомства імператриці Марії.— Авт.) місце вчителя в одному з закладів тутешніх...

Цей юний вчений може представити рекомендацію всього загалу професорів тутешнього університету і на чолі їх ректор Фортинський... Коли що зробите по цьому проханню — добру для науки та людства справу зробите. Ручаюся, що по здібностям це буде один з кращих вчителів»⁷. Та навіть такий лист «відчаю» не допоміг.

Нарешті Миколу Прокоповича було допущено до слухання лекцій професорів В. Б. Антоновича (з історії козаччини) та М. Ф. Владимирського-Буданова (з історії російського права), хоча офіційно він не був зачислений штатним стипендіатом університету св. Володимира. Василенко бере участь у практичних заняттях, присвячених договорам росіян з греками та аналізу положень «Русской правды». Знову ж таки через Лазаревського він особисто познайомився з Антоновичем. Від нього вперше почув точку зору на історію України, коли протиставлявся розвиток Правобережжя і Лівобережжя її, яку він принципово не сприйняв. Розмови на ці теми між відомим та молодим вченими точилися в жартівливих тонах. Якось між ними відбувся діалог на кшталт такого:

— Не люблю я вас, «лівобережників»,— мовив Антонович,— і історії вашої не люблю. «Лівобережник» теоретично одним оком кидає на Москву, а другим на

Україну, а то й обома на Москву. Історія ваша така: і до Лохвиці хоче, і до Москви, і до шведа.

— Скажімо,— знайшовся Василенко,— всіх тих панів, які і туди і сюди хочуть, ви ж — «правобережники» — нам подарували: і Виговський, і Брюховецький, і Мазепа — чи не ваші «правобережники?»

— Ну,— засміявся Антонович,— тому ж ми вам і подарували. Вони нам не потрібні були. Доброго б ми вам не подарували...⁸

І хоча таке «пкірування» ніколи не виходило за межі дотепу, Василенко відчував необхідність ґрунтовного наукового спростування тез свого опонента про «лівобережників та правобережників», «східняків та західняків» тощо. Отож, свої інтереси, енергію та хист спрямував на дослідження за допомогою Лазаревського історії та побуту Лівобережжя. Робота в цьому напрямку продовжувалась. Попередні результати дослідження історії форм землеволодіння на Лівобережній Україні після часів Богдана Хмельницького, станів, адміністрації та органів вищого управління на цій території дозволили йому вибрати конкретний напрямок і зосередитись на питанні монастирських землеволодінь як темі для написання дисертації.

Це був насичений період студіювання рукописних матеріалів з усіх аспектів визначеної проблеми. Лазаревський сприяв молодому науковцю, надаючи можливість користуватись своїм багатим зібранням рукописів. Звичайно, Василенко свої дослідницькі зусилля спрямував на вивчення того, що зберігалось у Центральному історичному архіві, архівах та бібліотеках Києво-Печерської лаври, Михайлівського монастиря, Київської духовної академії, музеї Церковно-археологічного товариства. Згодом виникла потреба побувати в інших стародавніх містах України з метою зібрати додатковий матеріал для дисертації. Так, у липні 1892 р. разом з Мякотіним він їде до Чернігова для роботи в архівах Казенної палати та Окружного суду. Далі знайомиться з архівами Полтави, де ним опікується добрий знайомий їх сім'ї Васьков. Ці дні плідної роботи залишилися в пам'яті, бо 3 вересня 1892 р. у листі до батька Микола Прокопович згадує: «В Полтаві дуже добре провів час»⁹. На Різдво він уже в Харкові, де працює в історичному архіві: зустрічається з відомим у майбутньому українським академіком-істориком Д. І. Багалієм.

Працюючи в різних архівах, Василенко не тільки збирає матеріали для своєї дисертації, але й висловлює пропозиції з приводу удосконалення архівної справи загалом на Україні. Їх було викладено в роботі «До питання про децентралізацію історичних архівів: доля Румянцевського Опису Малоросії», опублікованій у грудневому номері «Киевской старины» за 1892 р. у статті обстоюється нагальна необхідність зосередження історичних архівів у великих містах.

Чому саме в них? Цього, на думку автора, вимагали об'єктивні обставини, бо тут перебувала переважна більшість науковців. Архіви ж тоді виконують свої функції скарбниць історичного досвіду, коли їх вивчають фахівці. Тобто йшлося про створення сприятливих умов для користування матеріалами архівів дослідниками. З іншого боку, в провінції не вистачало придатних для зберігання документів приміщень і кваліфікованих кадрів. Доцільно було б також, на думку автора, усі матеріали з історії України зосередити в Києві, з історії Новоросії — в Одесі і так далі за регіональним принципом.

Тут був і ще один делікатний аспект, пов'язаний з охороною архівів — цього справжнього надбання українського народу. Саме в Києві була найкраща можливість поставити архівну справу під пильний контроль громадськості. Адже нерідкими були випадки, коли найцінніші документи, старожитності та реліквії вивозилися до столиці. Обурення української інтелігенції, наприклад, викликав факт передачі чернігівським губернатором Анастасієвим бібліотеці Академії наук у Петербурзі частини так званого «Румянцевського Опису», що зберігався в місті.

Молодий вчений прагне будь-що вберегти від відвертого грабунку те, що ще залишилося. За порадою Лазаревського він пише подання до університету св. Володимира і листа до попечителя Київської учбової округи В. В. Вельямінова—Зернова щодо передачі до університету паперів Чернігівської казенної палати. Його клопотання увінчалися успіхом — врешті-решт документи були передані до Центрального архіву в Києві.

А ось — ще один епізод з життя сина і батька Василенків, які доклали чимало спільних зусиль до справи збереження цікавого зібрання історичних документів колекціонера української старовини М. Й. Судієнка (П. І. Василенко деякий час був управителем ма-

етку останнього). Після смерті господаря у 1874 р. його діти довгий час вагалися: залишати батьків фонд у себе чи передати до якоїсь установи? Саме батько Василенка, посилаючись на заповіт сина щодо історичної цінності паперів, порадив молодшим Судієнкам передати їх до Київського університету. Навесні 1894 р. передача відбулася.

Приватне вчителювання, яким Василенко зайнявся паралельно дослідницькій роботі, приносило невеликі заробітки. Треба було вдаватися до якихось інших способів зміцнення свого матеріального становища. І знову, вже вкотре допоміг петербурзький приятель Мякотін, який рекомендував Василенка для підготовки окремих статей до Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона¹⁰. Авторський корпус цього видання був дуже представницьким — Д. І. Менделєєв, В. С. Соловйов, А. Ю. Кримський, І. М. Сеченов, М. І. Туган-Барановський, Д. І. Багалій та багато інших відомих російських і українських вчених. Отже, участь в ньому ще зовсім молодого дослідника, з одного боку, була визнанням його наукових перспектив, високої ваги його праць, а з іншого боку, накладала на нього величезну відповідальність. Серед його статей, що вийшли в словнику у 1893—1903 роки, слід назвати такі серйозні дослідження, як «Духовенство», «Князь», «Литовсько-російська держава», «Поземельна община в Росії», «Пугачовщина», «Малоросія», «Унія та уніатська церква в межах Польщі та Росії», та ряд ін. Водночас 1893 р. він завершує і видає велику працю «Історичні відомості про рід дворян Рахманінових». Це дало йому змогу дещо поліпшити свій матеріальний статок.

І все ж його не полишала надія влаштуватися вчителем на штатну посаду. На той час мережа середніх навчальних закладів у Києві була досить широка, зокрема, було п'ять класичних гімназій, реальне училище, кадетський корпус, три жіночі державні гімназії, Інститут благородних дівочих та дві приватні гімназії. В одній з них — гімназії Бейтель — наприкінці 1892 р. йому вдалося отримати місце вчителя методики викладання російської мови у VIII класі. Правда, спочатку викладати йому випало тільки три години на тиждень. Найвірогідніше, тривалі пошуки Василенком місця були зовсім не результатом збігу несприятливих обставин, бо згодом виявилось, що питання про його затвердження на цій посаді було по-

в'язане з фактом встановлення його благонадійності. Очевидно, якісь чутки про «бунтарські» нахили молодика дійшли і до місцевих охоронців порядку. 6 грудня 1892 р. у листі до Василенка з Полтави, наприклад, П. Г. Васьков повідомляв, що до нього навідався пристав і зажадав докладних відомостей про колишнього мешканця. Звичайно, Васьков постарався якнайпривабливіше охарактеризувати молодого Василенка¹¹.

В гімназії відповідно до кількості поданих годин молодий викладач отримував 15 карбованців щомісяця. Це було зовсім мало, але вже дозволяло поступово відмовлятися від допомоги батьків. На той час родинні справи в Есмані були не блискучі: 1891 р. передчасно від прогресуючого туберкульозу в Петербурзі вмер брат Іван, другий брат — Михайло — покинув навчання і влаштувався на роботу в інтендантство, сестра Фросина по закінченні Полтавської гімназії поїхала вчителювати в Рильськ. З батьками залишилися тільки сестра Катерина та молодший брат Костянтин, які ще здобували середню освіту. З грошами в Есмані було сутужно. Та все одно батько увесь час докоряв сину за те, що той повертав гроші, надіслані з дому. Однак Микола вважав, що мусить уже й сам віддавати синівські борги. Так, він пропонував по закінченні гімназії молодшими сестрою і братом відправляти їх в Київ. Спочатку 1893 р. до нього приїхала закінчувати VIII гімназійний клас Катя. Варто згадати, що усі діти Василенків за традицією закінчували середню освіту у Полтаві, де їх радо приймала родина Васькових. Проте Катя подалася до Києва і вступила до гімназії Бейтель. А 1895 р. до старшого брата приїхав і Костянтин, який спочатку навчався на медичному, а згодом перейшов на юридичний факультет Київського університету. Отже, Микола перебрав на себе клопоти про брата і сестру, звільнивши батьків від додаткових витрат. Про свої справи він завжди вчасно і докладно писав додому. Так, у листі від 3 вересня 1893 р. він повідомляє: «Вчора знайшов квартиру, дві дуже затишні кімнати, недалечко від університету, за 20 карбованців, з прислугою та самоварами. Обід з Катею будемо мати тут же у хазяйки за 9 карбованців на місяць...»¹²

У 1894 р. батько одного з найкращих університетських друзів Миколи Д. А. Синицький отримав місце директора жіночих гімназій відомства імператриці

М. П. Василенко — викладач гімназії

Марії в Києві — Фундуклеївської та Подільської. Василенко скористався цією можливістю і перейшов до першої з них на посаду викладача історії. Водночас відмовившись від викладання у гімназії Бейтель, він читає російську мову в молодших класах Кадетського корпусу.

Наприкінці 90-х років Фундуклеївська гімназія була одним з провідних середніх навчальних закладів в Росії. Основні дисципліни тут викладали відомі фахівці та педагоги, зокрема російську мову — Г. В. Александровський та В. С. Рибінський, природничі науки — А. А. Пальшау та Н. П. Володкевич

(засновник популярного жіночого комерційного училища), фізику — В. О. Кістяківський (1865—1952), якого вже за часів Радянської влади 1919 р. було обрано академіком УАН по кафедрі хімії. Викладачі переважно були людьми молодими, енергійними — факт звичайний для багатьох тодішніх навчальних закладів, тому й життя в цьому колективі було насичене подіями, пошуками. В гімназії дуже часто проводилися різні вечори, літературні ранки тощо. Навесні педагоги з підопічними часто вибиралися до лісу, здійснювали прогулянки на пароплаві. Більшість з них приділяли значну увагу громадській роботі — були членами товариств грамотності, сприяння народній освіті та літературно-артистичного.

Микола Прокопович також виявив хист до педагогічної діяльності. Його уроки відрізнялися оригінальністю та доступністю викладання матеріалу, а пристрасні монологи захоплювали слухачок так, що часом вони не чули дзвінка на перерву. Очевидно, це був не просто перелік історичних фактів, добірка матеріалів до якоїсь епохи, а хвилююча розповідь про далекі часи, до того ж ґрунтовна, в якій події набирали багатобарвності, а кризь морок століть проступали образи людей, що виборювали волю і істину, зводили величні споруди, кохали і ненавиділи.

Гімназистки шанували свого викладача не лише за цікаві лекції, але й за високу культуру, доброту та чуйність. Часом він був аж занадто поблажливий, бо тільки кілька разів за свою вчительську кар'єру призначав для окремих учениць повторні іспити з історії. Або ж, виводячи підсумкові оцінки за чверть, завжди навіть тим, хто не відзначався сумлінністю, ставив «сімку» (у Фундуклеївській гімназії діяла 12-бальна система оцінки знань, за якою «шістка» вже вважалася незадовільною). Приязно посміхаючись, завжди пояснював ці свої дії тим, що не бажає псувати настрої своїм підопічним, адже скоро свято — Різдво або Паска.

Поступово матеріальні справи влаштувалися, що дозволило Василенкові переселитися на Микільську-Ботанічну, 31 у невеличкий флігель з чотирьох кімнат. Здавалося, тепер можна спокійно працювати на педагогічній ниві. Але вогонь дослідника, добувача істини палахотів у душі незгасно, несучи неспокій і викликаючи жадобу нового, правдивого, схованого під брилами часу або облудними антинауковими теорі-

М. П. Василенко і Д. М. Требінський, 90-ті роки

ями. Отож, педагогіка для нього була перехідним етапом на шляху до мети всього його життя — наукової діяльності.

Робота в архівах дає йому змогу готуватися до складання магістерських іспитів при Київському університеті. Разом з ним по відділу російської історії таке ж випробування чекало на М. С. Грушевського та П. А. Іванова, по відділу загальної історії В. К. Піскорського. Вони підтримували між собою дружні стосунки, постійно обмінювалися книжками та конспектами. Підготовка до такої важливої події зблизила Василенка і Грушевського. Свої численні листи один до одного вони починали звертанням: «Друже». Саме Грушевському присвятив Микола Прокопович найбільше своїх праць. У 1912 р. за пропаганду історичних розробок «опального» вченого він навіть поплатився приват-доцентурою у Київському університеті. Лютий 1917 р. розвів їхні шляхи, особисті стосунки на деякий час припинилися, оскільки мали вельми різні погляди на суспільно-політичні процеси на Україні. Та в 20-ті роки вони — два українські академіки — знову почали працювати разом, хоча булої приязні не відчувалося.

У 1928 р. Василенко взяв участь у підготовці «Ювілейного збірника на пошану академіка Михайла Сер-

2
Він так улюблено мено сниться
сочинення

Лесі.

Усміхнувшись думам твоїм мила,
Уроків твоїх усміхнувшись мені,
Ах німе квітучу твою сусідку;
Дави їм за це сім ситт.

Ах думо, — з родом не похитав
У з ласкавостиним не сварила
За те, що він акси одностав,
Ах предом твоїм не перш. чкрав.

Ах і в білках твоїх мовила,
А не скарж, ах Давидсон;
Ах мурем твоїм в тебе сабула:
Бо дурі гарній твоїм Керон!

Сіхнові такіх мурем не в ама,
Ах не такіх мурем з мовчання,
У рідну мурем мурем з мама,
Мурем, ах мурем, не був сурем!...

Мурем скаржати фанте твоїх мурема,
Ах не мурем робити це мурем
То не мурем у себе не держана,
Ах не мурем сабула мурем...

x) Варіант: Бо у тебе ситт урм Керон

Жартівливий вірш М. П. Василенка, записаний до альбому Олен
ни (Лесі) Требінської. 1889 р.

Во никога не се работи ниту татка,
Ма не рече, а ќе се работи,
Во никога не се работи; Уж доде не се работи;
Скопијето е работно во сина...

Лично се работи, ниту е работно
Во секој нека, е работно!..!

М. Баевски.

14. мај

1899.

Параболна, 20.

гійовича Грушевського» з нагоди 60-річчя вченого та 40-річчя його наукової діяльності, опублікувавши в ньому цікаву розвідку «Права, по котрым судится малороссийский народ, як джерело до історії державного права України XVIII в». Щиро вітав він свого колегу із приводу його обрання наступного року академіком АН СРСР. «Не знаю, коли зустрінемось. В мене ж на душі є потреба висловити свою радість і глибоке задоволення з приводу цього факта... В обранні Вашому академіком я бачу ліквідацію старих поглядів на українську історичну науку з боку росіян і перевагу тих, проводником яких весь час були Ви. Вашим обранням визнана самостійність української історичної науки»¹³. Як же безжально, всього через декілька років, було розтопано цю віру академіка Василенка в подальший розвиток української науки!..

Та повернімося знову на кілька десятиліть назад, коли вони були ще молоді, сповнені надій та жадання прислужитися рідному краю. Напровесні 1892 р. перший магістерський іспит з російської історії було успішно складено досить вимогливим професорам Антоновичу та Іконникову. Однак молодий вчений не став спочивати на лаврах, а береться з новою наснагою до наукових досліджень, зокрема підготував статтю — некролог про відомого вченого М. І. Семевського. Цього ж року з'являється робота, якою він започатковує цілу серію видань пам'яток історії і права України: «Генеральное следствие о маетностях киевского полка: 1729—1730», яку видрукувала типографія університету св. Володимира. Продовжує він також активно виступати з рецензіями на праці відомих істориків, зокрема М. П. Загоскіна, В. Щеглова, М. В. Довнар-Запольського та ін. Водночас з величезної кількості історичних видань, що їх він вивчив і проаналізував, наполегливо відбираються такі, в яких міститься елемент державно-правової проблематики. Молодий вчений поступово нагромаджує науковий матеріал для майбутніх досліджень і висновків. Звичайно, така напружена педагогічна й дослідницька робота, нелегкий тягар матеріальних клопотів, постійні поїздки по архівах України не зовсім сприяли нормальній підготовці до складання магістерських іспитів, унеможливлювали саму думку про бодай невеличкий відпочинок від повсякденних турбот.

У грудні настала черга інших екзаменів — з історії давньої, середньовічної та новітньої, а також політ-

економії. Перший з них невдовзі був успішно складений. Проте виявилось, що такий напружений темп працездіяльності не витримав молодий організм. І результати надмірної психологічної та фізичної втоми далися взнаки — на екзамені з історії середніх віків він перебував у суцільній прострації і його спіткала невдача. Найбільше, мабуть, з такої несподіванки здивувався професор Ф. Я. Фортинський, викладач дуже поблажливий, якому просто було неможливо не скласти іспиту. А конкурсанта це просто приголомшило, боляче вдарило по самолюбству, позбавляло впевненості в собі. Важко передбачити, якими були б наслідки цієї справжньої людської катастрофи, якби поруч не було друзів, насамперед Марії Миколаївни Требинської. Вона та її діти, які дуже любили дядька Миколу, оточили його справжнім сімейним затишком.

Для молодого вченого це був важкий і драматичний період, коли треба здолати самого себе, зневіру і відчай. Лише згодом, поступово починає повертатися до наукової діяльності. Поновлюється співробітництво в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона, робота над власною темою. У 1894 р. виходить уже друге його дослідження «Питання про сервітути у Південно-Західному краї», в Історичному товаристві Нестора-літописця прочитано цікаву доповідь «Про походження групи капіталістів в Малоросії у XVII—XVIII ст.», прорецензовано історико-правознавчі праці Ф. І. Леонтовича, М. К. Любавського та В. І. Сергієвича. До речі, Василенка прийняли до цього товариства відразу після його приїзду до Києва. Тоді це був солідний громадський науковий заклад, заснований 1873 р., який видавав свої «Читання...» Засідання тут проводилися двічі на місяць. Більшість членів товариства — професори університету або Духовної академії. Це накладало специфічний відбиток на його діяльність, оскільки перевага віддавалася питанням археології (здебільшого церковної). А загалом у товаристві панували безпристрасна академічність, навіть консервативність і благонадійність, тобто наука, зовсім віддалена від сучасних потреб духовного життя суспільства. Тому таким глибоким песимізмом дихає, наприклад, лист Мякотіна до Василенка від 27 жовтня 1892 р.: «І загальні наукові погляди, і суспільні інтереси легше за все з'ясовуються та здійснюються на практичному ґрунті, хоча цей ґрунт в особі Несторів не є надто багатим, але що робити. Антропологія на-

вряд чи дає кращий, адже представників її можна перелічити усіх і це все ті ж Нестори, тільки за винятком частини академіків...»¹⁴

На рубежі ХІХ—ХХ ст. особливо виразно відчувалася нестримна хода нової доби. Капіталізм пробивав собі дорогу в напівфеодальній Росії, вимагало нових реформ сільське господарство, назрівали масові соціальні заворушення. Безумовно, що все це так чи інакше позначалося й на сфері науки, яка мала відгукуватися на об'єктивні вимоги часу, виробляти якісь рекомендації для суспільства. Йдеться, звичайно, і про історичну науку. Тим більше що інтерес до свого минулого, подій, які відбувалися давно чи недавно на рідній землі, зростав. Це добре розуміла молода генерація науковців, які гуртувалися навколо професора Лучицького. Нинішні характер і напрямок діяльності товариства їх зовсім не влаштовували.

Але що вони могли вдіяти, на які рішучі й конструктивні кроки зважитися? Створити в Києві ще одну таку ж наукову організацію? Від самого початку це було приречено на невдачу. Адже «Історичне товариство Нестора-літописця» мало несхитний авторитет в наукових колах Росії, а тому намагання відкрито протиставити йому якусь іншу, багато в чому конкуруючу, установу мало б відтінок юнацького «фрондерства», що зустріло б запеклий опір тодішніх досить консервативних російських вчених мужів. Отож, було вирішено боротися за позитивні зміни товариства зсередини. Молоді вчені з оточення Лучицького використовували будь-яку можливість, щоб на засіданнях товариства обговорювалися важливі теоретичні питання історії загалом та України зокрема.

Гуртківці вперше виявили себе активно, коли під час чергових виборів голови товариства у жовтні 1893 р. запропонували на цю посаду Лучицького. Та це викликало протидію з боку старих «несторівців», які висунули своїм кандидатом професора М. Ф. Владимирського-Буданова. Та як часто буває за умов такої конфронтації, з'явилася третя кандидатура. Це був Іконников, якого і обрали головою. При ньому робота значно поживалася. Однак консервативна частина теж діяла. За її клопотанням 22 грудня 1893 р. міністр освіти І. Д. Делянов затвердив новий статут товариства. Це була відверта спроба пригальмувати хід саме українського спрямування, звести нанівець засади демократизму при розв'язанні науко-

вих справ, що вже входило в практику. Згідно з положеннями нового статуту роль демократичного органу — загальних зборів — була значно обмежена, оскільки вони контролювалися Радою товариства восьми виборних членів, зокрема М. Ф. Владимирського-Буданова, Т. Д. Флоринського, І. П. Дашкевича, В. Завитневича, І. В. Лучицького, О. М. Лазаревського, Є. М. Трубецького та В. П. Науменка. Як бачимо, цей склад був компромісним. В ньому чітко можна визначити дві «партії» з своїми поглядами на подальшу діяльність товариства. Останні чотири члени Ради були прибічниками «нового курсу» в історичних дослідженнях, виступали за розвиток всебічних українознавчих розвідок, широку публікацію українських історичних та державно-правових джерел. Більшість з них згодом чітко визначають свої позиції і щодо соціально-політичних питань: Лучицький, Трубецький та Науменко стануть помітними діячами партії конституційних демократів на Україні.

Зрозуміло, що Василенко не лише всіляко підтримував їх прогресивну позицію, а й сам докладав чимало енергії, щоб реформувати товариство, про що й пише у листі до Мякотіна від 1 травня 1894 р.: «Перемагати починає зараз наша партія., бажано, звичайно, проводити до членів товариства осіб, корисних якщо не для наукової діяльності, то як голоси...»¹⁵ З цього фрагмента вже видно, що на той час Микола Прокопович, окрім чималого наукового досвіду, набуває ще й навичок справжнього політика. Через якийсь десяток років це стане йому у великій нагоді.

Навесні 1895 р. Іконников відмовився від своєї посади, що призвело до нових організаційних негараздів. Сталося так, що іншого кандидата на голову, окрім Лазаревського, не виявилось, який через кілька місяців очолив товариство. Та пристрасті навколо його обрання не вщухали. Дехто посилався на те, що Лазаревський не був професором університету, а тому не міг обіймати посади голови. Хоча Статут і не давав щодо цього чітких рекомендацій, конфліктуючі сторони погодилися на компроміс: Лазаревський виконуватиме свої функції не три, як було раніше, а всього рік. Але й протягом такого недовгого його головування було зроблено чимало, зокрема випущено дві (X та XI) книги «Читань...». В останній було надруковано ґрунтовну працю самого Лазаревського «Історичні нариси Полтавської Лубенщини XVII—

XVIII ст.», нариси і статті з історії та побуту України. У цьому часописі 1896 р. Микола Василенко також опублікував статтю «Протоколи Верховної Таємної Ради як матеріал для історії Малоросії XVIII ст.» та рецензію на працю Мякотіна «Селянське землеволодіння в Полтавському повіті в 1767 році».

У 1895—1896 роках товариство розгорнуло значну діяльність щодо популяризації історичних знань. Читалися лекції з історії Києва, на яких в цікавій і доступній формі для широкого загалу подавалися відомості про місто князя Володимира Мономаха і подальших часів, розглядалися пам'ятки мистецтва київської давнини, висвітлювалося просвітницьке значення міста у XVII—XVIII ст. На організацію лекційних заходів пожертвував тисячу карбованців відомий багатій М. А. Терещенко. Завдяки зусиллям Лазаревського значно поповнилася бібліотека товариства. На його прохання книги і журнали до Києва надсилали Академія наук, Російське географічне товариство, редакції багатьох губернських та єпархіальних відомостей. Багато книжок він виписав сам¹⁶.

Восени 1896 р. Лазаревський, як і було обумовлено, пішов з посади голови і популяризаторська наукова діяльність товариства майже зовсім припинилася. Це ще один переконливий доказ того, як багато може зробити на ниві пропаганди знань енергійна і досвідчена людина. Якщо говорити про Лазаревського, то це була неординарна постать на небосхилі української історичної науки, яка виборсувалася з-під великоімперського тиску. Він залишив по собі вагомий доробок, який прислужився рідному краю. Василенко його глибоко шанував і любив. Лазаревський назавжди залишився для нього тим прикладом ученого і людини, який Микола Прокопович брав собі за взірець. І невимовною скорботою наповнилось його серце, коли 1902 р. вчителя не стало. 14 грудня 1926 р.— напередодні 25-ї річниці його смерті— він писав з цього приводу до академіка АН СРСР Д. М. Петрушевського: «Треба писати біографію. З близьких до небіжчика осіб залишився я один. На мене, природно, припадає обов'язок бути біографом. Та, признатися, іншому було б важко написати біографію, так мало зберіглося матеріалів»¹⁷.

Минав час. Уже потроху забувалася прикра невдача з іспитом у 1892 р. Та все ж повністю відновити фізичні й духовні сили не вдавалося. Постійно напо-

сідали нові клопоти, справи, які вимагали напружених зусиль. Отож і вирішив він разом зі своїм полтавським знайомим Васьковим здійснити зарубіжну мандрівку. 26 червня 1895 р. вони виїхали до Варшави. Зміна вражень, спілкування з добрим другом мали відволікти його від щоденних проблем, відновити душевну рівновагу.

Гадалося, що варто тільки минути землі України, то й відчуватимуть мандрівники лише позитивні враження. Біль і сум гнітили їх, коли їхали Польщею. Російська імперія тут демонструвала в потворній відвертості свій деспотизм і зневагу до національних почуттів цілого народу, змушуючи його нести тяжкий хрест розплати за волелюбне повстання 1863 р. Усе це спонукувало до гірких роздумів про долю власного народу, який впродовж століть перебуває в такому ж пригнобленому становищі. Адже Україну прагнуть перетворити на занедбану провінцію величезної імперії, на такий собі сировинно-переробний придаток без власної історії, культури і мови. Як дослідник і аналітик Василенко прагнув осмислити славетне минуле України, зробити його надбанням нинішнього і прийдешніх поколінь. Та він не хотів бути людиною, яка констатує і перебирає історичні факти і події. Як вчений, оперуючи науковим матеріалом, він міг переконливо довести, що народ з такою багатющою скарбницею історичного досвіду очікує ера відродження. Та ця ідея своєї наукової виразності набуде пізніше, а поки що він зі своїм супутником їхав краєм, де панували свавілля і національне пригнічення.

Німеччина зустріла їх теж контрастами: з одного боку, величні споруди, безліч архітектурних пам'яток і різних старожитностей, а з другого — низький рівень життя трудового люду, голод і безробіття. Цілими днями подорожні, що прибули до Берліна, блукали містом, відвідуючи різні виставки. Особливе їх захоплення викликали експонати у Старому та Новому музеях міста. Була тут також сила-силенна палаців, які буквально приголомшували відвідувачів своєю пишнотою. Та українських мандрівників вони не приваблювали. Так, у листі до батька Микола зазначав: «Ми ніде не оглядали палаців. На це в нас не було часу. Гадаю, втім, що і нічого не втрачаємо від цього... всюди такі божевільні розкоші, маса золота, срібла...»¹⁸

Після Берліна подорожні відвідали не менш цікаві

Дрезден і Мюнхен. Потім Василенко з П. Г. Васьковим перебралися до Швейцарії, де із рюкзаками за плечима здійснили кілька піших переходів, милуючись альпійськими краєвидами. Після цього на них чекали не менш яскраві враження від знайомства з пам'ятками та чудовими музеями Мілана та Венеції. З Італії морем дісталися Константинополя, де поринули у сповнене таємничості життя гамірливого і екзотичного міста, в якому своєрідно поєднувалися Захід і Схід.

Досить тривале перебування в різних країнах благотворно подіяло на молодого чоловіка, його фізичний і душевний стан. А ще виявилось корисним в тому розумінні, що дало змогу познайомитися з сьогоденням і минулим багатьох народів. Це спонукало його до осмислення ролі та місця свого народу в розвитку загальнолюдської цивілізації. Під час подорожі він остаточно впевнився в тому, що імперія — не важливо чи німецька, чи російська — то завжди наруга над суспільством, особистістю...

Повернувшись додому, Василенко енергійно взявся за свої наукові справи. В «Киевской старине» він виступає з відгуками на історичні та історико-правові твори таких відомих на той час вчених, як О. О. Шахматов, М. В. Довнар-Запольський, Ф. В. Тарановський та ін. У 1901 р. побачило світ його дослідження, присвячене великій реформі, «Перші кроки по введенню положень 11 лютого 1861 р. в Чернігівській губернії». Здавалося, життя набирає своїх звичних ритмів і вимірів, наповнюється повсякденним наполегливим видобуванням крихіток істини. Та знову непередбачуваність втрутилася в розмірену течію буденних, але приємних і часом важливих клопотів, осяявши їх сліпучим спалахом невимовного щастя і затьмаривши темною пеленою журби і відчаю.

Як уже згадувалося, Микола з 1893 р. вимушений був вдатися для поповнення власного бюджету до практики приватних уроків. Запросив його проводити заняття зі своєю донькою Софією і відомий збирач українських старожитностей В. В. Тарновський. Зрозуміло, що сімнадцятирічній вродливій дівчині й молодому педагогу, залюбленому в свою історію, було цікаво разом. А далі усе розвивалося за відвічним сюжетом, який визначають почуття двох.

Софія Василівна завжди любила, коли в їх домі збиралися люди, влаштовувалися так звані «Мазепині

Софія Тарновська (в центрі)

суботи», як їх жартівливо називав батьків родич київський цензор В. М. Юзефович. Особливу увагу звертала на Миколу Прокоповича, з яким вони вели зацікавлені розмови на історичні теми, і Василенко звертав увагу на високу обізнаність дівчини з цього питання і її вміння аргументовано дискутувати. Зрозуміло, що це додавало особливих рис до його природного почуття приязні та симпатії до Софії. Згодом те його ставлення переросло у справжню закоханість, яка зустріла повну взаємність з боку дівчини.

Проте вся трагедія ситуації полягала в тому, що батько Софії — старий український магнат — навіть гіпотетично не міг припустити, щоб видати свою єдину дочку і спадкоємицю за людину, яка за своїм соціальним та матеріальним станом не була рівна йому. Микола Василенко в кандидати на чоловіка Софії Василівни явно не підходив — ні шляхетністю роду, ні статками похвалитися він не міг.

Про зустрічі поза межами квартири не було і мови — Софію пильно доглядали численні гувернантки. У 1895 р. Тарновський виїхав до Німеччини на лікування і взяв з собою дочку. Василенко виїхав слідом і оселився недалеко від Наугейма — місця перебування Тарновських. Там вони мали змогу, криючись від батька, зустрічатися. Спогади про маленьке німецьке містечко, про прогулянки з коханою вузькими вуличками повз чепурні будиночки, солодкий свіжий запах чудових троянд, з якими він зустрічав Софію, залишились на все життя найпоетичнішими, найрадіснішими моментами життя Миколи Василенка.

Після повернення до Києва Миколі стало надто тяжко приховувати свої почуття, постійно відчуваючи приниженість і залежність від примхливої вдачі магната. Молодий вчитель усе частіше заводив розмову про одруження. З цього приводу у листі до Мякотіна від 24 червня 1897 р. він розмірковував: «...для нас з тобою шлюб повинен мати духовну і духовну переважно сторону... У дружині ми шукаємо людину, яка б розділила з нами наше духовне життя. Я кажу, звичайно, про себе і про тебе: нам діла немає до того, що деякі одружуються на капіталах, інші тільки по звірячій пристрасті»²⁰.

Довго так тривати не могло. У серпні 1897 р. вони, нарешті, вирішили побратися. Микола Прокопович навіть звернувся 11 жовтня до Мякотіна з проханням допомогти у пошуках місця в Петербурзі, оскільки після весілля молоді мали намір залишити Київ. Вони добре уявляли малопривабливі наслідки свого вчинку, який не знайшов би схвалення батька Софії. Та й хотілося уникнути зайвих пересудів, що їх, як відомо, чимало виникає у таких випадках. Про все було домовлено заздалегідь — день і місце вінчання (Ольгінська церква, що на Подолі). Панотець уже й гроші отримав за клопоти. Усе трималося в глибокій таємниці. Окрім Мякотіна в цю справу були втаємничені

лише найближчі друзі — О. І. Левицький, М. М. Тре-
бінська, П. Т. Матюшенко та Є. О. Ківлицький.

Доля в ці роки таки, мабуть, зовсім не була при-
хильна до Василенка. Життя завдало йому ще одного
болючого удару: в день вінчання він отримав листа
від нареченої, в якому вона відрікалася від нього. Не-
вдовзі Софія вийшла заміж за людину, яка нічим не
була відома, окрім своєї заможності та родовитості.
Рішення Софії навряд чи було продиктоване мірку-
ваннями меркантильного характеру. Більше всього
вона пожаліла старого батька і піддалася на його
умовляння вийти за багату людину. Спогадів про те,
як він сприйняв і пережив цю лиху звістку, Микола
Прокопович не залишив. Можна лише здогадуватися,
як тяжко було тоді йому — людині надто вразливій.

У шлюбі Софія була нещасливою, бо чоловік її
виявився людиною егоїстичною і жорстокою. Василен-
ко, хоча й мешкав з Тарновськими в одному місті, на-
магався з нею не зустрічатися, та схоже на те, що він
хотів зберегти про свої стосунки з Софією тільки світ-
ле й чисте, не дати заповонити себе почуттям мстивос-
ті й неприязні. Так, 1902 р. у статті «Пам'яті В. В. Тар-
новського, О. М. Лазаревського та М. В. Шугурова (до
малюнку)» він добрим словом згадав людину, яка зав-
дала йому скільки прикрощів. В цьому, до речі, вияви-
лась характерна риса Василенка як інтелігента. Лю-
дей він намагався оцінювати об'єктивно, незважаючи
на те, хто і як ставився до нього особисто. І в згада-
ному випадку він керувався тим, що значення
В. В. Тарновського для розвитку українських історич-
них, археологічних та етнографічних досліджень було
незаперечним, а під статтю він не поставив свого під-
пису, а на здивовані запитання друзів відповідав: не-
хай прочитає і сама здогадається, хто міг так написа-
ти про батька. Софія ще жила в його помислах²¹.

Востаннє вони зустрілися навесні 1918 р., коли на-
стала пора розговіння. З цієї нагоди гетьман Скоро-
падський влаштував святковий вечір. Оскільки його
дружини не було вдома, то господарювати було запро-
шено Софію Тарновську (за чоловіком Глінку). Серед
гостей був і Микола Василенко. Настала черга христо-
суватися. Вони поцілувалися стримано, хоча обоє по-
чувалися внутрішньо схвильованими. Здавалося, про-
стягни руки, подивись одне одному в очі, і все повер-
неться... Та ні. Похристосувалися та й розійшлися.
Важко вже літній людині і не зовсім молодій жінці

поєднати свої долі на згарищі колишнього кохання. А далі її життя склалося трагічно. Беззахисна, кинута напризволяще чоловіком жінка — тендітна й ламка квітка у вогнищі громадянської війни — не змогла знайти притулку і безпечного місця серед жорстокостей. Тяжко захворівши, у липні 1919 р. вона вмирала на руках Ореста Левицького — доброго друга Миколи Прокоповича. Самого його на той час в Києві не було. Тільки згодом дізнався, що Софія Василівна перед смертю прошепотіла: «...А як же Глухів? Тільки Василенко та його близькі друзі могли здогадатися, про кого вона запитувала, бо одним з псевдонімів Миколи Прокоповича, яким той підписував деякі свої роботи був «Глухів»²².

Особиста трагедія вплинула й на плани Василенка зробити ще одну спробу скласти магістерські іспити. Але в такому стані про це й мови бути не могло і знову, в котрий раз, вибратися на чисту воду життя допоміг його давній друг, добрий ангел — Марія Требінська. Влітку 1899 р. вони разом з дітьми — Дмитром та Оленою — виїхали відпочити у Крим. Море, красиві кримські гори, цілюще повітря та чудове ставлення до нього з боку дітей, які щиро раділи такій «сімейній» подорожі, добре вплинули на Миколу Прокоповича, дещо притамували біль. Цей відпочинок настроїв його і на подальшу плідну наукову роботу. На початку 1900-х років, крім традиційних статей в словнику Брокгауза і Єфрона та рецензій у різних київських часописах Василенко виступає з цілим рядом публікацій, зокрема «Декабрист С. Г. Волконський і його записки», «Двадцятип'ятиріччя до дня смерті О. М. Бодянського», «До біографії І. П. Котляревського», а також з капітальною працею «І. М. Бодянський і його заслуги для вивчення Малоросії» («Киевская старина»). Він також започатковує видання серії збірок під загальною назвою «Матеріали для історії економічного, юридичного та суспільного побуту старої Малоросії». У 1901—1902 роках в Чернігові вийшло такі два випуски: «Генеральне слідство про маєтності Ніжинського полку 1719—1730» и «Екстракт з указів, інструкцій та настанов...» — ґрунтовні джерела для вивчення української історичної проблематики.

15 травня 1897 р. Цю дату значно пізніше часто згадуватимуть в родині Василенків. Того дня батьки привели до Фундуклеївської гімназії доньку Наталку Меньшову складати іспити у п'ятий клас. Саме їй че-

Н. Д. Полонська (Меньшова) в гімназичні роки

рез багато років судилося стати дружиною Миколи Прокоповича. Згодом, згадуючи про свою першу в житті зустріч з майбутнім чоловіком, Н. Д. Полонська-Василенко писала: «І ось прийшов перший викладач: молодий, високий, стрункий з чорною бородою та довгим волоссям — він зразу ж вразив мене своєю красою»²³. Три роки вона слухала його лекції і з істо-

рії та географії, які він викладав, завжди мала найвищу оцінку — 12. Після закінчення Наталею гімназії їх шляхи на якийсь час розійшлися. Зустрілися знову аж у травні 1904 р. Того дня Наталія Дмитрівна — а саме так вже треба було її називати, бо це була струнка дівчина — завітала до своєї подруги, яка квартирувала у Василенків. Оскільки тієї вдома не виявилось, то довелося трохи зачекати. Тут і нагодився її колишній вчитель. Це було несподівано і приємно. Поки приятелька з'явилася, вони встигли переповісти одне одному чимало про своє життя, захоплення й сподівання. Микола Прокопович схвально відгукнувся про бажання колишньої учениці присвятити себе вивченню історії й пообіцяв свої сприяння і підтримку.

Та на якийсь час цю обіцянку довелося відкласти, оскільки знову виникли складності з працевлаштуванням. За порадою своїх добрих знайомих — графа Мусіна-Пушкіна, Л. С. Лічкова — службовця Київського відділення Дворянського банку та його директора Забугіна Микола Прокопович мав намір обійняти вакантну посаду оцінювача в цьому банку. Він подав у відставку з Кадетського корпусу і на початку 1902 р. прибув до Петербурга в Міністерство фінансів, яке очолював відомий державний діяч С. Ю. Вітте. Останній відмовився підписати наказ про призначення Василенка, посилаючись на те, що той, мовляв, не служив у відомчих установах.

Отак він залишився без роботи. Наступали скрутні часи, бо й співробітництво з виданням Брокгауза і Єфрона мало ось-ось закінчитися. Тому й виникла думка про те, щоб скласти екстерном екзамен на юридичний факультет і зайнятися потім адвокатською практикою. Та недовго втішався нею, бо дійшов висновку, що нині для нього це завдання нереальне. Його приятель М. М. Молчановський пропонував допомогу по влаштуванню до канцелярії київського губернатора, де сам служив на посаді правителя. Але й з цього нічого не вийшло. Лише десь через півроку Микола Василенко нарешті знаходить собі місце. Подавши прохання до директора Фундуклеївської гімназії, він з 1 лютого 1903 р. звільняється звідти і обіймає посаду неодмінного члена губернського присутствія Комітету попечительства про народну тверезість (за штатами Міністерства фінансів) і секретаря губернського статистичного комітету (Міністерство внутрішніх справ). До його обов'язків входило, зокрема, ревізу-

вання роботи численних чайних у Києві та по губернії. До нього зверталися усі повітові комітети народної гверезості з різних питань: заснування бібліотек, читання лекцій, влаштування вистав тощо. Серед установ, які опікував Василенко, була й лікарня для алкоголіків при Кирилівській лікарні. Коштів на ці справи відпускалося зовсім недостатньо. Тому доводилося викручуватися, вдаватися до хитромудрих та вигадливих комбінацій, звичайно, в межах дозволеного. Про те, з якою сумлінністю Василенко ставився до своїх обов'язків, можна судити з того, що за цей час він був нагороджений орденами Св. Станіслава і Св. Анни 3-го ступеня, а також дістав чин колезького радника. Його робота була пов'язана з численними поїздками, що давало можливість конкретно познайомитися з життям губернії в історичній, етнографічній та статистичній площинах. Свої спостереження і роздуми він виклав у виданих за кошти губернського статистичного управління двох «Памятних книжках Київської губернії» на 1904 і 1905 роки. Вони відрізнялися від попередніх аналітичністю, свіжістю викладення матеріалу, наявністю цікавих досліджень з царини етнографії (наприклад, «Лірники» В. М. Доманицького, з яким був дуже близько знайомий). Енергійність і компетентність Василенка помітив тодішній губернатор Трепов, який прихильно ставився до нього. Але наступні губернатори — Штакельберг та Савич — вбачали у його публікаціях етнографічних матеріалів все те ж жахливе «українофільство». Працювати відтак ставало усе важче...

А Російська імперія, перейшовши рубіж двох століть, неначе причаїлася. Над нею збиралися грозові хмари. Ось-ось загуркотить грім, розітнуть небо блискавиці. Наступала пора великих випробувань для народів, час вибору і гартування життєвих принципів людини...

Розділ III

«...ОСОБА АНТИУРЯДОВОГО НАПРЯМКУ»

У 90-х роках XIX ст. Київ був значним центром політичного та громадського життя. До нього прилучився і Василенко, зокрема через «Стару громаду». II

було створено наприкінці 50-х років за умов піднесення визвольного руху, а з 1861 р. вона стала діяльно вести культурно-просвітницьку роботу. До громади входили студенти й викладачі університету, вчені, письменники, лікарі, вчителі гімназії, поміщики. В «Старій громаді» Микола Прокопович працював протягом тривалого часу аж «до кінця, коли у Києві залишилося лише три члени її — Микола Прокопович, Л. М. Старицька-Черняхівська та О. Г. Черняхівський»¹. Діяльність київських громадівців спрямовувалась на підвищення української культури шляхом розповсюдження серед молоді творів Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників України. Вони збирали народні пісні, казки, прислів'я, поговірки.

Значним осередком духовного життя у Києві на початку 90-х років був також гурток професора І. В. Лучицького, членом якого також став Микола Прокопович. На той час цей вчений був добре відомий. Грунтовні праці з історії Західної Європи дали йому європейське ім'я. З глибоким інтересом звертався він до минулого України, працював над «Румянцевським описом». Водночас з багатогранною науковою діяльністю він брав участь і у громадському житті, був гласним повітового Золотоніського й губернського Полтавського земств та Київської міської думи. Його садиба зажила слави європейського салону, який приваблював відомих наукових, літературних або громадських діячів не лише з Росії, а й з різних країн. Слід зауважити, що цьому також сприяла літературна діяльність його дружини М. В. Лучицької, відомої перекладачки із скандинавських мов. Навколо Лучицького гуртувалося багато його учнів, які згодом посіли значні місця у науці, — Д. М. Петрушевський (академік Російської Академії наук), В. К. Піскорський (професор Казанського університету), а також українські історики М. М. Молчановський, В. О. Мякотін, Є. О. Ківлицький, П. В. Голубовський. Постійним членом гуртка та бажаним гостем цієї оселі став і Микола Прокопович.

Гурток київських вчених та учнів Лучицького мав жартівливу назву «бродників», бо полюбляли здійснювати екскурсії по околицях міста, а також проводили свої зібрання у різних місцях. Їх об'єднували не лише наукові інтереси, а й громадські, з політичним ухилом до революційних ідей. У листі до Мякотіна у 1898 р. Микола звертався: «...пам'ятаєш, як ми хотіли

за допомогою бродників перегорнути весь світ?»² Це вже були спогади, бо 1893 р. Лучицький поїхав за кордон у наукове відрядження і гурток «бродників» розпався. Були для цього й інші причини: переїхали до Варшави Петрушевський, до Казані — Піскорський, став рідше приїздити до Києва Мякотін.

Після цього роль об'єднуючого центра молодих сил перебрав на себе Микола Прокопович. Його брат Костянтин, який оселився 1895 р. у нього після вступу до університету, так описував його життя: «Коли я приїхав до Києва, компанія «бродників» вже розпалася... Більша частина членів, що залишилися у Києві, брали участь у місцевому громадському житті, вони входили головним чином у ті різного роду «ініціативні групи», які мали метою впливати на громадськість і сприяти її розвиткові... і утворювати такі осередки, які притягували б до себе поступові елементи київського суспільства... Складання усякого роду проектів здебільшого відбувалося на квартирі мого брата. У дні таких засідань наша напівпорожня їдальня наповнялася різним людом... Так я міг стояти в курсі усіх громадських заходів. На цих зібраннях познайомився я з рядом громадських діячів Києва — з професором Лучицьким, Є. Д. Синицьким, В. Ф. Александровським, М. М. Молчановським, В. П. Науменком, Л. С. Лічковим, Є. О. Ківлицьким і ін.»³ Тут народжувались легальні та нелегальні гуртки, газети, збірники.

Отже, гурток «бродників» розпався, але й надалі його члени відігравали помітну роль у київському житті. Микола Прокопович брав активну участь в діяльності Товариства грамотності, створеного ще 1882 р. Членами товариства були І. В. Лучицький, письменник О. І. Купрін, а також багато вчителів, лікарів, студентів та художня інтелігенція.

Товариство об'єднувало шість недільних шкіл, які працювали ще з кінця 50-х років з метою ліквідації неписьменності. «Це був час, — писав Василенко, — коли молодь зацікавилась недільними школами, коли склалась студентська громада, коли українське студентство взагалі почало проявляти свою громадськість»⁴. Діяльність товариства спрямовувалась на організацію науково-популярних лекцій, забезпечення школи підручниками та літературою, влаштовувались також літературно-музичні вистави.

Микола Прокопович часто виступав на засіданнях товариства з різними пропозиціями: створення народ-

них шкіл, училищ, складання шкільних посібників тощо: «Створення, підтримку і утримання народних училищ я завжди признавав принципово однією з функцій у діяльності Київського товариства грамотності»⁵. Так, 1898 р. він пропонує створити «однокласну школу» на 30 учнів, яка, на його думку, не могла набути «великого значення для підвищення рівня грамотності у Києві, але зате їй можна буде надати важливого значення у справі підвищення рівня школи як зразкової»⁶.

Товариство зусиллями Миколи Прокоповича значно розширило свою діяльність: було відкрито школи для дітей і дорослих, влаштовувались прилюдні популярні лекції, концерти, спектаклі. Сам він брав жваву участь у його роботі як лектор, член різних комісій, зокрема будівельної на спорудженні будинку товариства на Великій Васильківській вулиці з театральним приміщенням, де пізніше грала трупа відомого актора М. К. Садовського.

Та громадська діяльність Василенка пішла значно далі мирного просвітництва, і він з перших років перебування у Києві став помітною постаттю у таборі опозиції урядові. Ще на початку 90-х рр. Микола увійшов до осередка доктора М. Д. Фокіна, створеного з уцілілих від арештів 1885 р. київських членів «Народної волі». Сучасник коментує ці події так: «Бунтарське студентство було розгромлено, університет закритий, і ось серед гробової тиші і смутку, що запанували, було створено під носом у політичної поліції широко розгалужене таємне товариство, метою якого було збирання сил, «збирання Русі», як говорили фундатори, для прийдешніх боїв із самодержавством та царизмом»⁷.

Виникнення цієї організації у важкі роки реакції після вбивства Олександра II сам Фокін у своїх спогадах пов'язує з банкрутством народовольської програми, розгромом самої організації та очевидною безплідністю жертв у цій боротьбі із царським самодержавством⁸. Серед членів гуртка, які називали себе «змовниками», було чимало студентів та професорів університету. Миколу Прокоповича з Фокіним познайомив В. Я. Железнов — економіст, професорський стипендіат кафедри політекономії та статистики університету св. Володимира. Цікаво, що сам Железнов вже у ці роки, як свідчить його звіт за 1892 р., із захопленням вивчав основні питання економічної науки, приділяю-

чи велику увагу історії соціалізму у Франції. Серед російської літератури на цю тему у нього названа робота відомого на той час фахівця у цій царині М. І. Зібера «Давид Рікардо і Карл Маркс». Ну, і звичайно ж, прискіпливо вивчався «Капітал» К. Маркса⁹.

Привертає увагу і керівник цього гуртка Михайло Дмитрович Фокін, який задовго до приїзду до Києва пройшов значний шлях революціонера-народовольця: вів пропаганду серед селянства на півдні Росії і був енергійним організатором студентства у Харкові та Казані. У спогадах про перші роки революційного руху в Києві Й. М. Мошинського він постає людиною, яка присвятила кращі роки свого життя нелегальній організації і політико-просвітницькій діяльності. У 1884 р. Фокін покинув Казань, де керував студентськими революційними гуртками, і переїхав до Києва. Влітку цього ж року вступив на четвертий курс медичного факультету університету св. Володимира, а згодом став відомим лікарем і організатором революційного підпілля у місті.

Тривалий час «змовники» працювали над створенням своєї програми. Вона передбачала як кінцеву мету повну перебудову соціально-економічного ладу згідно з принципами соціалізму. В політичній галузі як найближча мета висувалися вимоги демократичної федеративної республіки, загального виборчого права, так званого («*Habeas corpus*» (в умовах здійснення усіх прийнятих у сучасних демократичних конституціях видів громадянської свободи), заміни постійної армії всенародним ополченням, широкої обласної, територіальної та національної автономії, широкого та послідовного проведення місцевого самоврядування, заходів до підвищення суспільно-політичної свідомості народних мас та широкої амністії.

В соціально-економічній галузі проголошувався поступовий перехід усіх приватновласницьких, царських, церковних та казенних земель і лісів у володіння та користування селянству, кооперування землеволодіння і землекористування, широке соціальне страхування трудящих, широке фабричне законодавство та обмеження робочого часу, заохочення кооперації — споживчої і виробничої, поступовий перехід фабрик, заводів, копалень і ін. підприємств промисловості у володіння і користування робітничих колективів¹⁰.

Ось як визначає діяльність «змовницької» організації Фокін: «Нове спрямування — повністю антитеза

анархо-бунтарству і недисциплінованості семидесятників, що продовжувало організаційно роз'їдати навіть народницькі гуртки. Вони часто ігнорували жорстку дисципліну і послідовний організаційний централізм, а саме це було визнано важливішим у побудові нової організації. Всупереч «запальній гарячковості» і недисциплінованості старих бунтарів та революційному «кустарництву» і партизанщині минулих бойових виступів нове спрямування, яке привласнило собі, може й не зовсім згідно із науковим визначенням «змови» назву «змовницького», приступило (принаймні щодо ідеї) до створення організації зовсім нового типу. Ми малювали собі нашу «змову» у вигляді тривалого, розрахованого на довгі роки динамічного підкопу під твердиню царизму, який повинен увінчатися у момент історично неминучого наступу народної революції закладанням і вибухом міни, тобто збройним повстанням і захопленням влади»¹¹.

Від усіх попередніх осередків фокінське товариство докорінно відрізнялось тим, що свою роботу визначало на тривалий час і вбачало її зміст в наполегливій підготовці сприятливих умов для відкритого виступу.

Метою гуртка були підготовка і виховання революціонерів, створення нової всеросійської революційної партії. Головним стрижнем програми визначалося захоплення влади.

Фокінці найважливішим завданням вважали (як і декабристи та народовольці) усунення самодержавства, щоб потім, маючи владу, провести радикальні суспільні перетворення. Які ж практичні дії передбачалися? По-перше, очолити значні суспільні сили, які народжуються і піднімаються на боротьбу з царизмом та експлуататорським режимом; по-друге, встановити міцний і тривалий контакт між змовницькою організацією і широкими демократичними колами; по-третє, спрямувати ці об'єднані таємною змовою суспільні сили на безпосередню боротьбу із царизмом, на вирішальний бій за його знищення. «Всенародне повстання та оволодіння владою,— пише далі Фокін,— ось дороговказна зірка, яка світила «змовникам» у їх, розрахованій на довгі роки самовідданих підготовчій і непомітній роботі, котра не обіцяла яскравих ефектів і благородних зовнішніх моментів та була схожа на підземну роботу крота»¹². Отже фундатори таємного товариства, серед яких опинився й Василенко, вирішили

створити широку і могутню громадську організацію, яка проклала б фарватер для революційних сил і була б спроможна об'єднати їх для досягнення відповідального політичного завдання. Вони прагнули так поставити революційну роботу, щоб якомога більше сприяти збереженню і подальшому накопиченню прогресивних сил, а потім створенню міцної і планомірної їх організації. Остання вбачалася у формі численної, розрахованої на тривалий час дії політичної партії. Ініціатори «змовників», посилаючись на історичну закономірність, були переконані, що розгул реакції тимчасовий, за котрим неодмінно настане новий період бурхливого революційного піднесення. І тому в цей час переслідувань і утисків прагнули готувати нові кадри, потрібні майбутній історичній епосі.

Хід політичної боротьби фокінці мали спрямовувати і зосереджувати проти царського самодержавства, яке вони іменували «урядовою партією», до якої входили: царська родина і придворна кліка з її величезним награваним багатством; вище та середнє землевласницьке дворянство; буржуазія велика та середня, категорія так званих «благополучних росіян» — вірнопіддане міщанство, заможне селянство і козацтво. «Ці суспільні групи експлуататорів, — писав Фокін, — спираються на бюрократично-адміністративний апарат влади, на озброєну силу поліції, жандармерії та війська. Це безперечно незначна меншість, але меншість згуртована і організована, яка володіє могутнім апаратом влади та фінансами, яка була, висловлюючись фігурально, «молотом, а багатомільйонна, розпорошена і зовсім неорганізована народна маса, що експлуатується цією меншістю і пасивно зносить своє ярмо, — «ковадлом». До поневолених належали: «інтелігентний» пролетаріат; робітники фабрик, рудників та заводів; знедолене селянство. Вагомим суспільно-історичним фактором, на який покладались сподівання щодо поліпшення умов життя народу, була еволюція у сфері господарсько-економічних відносин і неминучість подальшого розвитку капіталістичного господарства країни, що супроводжується зростанням міст і промислових центрів, зосередженням в них експлуатованої маси, розширенням залізничних мереж і загальному шляхів сполучення та зв'язку, а на цьому терені — підвищенням свідомості серед промислових робітників.

Історичне завдання революційного руху після розгрому «Народної волі» полягало, на думку фокінців,

у необхідності створення того політичного важеля, який міг би згуртувати знедолені маси та спрямувати їх на боротьбу із самодержавством. Таким ядром у Києві повинна була стати їхня організація, яка й розгорнула підготовку кадрів серед молоді та офіцерів.

Її центр був наділений майже диктаторськими повноваженнями. Про якусь виборність не могло бути й мови. Периферійні організації другого ступеня, створені як осередки «змовників», залучались таємним чином до політичної, революційної роботи. Тут вивчали соціально-політичну програму організації, її тактику та найближчі цілі.

Гуртки третього ступеня були призначені для широкої гуманітарної освіти, де проводилися систематичні заняття, готувались і обговорювалися реферати, влаштовувалися дискусії з різних галузей знань. Керівники таємного товариства виходили із принципу, що революціонер мусить бути різнобічно освіченою людиною, тому цим гурткам створювалися сприятливі умови для наукових занять — добре обладнані бібліотеки з літературою суспільно-економічного та політичного характеру, розроблені каталоги, що систематично поповнювались, і досвідчені викладачі.

Конспірація базувалась на кардинальному принципі, за яким виключалась будь-яка «документація». Засідання і постанови таємного товариства не протоколювались, ніхто нічого не занотовував. Визначальні правила товариства: «таємність» і «єдність». Не дозволялось мати у себе на квартирі документи, листи, фотографії тощо. Саме тому про нього майже нічого не відомо в наявній літературі. Як згадував Василенко пізніше у листі до Петрушевського, «це був гурток суто конспіративний. Він об'єднував ряд таких гуртків, законспірованих один від одного»¹³. У товаристві діяв принцип залізної дисципліни. А ще «змовники» висували підвищені вимоги до кандидатів у товариство. Для того щоб «зібрати дружину», як любив говорити Фокін, з людей, які здатні на все, відбирали сміливих, фізично сильних, вольових. Найталановитіших товариство навіть підтримувало матеріально. Серед них слід назвати насамперед Василенка.

В гуртках спочатку вивчалися класична російська та іноземна літератури, критика та публіцистика (Чернишевський, Пушкін, Гоголь, Тургенев, Гончаров, Островський, Белінський, Добролюбов та ін.). Наступний етап — наукові дисципліни, спрямовані на вихо-

вання молоді в дусі природничо-наукового матеріалізму (Писарєв, Бюхнер, Фохт, Молешотт, Дарвін і ін.), а також біологія, фізіологія, історія, психологія, соціологія, філософія. Грунтовно розглядалися проблеми економічного ладу, промисловості, сільського господарства, соціальних класів. З особливою цікавістю ставилися слухачі до історії революційних рухів і змов, структури і статутів відомих таємних товариств: масонів, карбонаріїв, декабристів.

Поповнював свої знання серед досвідчених істориків, літераторів та природознавців й двадцятип'ятирічний Микола. Звертався він також до визвольних вітчизняних традицій. Але не до всього у товаристві «змовників» ставився схвально. Особливо це торкалось революційної тактики і практичних методів підпільної роботи, де визнавався так званий центральний терор, хоч і зазначалося, що застосовувати його потрібно тільки слушного часу. Водночас товариство відмовлялось також від відкритої агітації та пропаганди, обмеживши коло своєї діяльності залученням нових членів та вихованням їх у підготовчих (периферійних) гуртках. Велика увага приділялась також теоретичній роботі. Київські «змовники» перебували у підпіллі вісім років, розробляючи нову програму та готуючи сприятливий ґрунт для подальшого розвитку революційної думки. Отже, як бачимо, здійснювалася систематична підготовка революціонерів для розгортання дій по зміні державного влаштування. Мошинський пише з цього приводу: «Насправді, якщо лишити осторонь всі конспіративні обставини й оповиті покривалом таємниці утопічні задумки цих вітчизняних «якобінців», вельми далеких від реалізації їх, то у всіх цій проведеній «фокінцями» на протязі майже 7 років (і притому у глибокій таємниці від жандармської поліції) роботі над декількома сотнями спільників, які змінювали один одного, знайдеться здорове ядро, що заслуговує позитивної оцінки»¹⁴.

І в програмі і в плані перевороту самого доктора Фокіна, на думку Мошинського, існують елементи політичного реалізму — це не виступ жмені героїв, а широко розгалужена змова з опорою на передові зағони з низів народних мас, робітників, селян та війська. Він вважає, що «це була типова організація перехідного часу, що спрямовувала свою діяльність на теоретичне вироблення нової програми та підготовку кадрів для здійснення... в більш або менш віддаленому майбут-

ньому революційного перевороту»¹⁵. У хроніці київського підпілля цей гурток та його учасники залишилися під назвою «фокінці». Його було розгромлено поліцією 1892 р., однак частині його членів, зокрема й Миколі Прокоповичу, пощастило уникнути арешту.

Згодом він стає більш відомим у колах київської інтелігенції як активний член багатьох громадсько-політичних і просвітницьких гуртків, часом досить радикального напрямку. Так, у другій половині 90-х років Василенко входить до складу керівного органу комісії народних читань при Київському товаристві лікарів. У роботі цієї комісії брали участь не тільки видатні діячі медицини Н. А. Хржонщевський, Ф. Г. Яновський і К. М. Сапежко, а й представники інших галузей знань, зокрема історик О. І. Левицький та юрист О. О. Малиновський. Офіційні кола до їх діяльності ставилися досить несхвально, хоча на перший погляд вона обмежувалася пропагандою тверезого способу життя та іншою аналогічною роботою. Та, мабуть, в Російській імперії навіть будь-які зусилля щодо поліпшення життя народу вважалися злочином, бо в 1892 році товариства стали характеризуватися в поліцейському листуванні як «шкідливі установи».

Наприкінці ХІХ ст. погляди Василенка, як і багатьох інших представників інтелігенції, набувають дещо поміркованішого характеру. Симпатизуючи і соціал-демократам, до яких належав, зокрема, його брат Костянтин, і соціалістам-революціонерам, і різним радикальним «чисто українським» політичним угрупованням, він віддавав перевагу курсу на поступові демократичні зміни, встановлення конституційним шляхом парламентської державної системи.

Своїми політичними поглядами та громадською діяльністю Микола Прокопович ніяк не вписувався в образ добропорядного службовця й науковця, далекого від виру життя. Отож, його діяльність дратувала жандармів. У 1902 р. у зв'язку з арештом брата Костянтина на квартирі у нього було зроблено обшук, в ході якого був вилучений рукопис антиурядової статті, але якихось далекосяжних наслідків для Миколи ця подія не мала.

Та навесні 1905 р. стався конфлікт з губернатором Савичем та членами Комітету про народну тверезість, які вирішили видавати реакційну газету «Правдивое слово». Різко відзначивши, що «уряд неспроможний боротися з революцією друкованим словом, оскільки

М. П. Василенко. Фото початку ХХ століття

йому ніхто не повірить», Микола Прокопович подав у відставку. Та його пророкування збулося: газета, проіснувавши менше трьох місяців, закрилася, залишивши по собі лише борги.

Тому й не випадково, що він став членом гуртка «Визволення», діяльність якого мала виразний конституційно-демократичний напрям. До нього входили видатні літератори, науковці, театральні діячі, які водночас були й членами Київського літературно-артистичного товариства, що існувало також з початку ХХ ст. Серед почесних членів були такі титани російської та української літератури, науки та мистецтва, як Л. М. Толстой, О. М. Пешков, М. П. Старицький,

І. К. Айвазовський, В. Б. Антонович, О. П. Косач, В. Г. Короленко та ін. Дійсними членами були обрані також М. О. Бердяєв, Б. Д. Грінченко, Леся Українка та ін. Гурток «Визволення» очолили Б. О. Кістяківський, В. В. Водовозов, С. М. Булгаков, М. О. Бердяєв, Ю. М. Вагнер, В. Я. Железнов, а згодом і Василенко.

Поступово це товариство перетворилося на революційно-демократичний центр. 20 листопада 1904 р. у його приміщенні відбувся перший політичний банкет з приводу 40-річчя введення судових уставів у Києві. Серед населення розповсюджувалися гектографовані заклики — запрошення до тих, хто вболіває за визволення батьківщини, «зібратися о восьмій годині вечора у приміщенні Літературно-артистичного товариства, де відбудеться банкет, який повинен відбити сучасний політичний настрій київської інтелігенції»¹⁶.

У ньому взяло участь 360 представників різних політичних та громадських течій. Відзначалося значення судових уставів і давалися оцінки сучасності, наголошувалося на її характерних рисах, на тому, що у найближчому майбутньому треба очікувати оновлення громадського життя, звучав заклик до єднання різних верств і класів суспільства, а в кінцевому підсумку йшлося про необхідність встановлення конституційного ладу, політичної свободи, повної рівноправності усіх націй, свободи друку, спілок, слова тощо. Зокрема, з вимогою прийняття демократичної конституції виступив приват-доцент Железнов, який після цього був змушений залишити кафедру і переїхати до Москви¹⁷.

Відомий публіцист, народник В. В. Водовозов виступав на захист переваг демократично-республіканського устрою. С. М. Булгаков говорив про необхідність політичного визволення Росії, високо оцінив працю П. Б. Струве «Визволення». З політичною промовою про роль пролетаріату у житті держави виступив член Київського комітету РСДРП, як зазначено в архівному документі, «невідомий єврей О. Г. Шліхтер»¹⁸.

На закінчення було запропоновано таку резолюцію: «1. Необхідним є конституційний спосіб правління, для чого слід вимагати скликання установчих зборів народних представників, свободи слова і рівноправності. 2. Необхідно пред'явити вимогу повної амністії і негайного звільнення усіх політичних в'язнів»¹⁹. Начальник Київського охоронного відділення,

звітуючи про цей банкет, відзначив, що було виголошено до 15 промов політичного характеру.

У грудні 1904 р. в товаристві відбулася нарада київських літераторів та співробітників періодичних видань, де обговорювалась програма роботи Всеросійського з'їзду журналістів. До Комісії, створеної для докладної розробки питання утворення профспілки діячів преси, разом з О. Г. Шліхтером увійшов і Василенко.

На той час Микола Прокопович вже перебував під таємним наглядом поліції. Тому, залишивши державну службу, і свідомий пильного опікування ним з боку каральних органів, він вже місця не шукав, зосередившись на публіцистичній діяльності.

Ще раніш, у 1894 р., гурток київських літераторів почав видавати газету «Киевское слово», причому фактичним редактором став Василенко. В газеті взяли участь В. П. Науменко, Є. О. Ківлицький, В. К. Піскорський, Є. Д. Синицький та ін. Три місяці, які гурток стояв біля керівництва виданням, дали співробітникам чималий досвід у газетній справі. В 1903 р. ті ж особи взяли участь у виданні нової газети «Киевские отклики», яку незабаром придбали у власність на пайових засадах. Окрім них в газеті найближчу участь брали Г. В. Александровський, В. Л. Беренштам, В. В. Водовозов, С. О. Єфремов, В. Я. Железнов, В. Г. Короленко, М. М. Могилянський, О. Х. Саліковський, І. М. Стешенко, І. Л. Шраг та ін. Фактичним редактором газети разом з Железновим став і Василенко. «Киевские отклики» являли собою досить цікаве явище в громадському житті міста. Газета об'єднувала українських діячів поміркованого напрямку, а широка і ґрунтовна програма, цікаві матеріали забезпечували їй велику популярність. Один з її працівників М. М. Могилянський так описував своє перше знайомство з нею навесні 1904 р.: «Редакція справляла враження Запорізької Січі, а ще краще — первісного хаосу. В численних великих апартаментах, не виключаючи кабінетів редактора та секретаря, товпилося безліч люду, який не мав жодного відношення до газетної роботи і який збирався, щоб погомоніти. Важко було навіть розібратися у цьому натовпі — хто тут працює, з ким треба починати ділові розмови»²⁰. Але такий стиль роботи був багатьом до вподоби, бо люди сюди приходили, щоб отримати чи дати якусь інформацію з громадського та політичного життя, обміня-

тися думками, порадитися. Водночас зростав і тираж газети: в 1905—1906 рр. вона мала 13 тисяч постійних передплатників — більше, ніж усі інші київські газети того часу (це без роздрібного продажу).

Хоча газета дотримувалася досить ліберально-демократичного напрямку, але традиційно навколо неї гуртувалися прогресивні діячі найрізноманітніших політичних позицій. Досить сказати, що під час поліцейського розслідування справи київських соціал-демократів 1904 р. (відомої київської справи сім'ї Ульянових) до відповідальності притягали аж чотирьох працівників «Киевских откликов». До речі, паризьким кореспондентом газети був А. В. Луначарський.

Микола Прокопович захоплено поринув у стихію редакційного життя, забувши навіть про наукову роботу. Спектр його публікацій був надзвичайно різноманітний: передові статті, бібліографічні огляди, рецензії, науково-популярні статті, публіцистика. Особисті переконання не дозволяли Василенкові стати осторонь загального демократичного руху, що набирив розмаху в роки першої російської революції (1905—1907 рр.). Цікаво, що вже на її початку його особа стала приводом для листування між начальником київської охранки і директором Департаменту поліції. Занепокоєння у них викликало те, що на адресу О. Х. Саліковського, який мешкав на квартирі у Миколи Прокоповича, надійшов лист з примірником резолюції зборів робітників Петрограда (їх організували послідовники Гапонна). В поліцейському листуванні М. П. Василенко однозначно охарактеризувався як «особа антиурядового напрямку».

Слід зазначити, що для такої оцінки були досить вагомі підстави. Наприклад, тоді, коли він був редактором, в газеті з'явився ряд статей, що закликали до встановлення республіканського ладу в Росії. Крім того, вона організувала збирання коштів на користь політичних в'язнів, робітників-страйкарів Києва та Петербурга, саперів — учасників відомого київського повстання 1905 р. Усе це, звичайно, не залишилося поза увагою місцевих жандармів. В ніч з 24 на 25 січня 1906 р. в приміщенні редакції після дев'ятигодинного обшуку було вилучено понад 1300 карбованців зібраних коштів та окремі матеріали, що свідчили про антиурядову діяльність працівників газети. Декого з них, зокрема Василенко і Єфремов, було притягнуто до судової відповідальності.

Особисто Микола Прокопович як редактор притягався за опублікування в «Киевских откликах» за 16 січня 1906 р. передової та статей «Контури», «Другий з'їзд конституційно-демократичної партії», «Провінційні враження», «По містах і вісях Подолії», «Полтавські відгуки». Перші чотири статті, на думку Київської судової палати та цензорів, «закликали до повалення існуючого у Російській державі суспільного ладу і до протидії законним розпорядженням влади». Дві останні містили у собі «упереджено неправдиві відомості з приводу діяльності посадових осіб» і закликали до «ворожого ставлення до них». До звинувачень долучили і те, що газета передрукувала опублікований у «Полтавщині» відкритий лист відомого письменника В. Г. Короленка з обуренням діями радника полтавського губернського правління Ф. В. Філонова, який у Великих Сорочинцях провів «екзекуцію» селян. Дізнавшись про це, Короленко навіть прибув до Василенка, щоб підтримати його. Так, йому вдалося дістати копію свідчень цензора Ахшарумова, який підтвердив достовірність фактів, пов'язаних з Філоновим. Саме тому газету «Полтавщина» не було притягнуто до судової відповідальності. Копія мала юридичну силу, оскільки була засвідчена слідчим. Звичайно, в такому вигляді вона могла зіграти позитивну роль, на що підсудний і сподівався²¹.

Слухання справи за участю відомого київського адвоката Й. М. Пересвет-Солтана розпочалося аж 15 січня 1907 р. (кілька разів його було вже відкладено у зв'язку з хворобою Василенка). Йому інкримінувалось «публічне розповсюдження творів та зображень, які закликають до повалення існуючого в державі суспільного ладу». В обвинувачувальному акті було досить прискіпливо проаналізовано згадані газетні публікації. Зокрема, в передовиці слідчі виділили висловлювання про те, що досі революцію творили крайні партії, соціал-демократи, соціал-революціонери, бундисти тощо. Вони підкреслювали недоліки існуючого ладу, посилювали невдоволення населення урядовим гнітом і «закликали на боротьбу з режимом, який прогнив наскрізь»²². Далі йдеться про уряд, який «прагне посилити недовір'я і ворожість до бюрократичного режиму та зміцнити думку про те, що нас дуритимуть, пригнічуватимуть та шарпатимуть, поки сам народ не візьме у свої руки управління країною». З інших статей цитувалися ті місця, де дії уряду щодо

припинення страйків, придушення заворушень, називалися «варварськими, незаконними, несправедливими, нелюдськими і такими, які ведуть до того, що сьогоднішнє почуття страху завтра перетвориться на почуття гніву, а вже тоді ніхто не в силах буде утримати від стихійної бурі народ»²³.

Особливе невдоволення викликала стаття «Другий з'їзд конституційно-демократичної партії», де наводилися окремі виступи делегатів, зокрема професора Лучицького: «Ми робимо докорінну помилку, коли гадаємо, що ми належимо до єдиного російського народу. Росія складається з різних шматків, і народ в різних місцях має різні погляди. Будь-яка партія повинна спиратися на реальну силу, якою є маси. Але в Малоросії звикли до індивідуальної власності і замах на неї буде зустрінuto кілками. Якщо в програму буде внесено вимогу націоналізації землі, то на партії в Малоросії доведеться поставити хрест»²⁴. Цей виступ свідчить про те, що на з'їзді дискутувалось питання націоналізації землі.

Керуючись принципом історичної аналогії, є рація звернутися ще до кількох виступів, оскільки аналіз становища тогочасної Російської імперії в них, пропозиції щодо виходу з суспільно-економічної та соціальної кризи багато в чому перегукуються з тими явищами, учасниками і свідками яких ми є нині.

М. М. Винавер: «Конституційно-демократична партія визнавала і визнає необхідність будь-яких протестів, маніфестацій, демонстрацій проти бюрократичного режиму, який є спільним ворогом усіх опозиційних груп; партія визнає як одну із форм мирної організованої боротьби з урядом — загальнополітичний страйк. Свободу слова, свободу спілок, свободу страйків, свободу мирної демонстрації, свободу відвертого протесту — партія повинна й буде здійснювати»²⁵.

П. Б. Струве: «Свавілля, яке охопило країну, яке набуло таких дикунських форм — за нас, і воно згуртує маси загальним гаслом — нещадна боротьба із бюрократичним режимом... Перед нами завдання: організувати народні маси, — і цю організацію поставити вічна-віч із бюрократичним режимом. Щодо тих заходів, які тут пропонували, щоб діяти шляхом дезорганізації уряду, то я скажу, що це вже буде дезорганізація не уряду, а життя. А коли дезорганізується життя — фатальним чином зміцнюється уряд»²⁶.

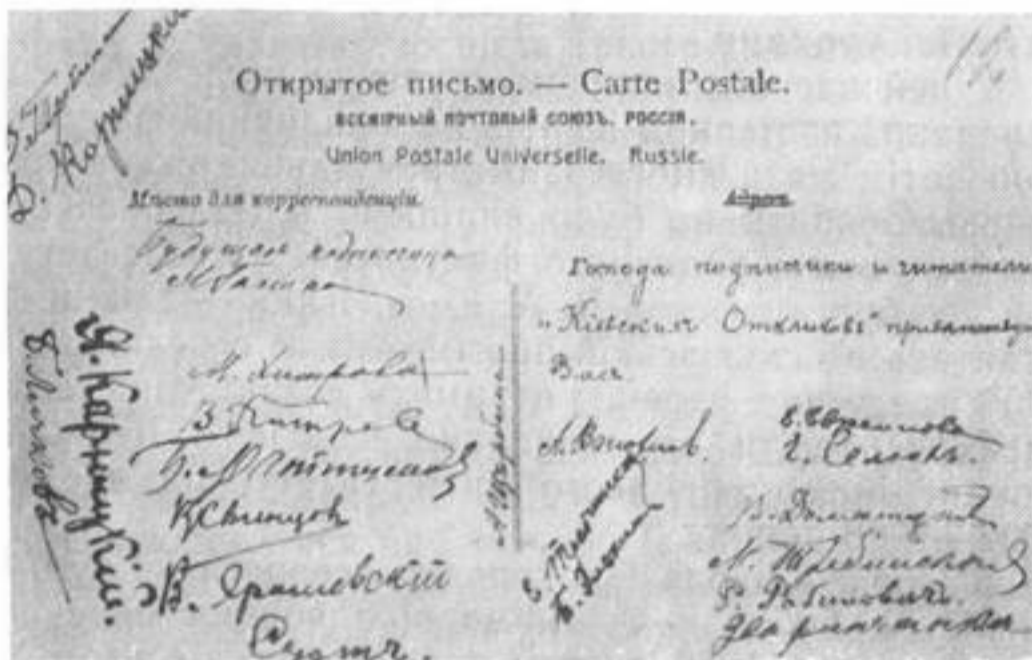
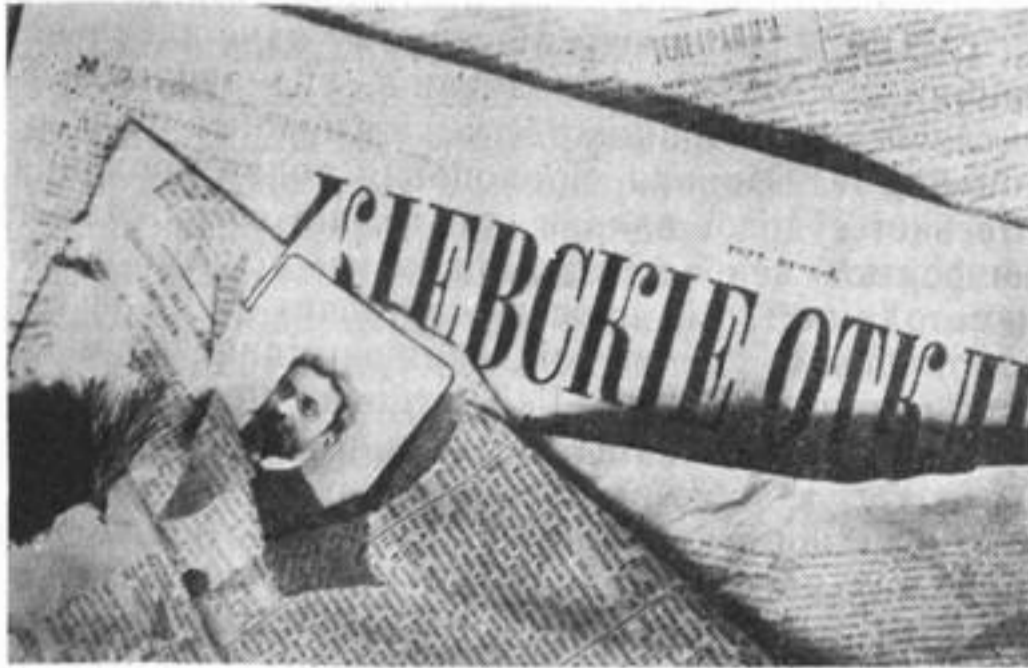
С. А. Котляревський: «Ми приймаємо як один із

засобів загальний політичний страйк. Він вносить дезорганізацію у господарство, але в певний час історії висуває дещо вартісніше, ніж господарство. Інша річ — фінансовий бойкот. Це б'є значно далі мети, яку ми можемо собі уявити; він вражає не тільки уряд, а й сам державний організм, він може привести державу до такого стану, котрий поправити буде важко наступному урядові».

В. М. Гессен: «До тактики конституційно-демократичної партії барикади і бомби не можуть увійти. Справа у тому, що наша партія — інтелігентська, а вітчизняна інтелігенція показала, що вміє вмирати, але не вміє убивати. Ми не здатні до насилля, тому що ми для цього досить інтелігентні. Барикади, бомби не відповідають характеру російської революції, яка йде іншим шляхом. Російська революція — це послідовна дезорганізація уряду, що відбувається водночас з організацією суспільних сил, суспільної думки. Широка агітація, пропаганда, широка організація — ось наші засоби»²⁷. Зміст промов, як відзначала судова палата, проникнутий прагненням викликати протидію існуючим законам, а це все говорить про те, що тут наявні «всі ознаки злочину». Тому проти редактора газети «Киевские отклики» колезького радника М. П. Василенка слід порушити переслідування за розповсюдження шляхом публікації статті «Другий з'їзд конституційно-демократичної партії». Газету припинено друкувати.

Цю статтю було виділено в окреме судочинство. В розгляді цієї справи витівки царської Феміди були особливо витонченими. Судіть самі! Прокурорський нагляд не бачив ознак злочину в факті вміщення в легальній газеті звіту про з'їзд легальної партії кадетів. Але Київська судова палата постановила провести слідство і направила справу київському прокурору. Той знову визнав за можливе її припинити. Але судова палата не погодилась і вже сама винесла постанову про притягнення редактора Василенка до відповідальності. Подібна «принциповість» мала натякнути, що для підсудного покладати надії на позитивні результати у цій справі не варто.

Суд по останньому судочинству за участю прокурора Гриневича та захисника Гольденвейзера відбувся 15 березня 1907 р. Василенка знову було визнано винним і покарано двотижневим перебуванням у в'язниці.

Оригінальна поштова листівка на честь газети «Киевские отклики» з автографами друзів. 1905 р.

Справа набула широкого розголосу, викликала обурення усієї прогресивної київської преси²⁸.

А вирок Київської судової палати від 15 січня 1907 р. визнавав винним колезького радника М. П. Василенка у розповсюдженні шляхом публікації злочинних відозв, які закликали до знищення існуючого у Російській державі суспільного ладу, протидії законному розпорядженню влади та містили в собі заклики до народу взяти в свої руки управління країною.

...Водночас суд, зважаючи на деяку легковажність його дій, вважає за доцільне замінити вирок про заслання за перший злочин на ув'язнення у фортеці

строком на один рік, а за другий злочин додати ще два місяці. Визначаючи підсудному одне загальне покарання за сукупністю злочинів, суд зупиниться на найтяжчому покаранні, тобто ув'язненні в фортеці на один рік. Та Микола Прокопович подав прохання до Київської судової палати про те, що «страждає важкою формою неврастенії», лікуючись різними фізичними методами²⁹. Він просив відстрочити його ув'язнення, доклавши медичне свідчення за підписами відомих лікарів — професора К. Г. Тритшеля, доктора медицини П. В. Петровського і міського лікаря П. Н. Карпінського. Суд зважив на цю обставину.

А складнощі виникли знову, вже вкотре, щодо матеріальних умов існування. Як політично засуджений Микола Прокопович не міг обіймати державні посади, історична освіта не давала можливості заробляти приватними уроками.

У цей час під впливом друзів виникає думка про складання екстерном іспитів на юридичний факультет, щоб потім мати змогу займатися адвокатською практикою. Зробити це було вирішено в Одесі, оскільки там деканом юридичного факультету університету на той час був професор В. А. Косинський — давній його приятель по глухівській прогімназії. В середині липня 1907 р. вдалося нарешті отримати дозвіл Міністерства народної освіти на складання іспитів в Державній юридичній комісії цього університету під час сесії 1907—1908 років.

В Одесі Микола Прокопович оселився на вул. Канатній, 2, кв. 4, у Ф. Акімової з повним пансіоном. З рекомендаційним листом професора Київського університету П. І. Яснопольського відвідав голову комісії О. І. Загоровського — професора цивільного права, син якого згадував: «Пам'ятаю, яке схвальне враження виніс мій батько вже після першої досить тривалої розмови з Миколою Прокоповичем, впевнившись в його солідній підготовці по юридичних дисциплінах, не кажучи, звичайно, про його історичну ерудицію спеціаліста і вченого...»³⁰ То ж не дивно, що іспити 9 грудня 1907 р. було складено блискуче, і Василенко одержав диплом першого ступеня.

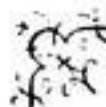
Повернувшись до Києва, він засів за дипломну працю «Равликовий запис», яку закінчив у січні 1908 р. А в наступному місяці за допомогою Лучицького та О. Я. Пергаментя (голови Ради присяжних повірених Одеської судової палати) він зараховується помічни-

ком присяжного повіреного до товариша голови цієї Ради, відомого одеського адвоката Т. О. Куликівського. Далі його шлях пролягав через рідну Есмань з недовгим відпочинком, весняну Москву, де Б. О. Кістяківський та Д. М. Петрушевський заходилися клопотатися про посаду йому в місцевому університеті після виконання вироку, і привів нарешті до Петербурга. Тут завдяки зв'язкам його товариша С. П. Матюшенка йому «поталанило» вибрати в сумновідомих «Хрестах» одиночну камеру. Чому саме «поталанило»? За тодішніми правилами в'язень мав можливість обрати для відбування покарання одиночну камеру, і тоді строк автоматично скорочувався (у випадку з Василенком — до дев'яти місяців). Царські в'язниці в ті роки — своєрідна ознака часу — були вщент переповнені, навіть в одиночках часто-густо тіснилися по двоє. Отож йому й справді в цьому розумінні усміхнулася доля, якщо не брати до уваги відносність такого «щастя». «Влаштуванню» у «Кресты» передували численні консультації з тими, хто вже встиг скуштувати царських тюрем. Детально розповів про свій особистий досвід у «Хрестах» М. А. Гредескул — професор права Харківського університету, член ЦК партії кадетів, другий товариш голови I-ї російської Думи, активний учасник революції в Харкові.

А далі склалася ситуація й зовсім парадоксальна. Справа в тому, що наказу про його переведення до фортеці ще не було! І сміх — і гріх: людина сама мусила клопотатися про те, щоб її забрали до в'язниці. 3 жовтня 1908 р. він звертається до Требінського: «Секретар прокурора обіцяв сьогодні ж відправити про мене папір в Губернське Правління і запевняє, якщо я завтра з'явлюся до Губернського Правління, то завтра ж мене і відправлять до «Крестов». Але я, знаючи перебіг справ в бюрократичних установах, гадаю, що раніше за понеділок 6-го жовтня мені не вдасться всістися. Мене це починає, чесно кажучи, гнітити. Так хочеться скоріше всістися та заходитися працювати... Я вже зовсім приготувався до подорожі та уклався. Купив собі трохи емалевого посуду, чаю, цукру, какао і чекаю...»³¹ Як в воду дивився, бо справу вдалося владнати тільки до 11 жовтня. Весь цей час він мешкав на квартирі Мякотіна.

Нарешті, 12 жовтня 1908 р. він «оселився» у камері 353 першого корпусу Виборзької одиночної в'язниці (офіційна назва «Крестов»). Відразу заходився вивча-

Редакція газети

„Київській Золосі“

удостоверяю, що пред'являється
цього Дмитро Кириллович Требінський
виступає співробітником газети
„Київській Золосі“, покорний має про
сити урештешення у лиця, до кот
рого г. Требінський

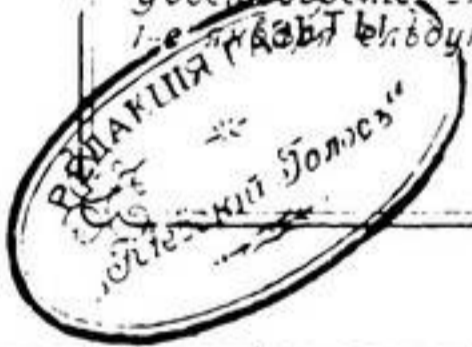
буде звертатися
до редакції газети, оказувати сво
воможне годівство.

г. Київ, 15 травня 1907 г.

Редактор: М. П. Виноградський

Секретарь редакції: М. П. Виноградський

Удостоверение, что действительно п
ше „Київській Золосі“ влідующего за выдачей года

№ 104

Посвідчення Д. М. Требінського, підписане М. П. Виноградським

La Rédaction du
„Kievskii Goloss“

certifie que le porteur de la présente
attestation mr. Dmitriï de
Trekinov est attaché à la
Rédaction du journal „Kievskii Goloss“
en qualité de collaborateur —
et prie les administrations et les per-
sonnes auxquelles mr. de Trekinov
pourrait s'adresser pour tout ce qui con-
cerne le service de ce journal de bien
vouloir lui prêter leur concours.

Kiev le 15 **Mai** 1907

Le Rédacteur en chef N. Makharine

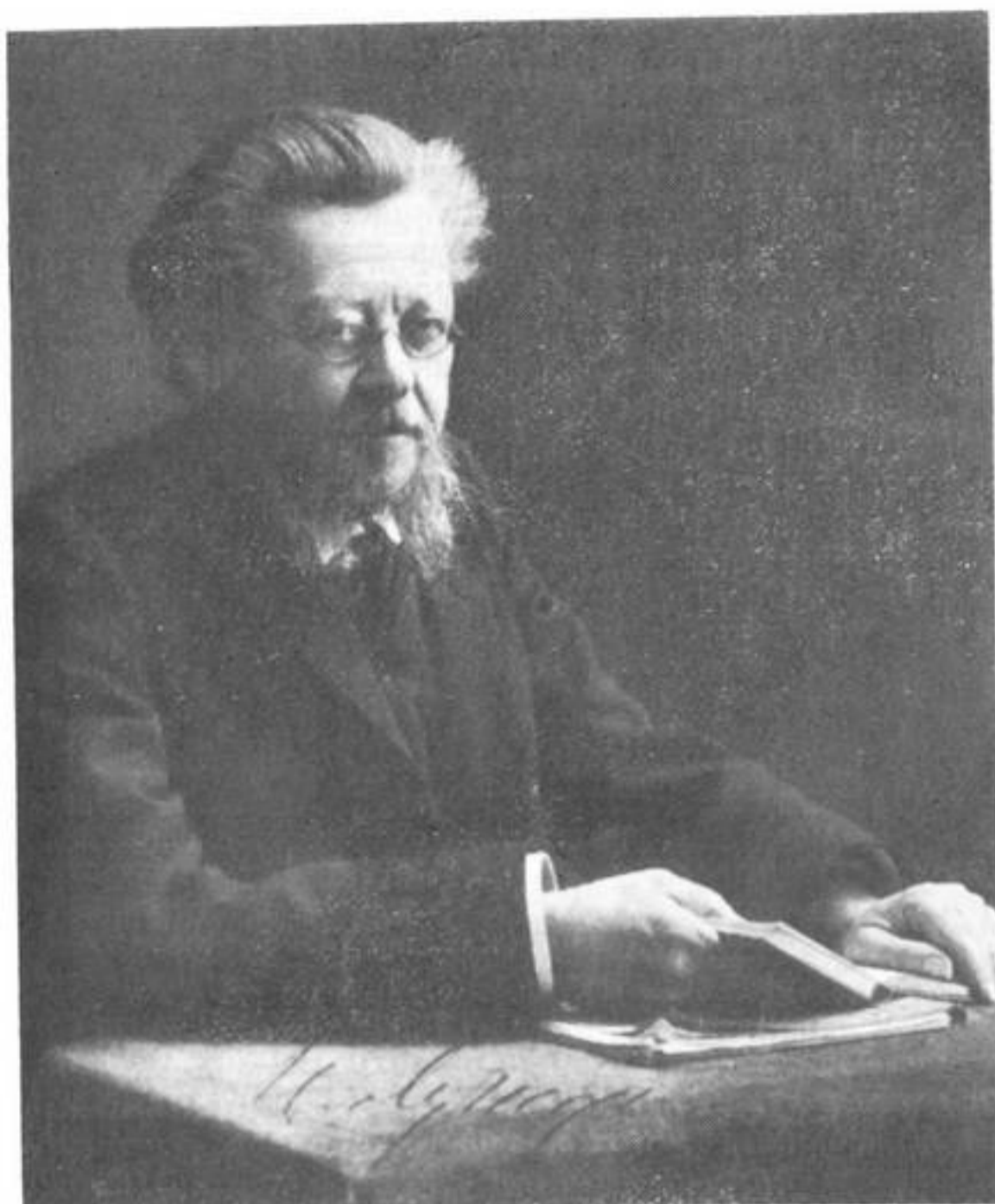
Le secrétaire de la Rédaction Zoubov

Cette attestation est valable jusqu'au
1 Janvier 1907

ти програми з історії російської, новітньої, середніх віків, давньої та політекономії. Кожен день в нього був розписаний. Починався він з енергійної ранкової гімнастики. Після чаю приступав до роботи, встановивши для себе норму — п'ятдесят сторінок щодня. Піднесеність відчувається і в його листах до близьких, наприклад Олені Требінській: «Працюю я, як і раніше, дуже добре і ця робота становить головний зміст та урізноманітнює моє життя... Досі я жодного разу не відчував ні туги взагалі, ні туги самотності. Не знаю, як надалі буде, але зараз я відчуваю себе бадьоро, ні на йоту не порушую свого режиму, поринув у зайняття...»³²

Проте специфічні умови самотності, обмеження давалися взнаки. Прогулянки двічі на день в «Хрестах» починалися тільки весною. Бракувало повітря, почалися подагричні процеси, тому довелося відмовитися від зарядки. Микола Прокопович дещо підупадав духом, проймався песимістичними настроями. Цей стан обтяжувала ще й та обставина, що у в'язниці лютувала цензура. Ув'язненому дозволялося писати тільки чотири листи щомісяця. В'язниця мала досить пристойну бібліотеку, але Василенкові бракувало інформації з волі, бо передавати ув'язненим газети та деякі суспільно-політичні часописи не дозволялося. Зате листів він міг отримувати без обмежень, але багато з них затримувалося на підставі того, що вони, мовляв, містять «газетні відомості». Неодноразові наполягання роз'яснити йому, що мається на увазі, залишалися без відповіді. «Затримка листів завдала мені, звичайно, багато прикрощів та тривог», — писав він 16 листопада 1908 р.³³ І все ж дні, коли вдавалося отримати листи, були для нього справжніми святами. Вони йому додавали оптимізму, відчуття того, «що ув'язнення не відрізало тебе від життя, усвідомлюється тісний зв'язок з цілим рядом людей, що не увірвався ні через довгу відсутність у Києві, ні через ув'язнення»³⁴.

Його часто відвідували, зокрема М. М. Требінська з дітьми, В. О. Мякотін, О. Х. Саліковський, С. П. Матюшенко, а з петербуржців частіше за інших Б. І. Елькін, який допомагав в його науковій роботі — збирав потрібні бібліографічні довідки, приносив книги тощо. До речі, й зроблено було чимало: написано зокрема кілька статей до «Киевских вестей», «Киевской мысли», словників Брокгауза і Єфрона та братів Гранат. 22 лютого 1909 р. він звертався до Требінської: «Лише

Старому, дорогому брату Дмитру
Михайловичу Крошаровичу 19¹⁶_к 08г
Вашим
на згадку пам'яті

Фотографія І. В. Лучицького з дарчим написом, 1908 р.

тепер я почав розуміти, що окремі люди могли цілком відійти від життя в аскетизм, наукову працю. Виявилося, що це навіть не тільки можливо, а навіть не так важко призвичаїти себе, переважно до останнього...»³⁵

Суботні вечори та неділі присвячувалися читанню художньої літератури. Це був своєрідний відпочинок після виснажливої наукової роботи. Самотність і особлива зосередженість, яка приходить до людини в подібній ситуації, дозволяла якось по-новому сприймати, здавалося, добре відомі класичні твори, відкривати нові грані таланту їх авторів. «На свята,— занотував він у січні 1909 р.,— насолоджувався «Війною і миром». Я чимало разів читав «Війну і мир», але ніколи не читав з таким відчуттям і силою як тепер, у в'язниці. Може бути тому, що з цим романом відразу до мене увірвалося стільки життя. Просто шкодував, коли закінчував том»³⁶.

В останні ж дні рахував хвилини до звільнення. Літо нестримно кликало на волю, до життя...

Розділ IV НЕПЕРЕДБАЧЕНІСТЬ ДОЛІ

У червні 1909 р. нарешті Василенко вийшов з в'язниці і одразу ж поїхав до рідних у Есмань. Воля, якої так нетерпляче жадалося, зустріла його жорстоко. За кілька днів до його звільнення померла мати. Він дуже важко переніс цю втрату. У листі до Марії Требінської (від 14 липня) писав, що зустрів його тільки батько зі сльозами на очах. Микола Прокопович згадав, як побивалася мати, проводжаючи його в «Хрести». До цих переживань додалися ще й матеріальні труднощі, бо повернувся на волю з боргами. Справа в тому, що в «Хрестах» велося так: утримання було за рахунок ув'язненого, Микола Прокопович не відав, скільки коштуватиме перебування у в'язниці, тому мусив наробити боргів. У пошуках заробітків довелося звернутися до літературної праці, що забирало чимало часу й змушувало відкладати магістерські іспити. Повернувшись у вересні 1909 р. до Києва, Микола Прокопович поринув у звичну атмосферу. Спішно почав писати статті задля заробітку. Чимало виходило їх друком в «Киевских вестях», що замінили «Киевские отклики», та в «Киевской мысли». Писав також статті

до словників Гранат, Брокгауза і Єфрона у новому виданні.

Та всі думки линули в ті часи, коли можна буде зайнятися ґрунтовними дослідженнями, про що мріяв усе життя. Тепер, зазнавши переслідувань за свої політичні погляди, мав намір присвятити себе тільки науці. У листі до Модзалевського він обстоює своє рішення: «Я цілком і беззастережно повернувся до науки: як би не склалося моє життя, я вже не відвернуся від неї, і помиратиму в обіймах з нею. Після всіх кохань — це моє останнє кохання і я залишусь вірним йому до могили»¹. На що той привітно відгукнувся: «Не зайвим вважаю освідчитись Вам в своїй гарячій любові, що межує з вклонінням. Від усієї душі вітаю Ваш твердий намір безповоротно присвятити себе науці»². Та не судилося Василенкові відійти від громадської діяльності. Його непогамовна вдача завдала ще чимало клопоту і йому і близьким.

У квітні 1910 р. Микола Прокопович приступив до складання магістерських іспитів у комісії при Київському університеті св. Володимира. У виборі терміну іспитів була певна хитрість: праця комісії переривалася на літні вакації і, таким чином, з'являвся додатковий резерв часу для підготовки. Правда, Василенкові не вдалося його використати, оскільки влітку він на замовлення видавництва Брокгауза і Єфрона інтенсивно готував для «Всесвітньої історії», що виходила під редакцією професора Пфлуга-Гартунга, два великих нариси з російської історії 1500—1815 рр. Це, однак, не завадило восени 1910 р. успішно завершити іспити. Тепер він вважався магістрантом (звання магістра давалося після захисту відповідної дисертації) і мав право претендувати на викладацьку посаду.

Друзі щиро раділи за Миколу Прокоповича, який вже обрав собі тему для дисертації — історію Магдебурзького права на Україні. Той же Модзалевський у листі повністю схвалив плани Василенка. «Думку Вашу почати працювати над Магдебурзьким правом вітаю усім серцем. Це надто важливе питання, і хоч його торкалися взагалі Багалій і Левицький, але до останнього часу воно лишається майже неопрацьоване. Пишіть мені, адже газети у Вас тепер немає, цього Монстра, який Вас поневолив на багато років і відволікав від науки»³. Відгукнувся також Мякотін, з яким так багато було пов'язано у житті: спільні наукові інтереси, пошуки в архівах Києва, Чернігова, Полтави,

Харкова. Навіть життєві долі багато в чому перепліталися — обоє пережили глибоке і нещасливе кохання, захоплювалися політичною і громадською діяльністю і були за це ув'язнені. І тепер Венедикт Олександрович писав у листі до Миколи Прокоповича: «Сиджу зараз над моїми архівними виписками і так яскраво постають у пам'яті роки, коли вони робилися, роки молодості і зокрема — місяці й роки, проведені в тісних стосунках з тобою, думки, розмови і мрії того часу. Далеко одійшли ті роки, проте близькі вони серцю... І бачу, треба лише згадати їх — щоб почути, як міцно зв'язує мене пам'ять серця з тобою, друже мій любий...»⁴

Ці далекі від нашого часу листи неможливо читати без хвилювання. Вони відкривають духовну спорідненість, щирю дружбу, якоюсь мірою сторінки життя Миколи Прокоповича — його самотність, про яку він забував лише в роботі.

Ще недавно вчений вважав, що йому назавжди закрито шлях до наукової і викладацької діяльності. Тепер же сам статус магістранта начебто реабілітував в очах влади колишнього опозиціонера і вільнодумця. В грудні 1910 р. київський генерал-губернатор дав йому дозвіл користуватися всіма необхідними для наукових пошуків документами, що зберігалися в державних установах Київської, Подільської та Волинської губерній⁵. Це був певний знак довіри. Василенко почав в цей час збирати матеріали для своєї праці «Селянське питання в південно-західному і північно-західному краї при Миколі I та введення інвентарів», що вийшла друком 1911 р. як перший нарис у ювілейному виданні «Велика реформа».

Для того щоб бути зарахованим на викладацьку посаду, магістрант мав спочатку прочитати пробні лекції. В березні 1911 р. Василенко успішно впорався з цим завданням. Для своєї лекції він обрав тему: «Дворянське питання в Малоросії в епоху катерининської комісії». Наприкінці листопада 1911 р. він подає заяву з проханням допустити до регулярного читання лекцій. Здавалося, ніщо не завадить займатися науковою діяльністю. Та час минав, а з його затвердженням у ролі приват-доцента не поспішали.

Микола Прокопович продовжував свої наукові пошуки, плідно працював над історією і правом України, Литви та Західної Русі. Водночас вів велике листування з істориками і літераторами Москви й Пе-

тербурга. Посилав щирі привітання глибоко шановному українському письменникові В. Г. Короленку в Полтаву: «Повернувшись до Києва, дізнався, що нещодавно виповнилось 25 років відтоді, коли Ви повернулись з Сибіру в Росію. Майже стільки, як я знаю Вас як письменника, читаю Ваші художні твори і статті, не пропускаю жодного рядка з того, що написано Вами.

Після смерті Толстого адже Вам належить перше місце у вітчизняній літературі... Можливо, що саме тому проти Вас нині повставатимуть усі темні сили, які піднімають голову і святкують тимчасову перемогу. Мої щирі побажання Вам здоров'я, спокою душевного, бадьорості для тієї великої місії в суспільстві, яка припала на Вашу долю — нещадно викривати теперішнє зло, закликаючи до вже видимих вогнів майбутнього, де любитимуть й поважатимуть людину»⁶.

Та райдужна захопленість наукою затьмарювалася майже нескінченною боротьбою з матеріальною скрутою. Щоб якось її подолати, він подав в квітні 1912 р. прохання про затвердження його завідуючим новою міською бібліотекою. А саме тоді міська управа оголосила конкурс на цю посаду, який Василенко успішно витримав. У київських газетах навіть з'явилося повідомлення про його обрання. Але губернатор в червні 1912 р. запропонував міській управі зачекати з цим призначенням, посилаючись на думку міської думи. Молодший брат, двадцятип'ятирічний Костянтин йому повідомляв: «Міська управа одержала папір щодо тебе. Зміст паперу такий, що управі слід утриматись від допуску тебе навіть до тимчасового виконання обов'язків бібліотекаря. Значною мірою це попередження. У столичних газетах з'явилися телеграми про твоє обрання з повними відомостями про фортецю, про редакторство»⁷.

В цей час виявилось, що і затвердження на викладацькій посаді в університеті затримується через відсутність необхідного свідоцтва про благонадійність з канцелярії губернатора. Скандальний розголос, що поступово набирала справа з міською бібліотекою, міг стати на заваді і викладацькій праці. За цих обставин Микола Прокопович за порадою своїх доброзичливців про всяк випадок заздалегідь підготував заяву про свою добровільну відмову від посади бібліотекаря. 23 липня 1912 р. він одержав повідомлення від Л. С. Лічкова, який клопотався за нього в канцелярії, що губернатор не заперечує проти затвердження Ва-

силенка приват-доцентом, але не згоден на призначення його бібліотекарем. В зв'язку з цим довелося використати згадувану заяву.

Вся ця історія згодом викликала великі пристрасті і дебати в київських газетах. Зокрема, в «Киевлянині» було надруковано фейлетон А. І. Савенка про те, як Микола Прокопович збирається ходити пити чай до Миколи Федотовича і як вони розводитимуть сепаратизм» (йдеться про М. Ф. Біляшівського — директора музею, що містився навпроти бібліотеки). Костянтин так писав брату в Есмань: «В Києві з тебе почали робити «мішень» чорносотенної агітації. Ти, мабуть, вже звернув увагу на полеміку, яка зав'язалася біля твого імені між «Киевскою мыслью» та «Киевлянином»⁸.

Сам Микола Прокопович, як визнавав в одному з листів до Модзалевського, хоча й шкодував, що не зможе сприяти створенню у Києві великого наукового книжкового зібрання, був скоріше радий, ніж засмучений. «Надто противні інтриги і так не хочеться лишатися волі», — підкреслював він⁹.

Помітно зросли його сподівання на роботу в університеті. На початку листопада він одержав повідомлення від ректора університету М. М. Цитовича, що попечитель Київської учбової округи допустив його до читання лекцій і затвердив у статусі приват-доцента¹⁰. Згодом в звіті університету за цей рік було відзначено, що викладацький персонал історико-філологічного факультету поповнився приват-доцентом з російської історії М. П. Василенком¹¹. Прізвище нового викладача з'явилося в розписі занять на 1913 р. Йому було заплановано лекційний курс «Українське козацтво XVI ст.»

Проте саме в цей час діяльність Василенка знову стала викликати підозру у влади. Значною мірою це було пов'язано зі звинуваченням вченого в українофільстві у книзі С. Н. Щеголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма», що побачила світ 1912 р. Як відомо, розгортання українського руху на початку XX ст. викликало шалений опір пропагандистських установ імперії. Книга Щеголева — яскраве свідчення такого підходу. В цьому «великодержавному» творі було нанизано чимало зневажливих висловів на адресу українських вчених — О. І. Левицького, Д. І. Яворницького, М. П. Василенка, а вивчення історії Південної і Західної Русі

було визнано «марною витратою часу». Тож варто пильніше придивитися до цього опусу, який відіграв надто негативну роль в подальшому житті Миколи Прокоповича, приклеївши йому ярлик «українського сепаратиста» лише на підставі тенденційного аналізу програми невеличкого курсу лекцій з історії України, який на прохання Полтавського земства він прочитав влітку 1911 р. для місцевих вчителів.

За визначенням Щеголева, «південноросійський сепаратизм є спроба послабити або порвати зв'язок, який об'єднує малоросійське плем'я із великоросійським». Він украй критично оцінює лекції Василенка, в яких той «повчає курсистів, що для всієї історичної території українського народу в науці тепер входить назва Україна, це — з одного боку; з іншого — він (Василенко) запевняє, що як і територію зручніше і правильніше і сам народ, який творив на ній свою історію і становить одне етнографічне ціле, називати українським. Загладити кричущу суперечність між своїми двома тезами Василенко зовсім безплідно намагається за допомогою заяв, які не мають відношення до справи, що назва Україна не штучна, що вона зустрічається у пам'ятках народної творчості і у старовинних актах»¹².

Ці та інші подібні звинувачення призвели до того, що попечитель О. М. Деревицький невдовзі після затвердження Василенка на посаді звернувся за додатковими відомостями про нього до київського губернатора і ректора університету. Що мав відповісти губернатор, якщо Василенко давно був на оці у жандармів, а з січня 1908 р. навіть як заправський професійний революціонер мав свою власну кличку спостереження в київській охранці (ця кличка — «Турусовський» — вживатиметься в поліцейських документах тепер аж до самої революції)¹³. Губернатор повідомив про минулу антиурядову діяльність вченого і про його зв'язки з особами, політично неблагонадійними. Однак при цьому зазначив, що «вузькі партійні погляди Василенка» не можуть завдати особливої шкоди «під час читання ним лекцій з наукового предмета»¹⁴.

Попечитель з цього зробив висновок, що хоча останнього часу «неблагонадійних відомостей про Василенка не надходило, проте, звичайно важко повірити, щоб ця особа зрадила минулим своїм переконанням і виявила тепер благонадійне мислення»¹⁵. Зважаючи на всі ці обставини і більш-менш позитивну для вчено-

го думку губернатора, попечитель поставив питання перед ректором: чи може Василенко перебувати у викладацькому складі університету? І тут Цитович розстарався на справжній донос. Він дав різко негативну характеристику вченого, посилаючись на те, що «Василенко є одним із виразників ідеї українського сепаратизму. Саме у цьому напрямку були підготовлені ним лекції з історії Південної Русі, які він прочитав на земських загальноосвітніх курсах 1911 р. у Полтаві. Василенко, як головний посібник для ознайомлення з історією Південної Русі пропонував своїм слухачам твори професора Грушевського і в основу лекцій заклав ідеї цього представника і керівника українського руху». Ректор згадав також і рецензію Миколи Прокоповича на твір Грушевського, опубліковану в газеті «Киевская мысль» 1912 р. під заголовком «Історія України». «Василенко,— писав Цитович,— визнає тут вельми науковим і гаряче пропонує читачам цей яскраво тенденційний, написаний з позицій українського сепаратизму твір, де населення Київського і Галицького князівств ще в удільний період російської історії іменується «українцями», а київські князі Ігор, Святослав, Володимир й ін.— українськими князями; де суздальські князі називаються «сторонніми інтриганам», які втручаються в українські справи; де висловлюється гадка про різне походження великоросів та українців і де під час викладання історії приєднання Малоросії до Московської держави наполегливо впроваджується думка про віроломну поведінку Москви, яка придушує автономію областей, що приєднані, поява літератури на штучній українській мові характеризується як ознака «українського відродження»¹⁶.

Ознайомившись з думкою Цитовича, попечитель розпорядженням від 7 січня 1913 р. скасував своє попереднє рішення і не допустив вченого до читання лекцій, посилаючись на деякі несприятливі для нього «приватні повідомлення». Водночас Василенкові була надана можливість дати свої пояснення стосовно висунутих в його адресу звинувачень.

Микола Прокопович підготував відповідну доповідну записку, яку 20 січня подав Деревицькому. Вістря своєї критики він спрямував проти книги Щеголева, зокрема підкресливши: «В південній і західній Русі мали місце важливі прояви політичного життя, що не пройшли безслідно для історії всієї російської держави... Тільки людина, засліплена тенденційністю, може

сказати, що вивчення цих важливих проявів в житті людства є витратою дорогоцінного часу».

Різно протестував він і проти зневажливої характеристики Щеголевим відомих українських вчених, зокрема Левицького і Яворницького. Цей вияв наукової і громадянської порядності коштував Василенкові надто дорого. Наприкінці травня 1913 р. його повідомили, що доповідна записка не дає підстав для скасування рішення і він має подати заяву про звільнення від звання приват-доцента.

Від останньої пропозиції Василенко з обуренням відмовився. На його думку, це «означало б визнати достовірність усіх тих приватних відомостей, які, на жаль, відіграли вирішальну роль у моїй справі, всупереч офіційним про мене відомостям. Це суперечило б почуттю справедливості і особистої моєї гідності». А звання приват-доцента університету все одно вже втрачено, оскільки, як підкреслював Василенко, він не виконав обов'язкової вимоги приступити до читання лекцій протягом шести місяців з дня присудження цього звання¹⁸.

Так і розвіялися надії Миколи Прокоповича на роботу в університеті. Правда, його тепер періодично запрошували читати лекції на Вищих жіночих курсах А. В. Жекуліної, в різних громадських лекторіях, короткочасних семінарах тощо. Але це була нерівнозначна заміна.

Невдача з приват-доцентурою змусила Василенка замислитися над тим, як жити далі? Спершу спало на думку — пошукати щастя в інших університетах. Право на приват-доцентуру він мав. Його запрошували до Москви, Петербурга. Але останній не приваблював його — там не було джерел з історії України. У Москві, навпаки, були багаті архіви, де можна натрапити на цінні матеріали. Та мав рацію О. Х. Саліковський, який писав йому: «Я боюсь, що Ви приросли до Києва і дихати московським повітрям не згодитесь». І Микола Прокопович справді не знайшов у собі сили покинути улюблене місто, ту скромну квартиру на Тарасівській вулиці, де він мешкав з 1897 р. й де залишився до кінця життя. Саме про це і йдеться у листі до Петрушевського: «Якби я не був так сильно прив'язаний до київського ґрунту, я б плюнув і переїхав до іншого міста. Мені цікаво бути у Москві: там архіви наповнені документами, які стосуються галузі моїх наукових знань. Але матеріально важко»¹⁹. Усі ці незгоди і

нестатки гнітили його. «Я ледве викручуюся,— скаржився він далі.— Моя біда в тому, що я, не маючи забезпеченого утримання, мушу чимало часу й енергії витратити Бог зна на що, приміром писання «історії кабардинського народу», яка мене не цікавить і забieraє багато часу й праці, хоча і дає якийсь заробіток. Але це ж ремісництво. Воно мене мучить»²⁰. Петрушевський втішав його, підтримував, обурювався разом з ним: «Майже в кожному номері «Российских ведомостей» читаю я про якусь ганебність київської адміністрації на адресу малоросійської культури. Адже тамтешні охоронці, мабуть, рішуче настроєні й ладні камня на камені не залишити «в надії слави і добра», тому приватні відомості для них справді скарб»²¹.

Щирі співчуття та підтримку висловив Модзалевський: «Отже, справа Ваша знову не вийшла. Від душі співчуваю Вам. Скільки вже часу будуть Вам заважати стати на вірний шлях? Просто обурливо»²². Деякі автори листів вважали, що весь історико-філологічний факультет у Києві цілком чорносотенний. Та все ж слід зазначити, що переважна більшість професорів цього факультету була тісно зв'язана з українською культурою, брала активну участь в українському русі, йдеться, зокрема, про Г. Г. Павлуцького, А. М. Лободу, І. В. Лучицького, В. Ю. Данилевича, В. В. Зіньківського, секретаря факультету В. М. Перетца. Можна дивуватися, але перебування їх у складі університетської професури на той час не викликало заперечень з боку шкільної округи. Чому ж кандидатура Миколи Прокоповича на скромну посаду приват-доцента викликала таку бурю?

Справа в тому, що на той час він посів не тільки в науковому, а й у громадському житті Києва помітне місце. Власне, те, яке належало колись його вчителю Лазаревському. Як знавець історії України він мав незаперечний авторитет серед науковців України. До нього зверталися за порадою молоді дослідники, студенти, педагоги, і кожному він охоче, не шкодуючи часу, надавав неабияку допомогу. Можна назвати десятки прізвищ істориків, які посилалися в своїх друкованих працях на нього. Серед них слід виділити В. Л. Модзалевського, який познайомився з ним ще тоді, коли був молодим саперним офіцером, аматором історії, а згодом став видатним знавцем історії України.

У «Матеріалах до біографії Миколи Прокоповича

Василенка», складених його дружиною, зазначається: «Не наукове ім'я Миколи Прокоповича лякало російських чорносотенників, їх лякало те місце, яке належало йому в українському русі. Твердо, без хитань, він йшов наміченим шляхом, присвятивши все життя українській культурі. В свій час у Києві велике враження зробила гаряча стаття Миколи Прокоповича на захист української культури, написана проти професора Т. Д. Флоринського, а також різка смілива стаття з приводу заміщення кафедри історії України у Київському університеті, коли була відхилена кандидатура М. С. Грушевського. Взагалі, в часи, коли ім'я М. С. Грушевського було одіозне, Микола Прокопович писав докладні рецензії на його твори і доводив їх високу наукову вартість: він написав близько двадцяти рецензій на різні праці М. С. Грушевського... Ім'я Миколи Прокоповича було добре відомо в українських колах, користувалось пошаною і викликало злість та заздрість всього ворожого, чорносотенного, спрямованого проти української історії»²³.

Незважаючи на удари долі, життєві нелади (до всього цього долучилася і смерть наприкінці 1911 р. батька), Микола Прокопович продовжував свою багатогранну діяльність, його праці цього періоду мають незаперечно високий науковий рівень.

Він пише значні за обсягом розділи у таких фундаментальних виданнях, як «Велика реформа. 1861—1911», «Вітчизняна війна. 1812—1912». Чимало його статей з'являється в наукових часописах. І нарешті, у 1916 р. виходить друком його найбільша праця «Нариси історії Західної Русі та України» (майже 30 авторських аркушів), яка охоплювала історичний період від Люблінської унії 1569 р. до возз'єднання України з Росією. Ця монографія викликала захоплені відгуки Грушевського і багатьох інших науковців, відіграла помітну роль у подальшому розвитку історичної науки на Україні. Підготував він на прохання свого далекого родича з наданих йому документальних матеріалів і досить цікаву роботу «Історичні відомості про кабардинський народ», хоча, як видно із раніш наведеного листування, ніколи не вважав це видання серйозною науковою працею.

Для творчості Василенка були характерні чудове знання історичних джерел і наукової літератури, зваженість, навіть обережність у висновках, вміле поєд-

М. П. Василенко у робочому кабінеті

нання історичного і юридичного підходів до об'єкта дослідження. Правда, можна погодитися і з закидами, які пізніше, вже за Радянської влади, робилися Василенкові, що в його працях, зокрема про селянську реформу на Україні, не дається належної класової оцінки історичним подіям, приглушуються істотні суперечності між різними соціальними верствами українського народу.

Сам вчений, однак, був не дуже задоволений своїми здобутками на науковій ниві: «Мое життя складається якось безладно,— писав Микола Прокопович 1914 р. Петрушевському.— Хотілося б мені відокремити суспільну діяльність від наукової, щоб одне не заважало другому, та не вдається: приходиться увесь час переривати наукові заняття, повертатися знову до них після перерви. Ви знаєте, як важко буває... А між тим, яким я щасливим себе почуваю, коли увечері вільний сиджу біля свого столу, і повертаюся до попередніх занять, щоб наступного дня надовго перервати їх знову. Не знаю, що було б зі мною, якби я прилип до університету. Зумів би я настільки відірватися від сутолоки щоденного життя, щоб стати кабінетним ученим?

...Життя загарбує мене своїми колесами і я якось нервово працюю: то з головою віддаюся суспільним інтересам, то на деякий час заглиблююся в науку»²⁴.

В ці роки Микола Прокопович справді стає одним із найпомітніших членів багатьох київських громадських об'єднань і наукових товариств. Він відновив свою участь в Історичному товаристві Нестора-літописця, де прочитав низку доповідей про літературну діяльність Дмитрія Ростовського, історичні праці Миколи Костомарова, особливості селянської реформи 1861 р. в Чернігівській та Полтавській губерніях, життя і творчість київського митрополита Євгена Болховитінова (відомого діяча культури ХІХ ст.) та інші²⁵. Ці доповіді стали основою кількох наукових праць, що потім друкувалися в «Чтениях исторического общества Нестора-летописца».

Поступово в житті вченого все більше місця стало посідати засноване у Києві наприкінці 1906 г. Українське наукове товариство (УНТ). Микола Прокопович вважався одним з його членів-фундаторів, що було цілком зрозуміло, оскільки товариство було створено саме тією групою інтелігенції, яка гуртувалася навколо редакції часопису «Киевская старина» і до якої вже давно належав вчений.

Слід, однак, зауважити, що перші загальні збори товариства відбулися 29 квітня 1907 р., тоді, коли над головою Василенка вже тяжіли два присуди Київської судової палати. Тому активно включитися в діяльність УНТ він зміг лише після повернення з в'язниці. Дуже швидко він входить до керівного ядра товариства, стає одним з трьох редакторів (разом з М. С. Грушевським і В. М. Перетцом) його наукових записок. У 1910 р. Миколу Прокоповича обирають головою історичної секції УНТ. Про авторитет вченого говорить і те, що саме до нього звернулися свого часу з рекомендацією для вступу в товариство такі відомі вчені і громадські діячі, як В. А. Косинський, В. К. Липинський, М. В. Порш, С. П. Шелухін, Д. І. Яворницький²⁶.

Як свідчать архівні джерела, зафіксували роль Миколи Прокоповича в УНТ, яка вважалась сумнівною з політичного боку організацією, і київські жандарми. В їх досьє на Василенка було внесено як компрометуючий факт те, що він є одним з редакторів «Записок Українського наукового товариства у Києві»²⁷. Цікаво, проте, що в сучасних дослідженнях внесок вченого у діяльність УНТ не знайшов належного висвітлення²⁸. Певно, далось взнаки, що після революції у нього було чимало суттєвих розходжень з керівництвом товариства, про що піде мова далі.

Редакція газети

„Кіевская Мысль“

удостоверяетъ, что *Василенко
Николай Прохоровичъ*

состоитъ сотрудникомъ газеты „Кіевская
Мысль“. Редакція покорнѣйше проситъ
учрежденія и лица, къ которымъ г. *1912*

Василенко

будетъ обращаться по дѣламъ газеты,
оказывать ему возможное содѣйствіе.

За Редакторомъ *М. Мисюченко*
Секретарь редакціи *Н. Кошаринъ*

Г. Кіевъ, *Августа 13* 191*2* г.

№

Билетъ дѣйствителенъ по.

РЕДАКЦІЯ

„Кіевская“

Посвідчення М. П. Василенка — співробіт

La Rédaction du
„Kievskaja Mysl“

certifie que le porteur de la présente attestation m-r

est attaché à la Rédaction du journal „Kievskaja Mysl“ en qualité de
et prie les administrations et les personnes auxquelles m-r.

pourrait s'adresser pour tout ce qui concerne le service de ce journal de bien vouloir lui prêter leur concours.

Kiew le 191 .....

Le Rédacteur en chef

Le Secrétaire de la Rédaction

АЗЕТЫ

Мысль

Кіевъ, 1914 г. П. К. Печенкинъ.

15 листопада 1911 р. Миколу Прокоповича обрали дійсним членом іншої дуже шанованої наукової асоціації — Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові (НТШ). Він входив до складу історико-філософської секції цього товариства і його Археографічної комісії. Його найближчими колегами були Михайло і Олександр Грушевські, Іван Франко (заступник голови Археографічної комісії), Орест Левицький, Микола Біляшівський, Степан Смаль-Стоцький, Вадим Модзалевський та інші відомі українські діячі. Це товариство також очолював М. С. Грушевський. На сторінках «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» було надруковано кілька наукових праць вченого. Тут же відбулася і досить показова його полеміка з М. Є. Слабченком. В ній Василенко виступав за точність висновків, обережність в термінології, ґрунтовне підтвердження кожного положення. Цікаві, але не досить обґрунтовані ідеї М. Є. Слабченка про те, що Україна після возз'єднання з Росією за часів Гетьманщини набула статусу «васальної держави», була «представницькою демократичною республікою з окремими безпосередньо-демократичними інститутами», викликали різкий протест Миколи Прокоповича. Відмітивши талановитість свого опонента (і майбутнього співробітника), вчений робить безжальний висновок: «Праця Слабченка про полк — се праця не наукова, повна помилок, скороспілих, необґрунтованих висновків. З наукового боку вона заслуговує негативного відношення і великої обережності при користуванні нею»²⁹.

Микола Прокопович пов'язував з УНТ і НТШ багато своїх творчих планів, насамперед сподівався продовжити розпочату ще до арешту роботу по виданню «Генеральних слідств про маєтності» українських полків часів Гетьманщини. На підтримку товариств покладался і друг вченого Вадим Модзалевський, який готував до друку надзвичайно цікаві для дослідників щоденники Якова Марковича. Василенко дуже цікавився цією працею, на прохання Модзалевського і Михайла Грушевського збирався і сам взяти у ній участь. Та всі ці плани виявилися перекресленими. На заваді стали і наступ царизму на українську культуру, і брак коштів, і розбіжність поглядів в середині самих наукових товариств. З приводу останнього М. С. Грушевський якось писав Василенкові: «Засідати з людьми, котрим не можна руку подати, бо участь їх в пасквілі

№ 65.

Наукове Товариство імені Шевченка
у Львові

дня 15. II. 1911 іменовало Вас. Висоцького
жоний Добродій, своїм дійсним членом)
в історико-філосо. секції, про що маємо
честь Вас сповістити.

У Львові дня 20. II року 1912.

Голова Товариства:

Микола Грушевський?

Секретар Товариства:

Володимир Іванович?

Висновкований Добродій

Микола Василенко, прив. доцент унів.

у Львові.

Посвідчення НТШ ім. Шевченка у Львові про обрання М. П. Ва-
силенка своїм дійсним членом

і усій грязюці зовсім очевидна,— і принизливо і страшено неприємно»³⁰.

Був Микола Прокопович також активним членом «Товариства любителів соціальних знань», яке створив 1910 р. професор Довнар-Запольський зі своїми учнями І. Д. Сташевським, П. П. Смирновим, І. І. Кореневським. До них приєднались Є. О. Ківлицький, А. С. Дахнович, Н. Г. Максимов, В. С. Іконников, Л. І. Добровольський. Товариство поділялось на секції: історичну (очолював Ківлицький); географічну (Тутковський); юридичну (Василенко). На засіданнях читались доповіді з наукових питань, реферувались щойно видруковані книги, готувалась інформація з оглядом нових досліджень, обговорювалися питання з методики викладання.

В 1909 р. було засноване пацифістське за своїм характером Київське товариство друзів миру. Серед його засновників можна побачити імена С. Ю. Вітте, П. Д. Долгорукого, О. П. Косач та ін. В списку членів зустрічається багато знайомих прізвищ київської інтелігенції, зокрема і Василенкове³¹. Про діяльність цього товариства нині відомо дуже мало, та, певно, не дарма Щеголев у згадуваній книзі писав, що тут «воїнничий католицизм іде пліч-о-пліч з радикальним українством»³².

Для повноти переліку додамо, що вчений входив також в товариства «Старого Києва», «Охорони пам'яток старовини», «Розповсюдження правильних відомостей про євреїв», був членом Чернігівської вченої комісії і деяких інших наукових товариств та громадських об'єднань.

Доклав він своїх зусиль і задля створення в Києві археологічного інституту на зразок Петербурзького. 13 жовтня 1910 р. газета «Киевские вести» сповістила про затвердження статуту цього наукового закладу, серед авторів якого було згадано й ім'я Василенка.

Стосовно політичної діяльності, то 1910 р. вчений офіційно вступив до кадетської партії, прихильність до поглядів якої він — син свого часу і свого класу — вже здавна відчував. Водночас Микола Прокопович належав і до «Товариства українських поступовців», програма і тактика якого наближались до кадетів, проте відрізнялись вимогою автономії України в рамках буржуазної конституційної Росії. Це товариство, хоч і об'єднувало людей часом з різними поглядами, мало багато рис політичної партії і врешті-решт у

червні 1917 р. перетворилося в Українську партію соціалістів-федералістів.

Оскільки сподівання Миколи Прокоповича на викладацьку працю не виправдалися, він все більше став пов'язувати свої надії на поліпшення матеріального становища з адвокатською діяльністю. Раніше зазначалося, що ще 25 лютого 1908 р. його було зараховано помічником присяжного повіреного округу Одеської судової палати Т. О. Куликівського. Проте реальної юридичної практики він майже не мав, за винятком кількох «родинних» судових справ, пов'язаних із затвердженням духівниці свого батька Прокопа Івановича, зняттям заборони з його майна тощо.

Добрий знайомий Миколи Прокоповича зять О. Х. Саліковського, колишній співробітник «Киевских вестей», а потім присяжний повірений О. О. Зновицький ще в 1911 р. підказав йому шлях, як найшвидше з помічника стати повноправним адвокатом. Він запропонував Василенкові всього двічі на рік приїздити до нього в невеличке містечко Ушицю біля Кам'янця-Подільського під час з'їзду мирових суддів, гарантуючи при цьому необхідний обсяг роботи. Та поки вчений мав надію на роботу в університеті, він не поспішав скористуватися цим запрошенням.

У січні 1913 р., саме тоді, коли можливість праці Василенка на викладацькій посаді стала вельми проблематичною, О. О. Зновицький повторив свою пропозицію. Цього разу Микола Прокопович вже погодився. У травні 1913 р. він дістав дозвіл від Ушицького з'їзду мирових суддів замінити Зновицького на час відпустки останнього, а 26 липня приїхав до Ушиці.

Роботи справді виявилось дуже багато. За кілька місяців Василенко провів майже сто справ. В основному доводилося боронити селян, звинувачених у крадіжках, вирішувати їх майнові справи і суперечки. Він брав участь в судових процесах, що розглядалися переважно мировими судьями одноосібно або з'їздом мирових суддів, тобто у найнижчих інстанціях судової системи самодержавства. Але в разі необхідності він без вагань бомбардував апеляціями окружний суд і навіть департаменти «Правительствующего Сената» в Петербурзі. За нашими підрахунками всього йому вдалося досягти виправдання своїх підзахисних десь в 70 відсотках кримінальних справ. Щодо цивільних справ, то результативність була трохи нижча, але

більшість з них теж закінчилась успіхом його клієнтів або мировою угодою³³.

О. О. Зновицький із задоволенням написав 12 серпня 1913 р. своєму протезе: «Успіхи Ваші у суді вражають: особливо з кримінальних справ. Адже вирвати у мирових суддів мужика з в'язниці...»

24 жовтня 1913 р. Микола Прокопович подав прохання до Ради присяжних повірених округу Одеської судової палати про зарахування його до цієї категорії юристів. Наприкінці року його прохання було задоволено, про що у січні 1914 р. Василенко дістав офіційне повідомлення.

Віднині він мав право на самостійну діяльність, став членом поважної адвокатської корпорації. Проте через кілька місяців він знайшов надійніше джерело існування, про що піде мова далі, і до адвокатської діяльності звертався лише час від часу. Його становище певним чином ускладнювало те, що він жив у Києві, а був приписаний до округу Одеської судової палати. Спроби перевестися за місцем проживання тривалий час не мали успіху, бо їх вирішення залежало від судових урядовців, що аж ніяк не вітали можливої появи серед київських адвокатів свого колишнього підсудного. Лише у листопаді 1916 р., коли в Києві адвокати стали користуватися більшою самостійністю, Миколі Прокоповичу вдалося вирішити питання з переведенням. Його призначили захисником при канцелярії 12-го кримінального відділення Київського окружного суду. Це був час розквіту військової юстиції, судової жорстокості і сваволі. Доступними йому засобами Василенко намагався боронити справедливість, боровся за долю, а часом і життя своїх підзахисних. Для цього в ту нелегку годину треба було мати неабияку громадянську мужність. У адвокатській корпорації він перебував аж до 1917 р., коли змушений був її залишити у зв'язку з переходом на державну службу³⁴. Як присяжний повірений він, до речі, вступив до Київського юридичного товариства при університеті св. Володимира, хоча особливої активності в ньому не виявляв і на зборах товариства майже не бував.

Вибитися зі скрути Василенко зміг після обрання його у квітні 1914 р. головою правління Київського обліково-позичкового товариства взаємного кредиту. Однак робота на цій добре оплачуваній посаді забирала чимало часу. Василенкові доводилося майже щоденно контролювати різні фінансові операції, нести

відповідальність за витрату досить значних сум. Доводилось йому бути і свідком у суді, коли виник конфлікт з одним із співробітників. Зі своїми обов'язками він справлявся досить успішно і покинув роботу вже після революції, коли був обраний до складу Генерального суду УНР. Тоді співробітники влаштували йому урочисті проводи і навіть попросили дозволу вивісити портрет Василенка у приміщенні правління товариства³⁵.

Перша світова війна різко змінила усталений спосіб життя вченого. Він став помітним діячем у київських відділеннях «Союзу міст», «Воєнно-промислового комітету», «Татьянінського комітету», «Товариства допомоги населенню Півдня Росії» та різних інших аналогічних організацій³⁶. У березні 1916 р. Василенко разом з відомими представниками інтелігенції — Воблим, Довнар-Запольським, Єфремовим — започаткував Київський загальноміський комітет по задоволенню потреб, пов'язаних з війною. І, мабуть, недоречно тепер звинувачувати фундаторів комітету у проявах «ура-патріотизму» та закликах вести війну до «переможного кінця». Таких поглядів на той час дотримувалася абсолютна більшість населення імперії. Варто лише додати, що об'єктивно зусилля комітету посприяли у розв'язанні деяких проблем міста, зокрема щодо постачання продовольством. Крім того, київська інтелігенція залучала до роботи в своїй організації й активістів з інших верств населення. Так, у підкомісію по боротьбі з безробіттям були запрошені представники київських профспілок, лікарняних кас та преси.

З підозрою поставилось Київське губернське жандармське управління до діяльності комітету. Його начальник доповідав Київському губернатору, що члени комітету відомі своєю належністю до конституційно-демократичної партії та «явним співчуттям соціал-демократичним ідеям»³⁷.

Активну участь взяв Василенко у роботі VI з'їзду кадетів, що відбувся у лютому 1916 р. Свій виступ на ньому він розпочав з характеристики тогочасної ситуації на Україні, вказавши, що настрої армії в тилу змінився. Панує дезорганізація, колишне піднесення, що спостерігалось на початку війни, вщухло. Хаос внесла також евакуація Києва — цього культурного й промислового центру краю, розпочата так легковажно. Загострились національні питання, воєнний тягар стає

М. П. Василенко і Д. М. Требінський (?)

для деяких верств населення непосильним. А навколо байдужість та розруха. Страждає від тилового хаосу і суто військова справа. Село оголене й потерпає від нестачі робочих рук у землеробстві. Серед національних суперечок вражає нелюдське ставлення до німецьких колоністів. «Ми скаржимося на звірства німців, а що ми самі чинимо? Так до перемоги не ідуть. Так

можна тільки згубити країну»,— були заключні слова промови. В іншому виступі на цьому з'їзді Василенко звернувся до проблем діяльності київських кадетів, підкресливши, що головним у їх роботі було прагнення до постійного контакту з іншими непартійними громадськими організаціями та закладами. При цьому ставилось завдання, щоб для використання непартійних організацій «партійні елементи працювали в них як кадети, згуртовуючи кадетські сили і виявляючи роль партії в країні». Тоді придуть до кадетської партії й інші елементи, і вона не втрачатиме своїх прихильників. Основну увагу, на думку Миколи Прокоповича, слід звернути на «організацію демократичних і громадських сил на місцях, щоб по можливості всі місцеві організації перебували під впливом кадетської партії»³⁸. Саме демократичні ідеї, закладені в програмі конституційно-демократичної партії ще з 1905 р., приваблювали Миколу Прокоповича і він традиційно підтримував їх. Слід зауважити, що в деяких працях його названо серед кадетів-масонів³⁹.

В цей час Василенко став пильно стежити за станом вищих навчальних закладів на Україні, за їх відповідністю потребам часу з погляду розвитку науки. З цієї точки зору він досить песимістично оцінював становище справ в університеті св. Володимира. З приводу евакуації цієї установи внаслідок війни до Саратова він зазначає: «Чи помітна в Києві відсутність вищих навчальних закладів? Помітно тільки тому, й виключно тому, що на вулицях не видно студентських мундирів...— непомітну роль останнього часу відіграв університет у київському суспільному житті». І далі продовжує: «Я вже неодноразово говорив, що у Київ потрібно повернути архів, бібліотеку, а професорів залишити в Саратові: нехай вони там насаджують науки. Нам у Києві потрібно щось нове, живе. Я думаю, евакуація надовго спустошила і підірвала Київський університет. Останнього тепер насправді перетворено на казарму»⁴⁰.

Протягом воєнних років здоров'я Миколи Прокоповича дуже підупало. У своїх листах до В. Г. Короленка, з яким його зв'язувало багаторічне приятелювання, він підкреслював, як його пригнічує, морально і фізично, ця війна, що є «школою нищення людей, народів. Вся сила творчої думки спрямована проти мирної культури, до розпалювання ворожнечі, до руйну-

вання, до дезорганізації людства»⁴¹. Сподівання на краще все ж додавало наснаги. Але на порозі вже стояв рік 1917...

Розділ V НАУКА І ВЛАДА

Лютий 1917 року. Які безмежні надії він викликав, які могутні сили пробудив до життя! Тільки нині ми починаємо усвідомлювати і осмислювати все його глибинне значення для демократизації суспільства, соціального і національного піднесення. Реальна можливість втілити на практиці свої вистраждані концепції та програми відкрилася для багатьох вільнодумців та опозиціонерів. Новим змістом наповнилося і життя Василенка.

Недосить тільки сказати, що він щиро вітав повалення царату, оскільки сам був давнім і послідовним критиком режиму, а отже міг відчувати і свою причетність до цих справді грандіозних змін. Насамперед він дивився на явища очима науковця, і революція для нього була за умов глибокої кризи самодержавства подією цілком природною, закономірною і неминучою. Своє ставлення до минулого і перспектив вчений виклав у газеті «Киевская мысль» за 6 березня. Його висновок: «В руській історії немає царювання бурхливішого за царювання Миколи II. Немає, певно, після епохи Грозного та часів Петра Великого і царювання кривавішого...» Щодо прийдешнього, то його Микола Прокопович бачив оптимістично: «Нова влада буде створена народом... Невже ми... озброєні знанням, не зуміємо організуватися, щоб реформувати нашу верховну владу? Сумніватися в цьому немає підстав»¹.

Справді, до нових структур влади увійшло чимало представників інтелігенції, з якими він підтримував плідні зв'язки в сфері наукової та громадської діяльності. Стала реальною політичною силою і партія народної свободи, до керівного ядра якої належав Василенко. Один з її лідерів О. А. Мануйлов, щойно призначений міністром народної освіти Тимчасового уряду, терміново викликав Миколу Прокоповича до Петрограда. Колись вони працювали разом в авторському колективі Енциклопедичного словника Брокгауза та Єфрона. Зустріч, що відбулася наприкінці пер-

шої декади березня, була діловою: йому запропонували посаду попечителя Київської учбової округи. Згоду було дано і новий урядовець відразу запропонував здійснити безвідкладно ряд заходів, які переконали б широкий загаль українського населення, що Тимчасовий уряд готовий піти назустріч культурним потребам України. Зокрема, йшлося про запровадження викладання українською мовою в народних школах, заснування двох українських гімназій, а також кафедр української історії, мови, літератури та історії права в Київському університеті св. Володимира. Порушувалося також питання про матеріальну допомогу Українському науковому товариству і створення у Києві великої бібліотеки світового рівня. На прохання міністра, який прихильно поставився до цих пропозицій. Микола Прокопович разом з відомими українськими діячами П. Я. Стебницьким та О. І. Лотоцьким, що тоді служили у Петрограді, підготував для нього ґрунтовну доповідну записку².

Василенко повернувся додому, а трохи згодом після офіційного затвердження на посаді, що відбулося 22 березня, одержав лаконічну телеграму: «Благоволіте приступити до управління округою. Мануйлов.» На той час колишній попечитель уже подав у відставку, і Київська учбова округа в певному сенсі була залишена напризволяще, що серйозно турбувало громадськість. 27 березня Микола Прокопович прийняв справи округи у О. В. Липеровського, що тимчасово ними піклувався³. Отже, за примхою долі і волею революції вчений, який ще п'ять років тому розпорядженням попечителя був усунутий від викладання в університеті, посів тепер посаду повновладного керівника всієї справи освіти в п'яти губерніях — Київській, Чернігівській, Полтавській, Вінницькій і Подільській, що входили до території учбової округи. Як не дивно, звістку про призначення Василенка схвально зустріли представники майже усіх політичних сил. Зокрема, доброзичливо відгукнулися про нового попечителя дві цілком протилежні за своїм ідейним спрямуванням газети — відверто великодержавний, щоб не сказати чорносотенний, «Киевлянин», рупор українського національного, навіть націоналістичного, руху «Нова Рада». Остання підкреслювала, що попечителем вперше став українець, «справжній учений-громадянин», на якого тепер Україна покладає великі надії в справі заведення національної школи⁴.

Микола Прокопович почав свою діяльність з того, що заручився якнайширшою підтримкою з боку органів місцевої влади і громадськості. Зміцнював його позиції і незаперечний авторитет серед членів партії народної свободи. Так, 13 березня київські кадети висунули його своїм представником до найвпливовішого в той перехідний час у місті органу — Ради об'єднаних громадських організацій — і навіть рекомендували до складу виконкому Ради. А 18—19 березня відбувся обласний партійний з'їзд. Василенко обирається товаришем голови з'їзду, виявляючи надзвичайну активність в його роботі. Так, він зробив інформаційні повідомлення про події у Петрограді та діяльність ЦК партії, взяв участь у дебатах щодо відокремлення церкви від держави і децентралізації державної влади. Зокрема, з його ініціативи з'їзд майже одногосно висловився на користь заміни у програмі кадетів вимоги конституційної парламентської монархії на положення про необхідність демократичної республіки. Палко підтримав під час дебатів Микола Прокопович думку свого доброго знайомого Л. Е. Чолганського про те, що вільна Україна має бути не областю Росії і не автономною одиницею, а однією з складових частин великої федерації. На доказ цієї тези вчений згадав кілька історичних прикладів, підкресливши, що тільки «такий устрій державного життя викличе усі творчі сили народів на шлях вільного творення культури великої держави». Свідченням високої оцінки діяльності Василенка стало обрання його делегатом Всеросійського з'їзду партії народної свободи⁵.

Майже відразу після повернення до Києва він побував на засіданні виконкому Ради об'єднаних громадських організацій, поділився своїми планами і запевнив, що кожні два тижні подаватиме до виконкому доповідь про справи учбової округи. Програма діяльності попечителя, треба гадати, дістала загальне схвалення, оскільки призначений нещодавно виконкомом комісар з учбової справи З. В. Архимович безпосередньо на засіданні склав свої повноваження, мотивуючи це тим, що новий попечитель буде користуватися повною довірою. З властивим йому тактом Василенко негайно запропонував виконкому призначити колишнього комісара своїм радником і, як виявилось згодом, знайшов надійного помічника⁶.

Безпосереднім заступником Миколи Прокоповича,

штатним помічником попечителя став авторитетний педагог і громадський діяч В. П. Науменко. Василенко знав його ще з 90-х років як редактора «Киевской старины», що відіграла таку важливу роль в житті вченого. Науменко був також головою ради Київського товариства грамотності, заступником голови Українського наукового товариства, активістом «Старої громади», одним із засновників кадетського осередку в Києві, членом багатьох інших організацій, до яких входив і Василенко. Словом, кращого заступника, певно, і не можна було бажати. До праці на відповідальних посадах окружних інспекторів новий попечитель залучив відомих на той час культурних діячів: свого старого товариша Е. О. Ківлицького та автора кількох наукових праць Ф. Д. Николайчика. Останнього Василенко «перетягнув» з Варшавської учбової округи.

Ретельно вивчав попечитель педагогічні кадри, шукаючи одностумців, проте без квапливості і упередженості. З цього приводу звертає на себе увагу досить неординарна за своїм змістом його заява, опублікована 21 квітня в газеті «Киевская мысль». У ній йшлося про анонімні доноси на педагогів та службовців, що надходять на ім'я попечителя, а також про «шептунів», які з'являються до нього на прийом з конфіденціальними відомостями про тих чи інших працівників. «Вважаючи таку боротьбу із-за рогу з боку вільних громадян неприпустимою і вартою презирства,— заявляв вчений,— я ставлю до відома авторів анонімних доносів та безвідповідальних шептунів, що їх заяви залишатимуться без будь-якого розгляду. Громадяни вільної країни, якщо вони дійсно впевнені, що чиниться несправедливість або шкода, повинні мати мужність заявити про це відверто». Чи не правда — ось приклад, гідний наслідування!

Василенко став на чолі Київської учбової округи, коли до кінця навчального року залишалися лічені місяці. Тому він не поспішав з різкими змінами, на проведення яких треба була, до речі, й санкція міністерства, а зосередив свою увагу на виробленні тих нових засад, за якими проходило шкільне та вузівське життя з нового року.

Насамперед йшлося про демократизацію системи освіти. Але не тільки про зовнішні зміни, скасування, наприклад, звертання в навчальних закладах і установах округу «ваше превосходительство», «ваше висо-

кородіє» тощо. Вже другого дня свого перебування на посаді Микола Прокопович циркуляром повідомив про зняття Тимчасовим урядом всіх обмежень щодо вступу до навчальних закладів, пов'язаних з національністю, віросповіданням тощо. Василенко дбав про втілення в життя принципу єдності школи, зокрема зближення програм і правового статусу початкових шкіл, надання можливості їх випускникам продовжити освіту в середніх навчальних закладах, поступову ліквідацію суттєвих відмінностей між чоловічими і жіночими гімназіями. За його клопотанням міністерство дало дозвіл приймати у бажаючих іспити екстерном за повний курс або кілька класів жіночої гімназії. У зв'язку з цим слід відзначити, що вчений взагалі багато уваги приділяв питанням підвищення освітнього рівня жіноцтва. Навіть на посаді попечителя, коли практично не займався викладацького і лекторською діяльністю, Микола Прокопович знаходив можливість виступити з лекціями на сучасні суспільно-політичні теми у так званому жіночому громадському зібранні⁷.

Курс на демократизацію управління освітою передбачав обмеження прав попечителя, підвищення ролі громадськості, надання автономії вищим навчальним закладам та поступову передачу шкіл у підпорядкування місцевим органам самоврядування. 14 липня 1917 р. Василенко проінформував міністерство, що як тільки він ознайомився з чинним бюрократичним порядком провадження справ у окрузі, то зразу ж створив новий непередбачений раніше орган — Тимчасову Попечительську Раду, щоб спертися на громадськість. До неї було делеговано представників від університету, вищих жіночих курсів, ради делегатів середніх і нижчих навчальних закладів, спілки батьківських комітетів, міської думи, педагогічного товариства, професійної спілки вчителів, національних українських, польських і єврейських організацій. За посадою до складу Ради увійшли помічник попечителя та окружні інспектори. Серед майже півсотні членів Ради були відомі діячі освіти та культури Г. В. Александровський, І. М. Балінський (майбутній найближчий співробітник вченого по комісії історії українського права УАН), А. В. Жекуліна, С. Н. Луначарська, В. П. Науменко, І. І. Огієнко, С. Ф. Русова та інші⁸.

З метою чіткішої організації підготовки до реформ

в галузі освіти було утворено чотири комісії при управлінні Київської учбової округи. Перша з них, яку очолював сам попечитель, займалася кадровими питаннями, конфліктними справами тощо. Друга, за участю представників «Спілки батьків», працювала над проектами нового статусу шкіл, їх педагогічних рад та батьківських комітетів. Третя — досліджувала питання організації так званого шкільного середовища. І нарешті, четверта комісія розробляла шляхи впровадження до шкільних програм дисциплін українознавства (мова, література, історія та географія України)⁹. Зауважимо, що питанням українізації освіти належало тоді надзвичайно важливе місце, оскільки вони були об'єктом постійних дискусій і політичної боротьби. Так, у середині квітня з ініціативи Миколи Прокоповича відбулася дводенна нарада педагогів щодо можливості переходу до навчання українською мовою. Одностайності не було, хоча Василенко оптимістично закликав не боятися відсутності кадрів, підручників тощо. На підставі ухвали наради він запропонував головам міських та земських органів самоврядування висловитися щодо запровадження в школах дисциплін українознавства та викладання українською мовою¹⁰.

До речі, на цій нараді в одному з виступів вчений виклав своє ставлення до дуже актуального і нині питання про всілякі референдуми, опитування тощо. Заперечуючи проти пропозиції встановлювати мовний режим у школах шляхом опитування батьків, Василенко зауважив: «Взагалі плебісцит у всякій справі — зняряддя дуже сумнівне. Як його застосовувати. Адже плебісцитом було обрано Наполеона III після республіки. Я впевнений, що протягом дуже нетривалого проміжку часу одна особа дістане один плебісцит, а інша — другий. Як підійти, як опитати»¹¹.

Сама постановка питання про українізацію школи, не кажучи уже про наступні практичні дії, викликала чимало суперечливих оцінок і нарікань на адресу попечителя. З одного боку, насунула хмара протестів проти «насильницької українізації школи». Були серед них зважені, серйозні заяви, що відбивали щиру стурбованість різкою і не завжди підготовленою зміною звичного порядку. Не менше, на жаль, було і декларацій про те, що «українці не нація, а політична партія», що «у Малоросії люди, які вважають себе українцями, становлять незначну меншість» тощо¹².

Згадувати їх сьогодні страшно і боляче, адже вони яскраво свідчать про сумний стан національної культури та свідомості після багаторічного гніту російського самодержавства. З іншого боку, на Василенка наполегливо тисли «справжні українці», які вимагали негайного закриття російських шкіл та гімназій, передачі їх приміщень україномовним установам та інших рішучих дій такого ж характеру.

Завдяки численним інтерв'ю тогочасного попечителя київським журналістам ми маємо змогу познайомитися і з його особистою позицією із зазначених питань: «На мою думку, українські школи слід засновувати у міру того, як назріватимуть потреби, не зачіпаючи вже існуючі російські школи, оскільки російська культура так сильна на Україні і потреба у навчанні так зрозуміла, що у даний час така штучна українізація була би значною мірою культурним насильством. Я наполягаю також на відкритті окремих гімназій, а не українських паралельних відділів у російських гімназіях, що з мого педагогічного погляду, може викликати загострення національної ворожнечі. Логіка учбового життя — це річ небезпечна. Українська школа має будуватися заново, а не на руїнах нею же зруйнованої російської школи». А ось фрагмент з іншої бесіди: «Ні про яку насильницьку українізацію не може бути і мови. Я за своїми поглядами абсолютно далекий від насильницьких методів у галузі культури. На мою думку, в питаннях тієї чи іншої мови кожному має бути надана повна *carte blanche*»¹³. Таким чином, Василенко обрав шлях обережних, поміркованих реформ, який в умовах двостороннього тиску теж вимагав певної мужності.

На початку червня він виїхав до Петрограда у службових справах. Певно, найважливішими з них вчений вважав ті питання, що їх він ставив перед міністром ще під час першої зустрічі. Нова бесіда з Мануйловим начебто дала непогані наслідки. 24 червня у день від'їзду Василенко одержав офіційну письмову відповідь міністра на всі свої запити. Мануйлов повідомив, що терміново проситиме уряд виділити кошти, потрібні для відкриття двох гімназій з викладанням українською мовою, та добиватиметься виконання уже прийнятої постанови про відкриття чотирьох кафедр українознавства в Київському університеті св. Володимира. Міністр також відкрив кредит у 150 тис. крб. на влаштування бібліотек, обіцяв проси-

ти урядову субстанцію для Українського наукового товариства й на видання підручників. Знімалися усі обмеження щодо надходження книг до Київської міської бібліотеки, яка мала в перспективі дістати також право на обов'язковий примірник всіх друкованих видань¹⁴.

Слід врахувати, що саме в ці днів Мануйлов був підданий запеклій критиці з боку лівих сил. На Першому з'їзді Рад робітничих і селянських депутатів його звинуватили в підтримці реакційного інституту попечителів учбових округ, збереженні інспекторських (по суті сискиних посад) в середніх навчальних закладах, неприхильному ставленні до національних шкіл тощо. Певний сенс в цих закидах був, хоча Микола Прокопович і вважав їх повністю безпідставними, про що і заявив пізніше співробітникам київських газет¹⁵.

Василенко повернувся до Києва, де наприкінці липня по кадетському списку був обраний гласним міської думи. Проте в цій якості не встиг щось суттєве зробити, оскільки 4 серпня був викликаний до Петрограда на з'їзд попечителів учбових округ. На чолі міністерства вже стояв інший представник партії народної свободи всесвітньо відомий вчений-індолог С. Ф. Ольденбург. Передувала цій зміні урядова криза, викликана відставкою міністрів-кадетів на знак протесту проти угоди Тимчасового уряду з Центральною Радою про визнання Генерального Секретаріату. Як відомо, це була вища виконавча влада на Україні, яка лише формально затверджувалася Тимчасовим урядом. Ці рішення, до речі, викликали широкі протести і серед певних кіл київської інтелігенції, оскільки розцінювалося як крок до політичного відокремлення України.

Питання про державний устрій колишньої Малоросії набуло нечуваної гостроти. Варто детально зупинитися на тому, яких же поглядів дотримувався Микола Прокопович. Досить широко він виклав їх у бесіді з кореспондентом газети «Киевлянин», опублікованій 7 вересня 1917 р. Надамо слово вченому. «Насамперед я автономіст-федераліст, і вже з одного цього випливає моє глибоке переконання у захисті ідеї цілосності російської держави і отже у відчуженості від усілякого роду намагань в сенсі повного відокремлення від Росії окремих частин. Проте устрій Росії я мислю як федеративної республіки, що при-

пускає надання окремим областям широкого простору для їх самостійного життя...» Далі він наголошує на необхідності різних типів федеративних зв'язків, коли складові частини можуть виділятися як за територіальним, так і національним принципом. «Що ж стосується українського питання... Я ніколи не міг погодитися з тим поглядом, котрий вважає цей рух штучним... Я розрізняю в українському питанні дві сторони — культурну і політичну. Перша — розвиток літератури, піднесення мови до рівня літературної мови, прагнення до викладання українською літературною мовою. На жаль, цьому культурному мирному устремлінню ставилися рогатки і сам рух тому йшов ненормальним шляхом. Мені здаються ті заборони, що робилися при старому режимі, глибокою помилкою, яка гальмувала і спотворювала український культурний рух...

Що ж стосується політичної сторони українського питання, то повинен сказати, що українська інтелігенція завжди стояла на автономно-федеративному принципі». На підтвердження цієї тези Василенко охарактеризував ідеї Кирило-Мефодієвського товариства, «Старої громади», М. П. Драгоманова тощо. Далі вчений дав оцінку створенню Генерального Секретаріату і визнанню його Тимчасовим урядом як «великому досягненню українських політиків», хоча водночас підкреслював невизначеність і обмеженість функцій цього органу.

На з'їзді попечителів в його дебатах та рішеннях знайшов повну підтримку курс на подальшу демократизацію в галузі освіти. Зокрема, було поставлено питання про обмеження функцій учбових округ, поступовий перехід їх на колегіальне управління. Остаточно було вирішено надати автономію університетам та інститутам. Підтверджувався принцип єдності шкільної освіти, зокрема полегшено вступ до гімназії випускників початкових училищ, намічалось зближення програм жіночих і чоловічих гімназій. З нового року дозволялося викладання в школах місцевою мовою¹⁶.

Під час перебування у Петрограді Василенко познайомився з багатьма діячами освіти, науки і культури, зокрема В. І. Вернадським та В. Е. Грабарем, товариські стосунки з якими він підтримував до останніх днів свого життя. Відбулася зустріч і з Ольденбургом. Микола Прокопович знов завів розмову про

допомогу розвитку української культури і дістав підтримку з усіх питань, крім заснування в Києві великої бібліотеки. Міністр не бачив для цього фінансової можливості, до того ж нещодавно було прийнято закон про обмеження кількості обов'язкових екземплярів друкованої продукції¹⁷.

З'їзд закінчився. 17 серпня 1918 р. Микола Прокопович мав відправлятися додому. Та за день до цього він несподівано дістав пропозицію залишитися в Петрограді товаришем міністра освіти. Це водночас було і особисте прохання Ольденбурга та Вернадського, що обіймав пост товариша міністра, допомогти їм в налагодженні роботи міністерства. Василенко дав свою згоду, обумовивши, що працюватиме лише до установчих зборів, які мали відбутися через кілька місяців. Наказ про його призначення Керенський і Ольденбург підписали 19 серпня, проте оголошений він тільки 5 вересня. Із запізненням на кілька днів Василенко повернувся додому, щоб здати справи і підготуватися до переїзду до Петрограда. Новим попечителем Київської учбової округи став Науменко.

Прощання з Києвом виявилось надзвичайно теплим. Микола Прокопович поздоровив Київський університет св. Володимира з одержаною автономією, а у відповідь дістав від його Ради подяку «за блискуче й істинно коректне ставлення». А 6 вересня в приміщенні однієї з київських гімназій педагогічна громадськість влаштувала сердечні проводи своєму колишньому попечителю. Промовці відзначили, що серед пристрасної політичної боротьби, класової і національної ворожнечі Микола Прокопович «міцно тримав в руках два жезли — людяності і свободи», що він, спираючись на громадськість, зробив чималий внесок у перебудову освіти на засадах демократизації і децентралізації¹⁸.

До своєї нової роботи Василенко став, коли міністерство освіти фактично залишилося без керівника. Після чергової кризи кадети знов вийшли з Тимчасового уряду, і вже з 2 вересня Ольденбург не вважав себе міністром. Спочатку справами міністерства керував, а потім і очолив його вчений-біохімік С. С. Салзкін. Та він не заперечував проти помічника, який дістався йому у спадок від Ольденбурга. Сам же Василенко, який, можливо, сподівався у зв'язку зі зміною міністра трохи скоротити час свого перебування у Петрограді, змушений був 13 вересня написати

М. Требінській: «З новим міністром у мене склалися стосунки, які дають мало надій на повернення в Київ до 1 жовтня...»

Микола Прокопович був призначений товаришем міністра по відділу вищої та середньої школи, до кола найближчих його обов'язків входили підготовка звіту до установчих зборів, реформа закладів освіти, ліквідація учбових округ, організація перепідпорядкування вищих шкіл земствам, надання їм широкої автономії тощо. Саме в цей час вчений чітко сформулював для себе принципове положення про моральний обов'язок інтелігента постійно працювати заради загального добра. «Відмовлятися зараз не можна ні від якої громадської праці. Війна на кордонах певно наближається до кінця. Слід боротися з руїною і прагнути до перевлаштування життя всередині країни». Тому Василенко «втягнувся у міністерську лямку», разом з іншими керівниками освітньої політики мріяв про піднесення культури і науки, особливо не дотримуючись формального розподілу обов'язків. Вернадський згадував: «Ставилось питання про Грузинську Академію наук та про Академії наук на Україні і в Сибіру. В той час я познайомився з іншим товаришем міністра, професором М. П. Василенко, істориком України, що був представником України в питаннях, пов'язаних з вищою школою. У нього першого з'явилася думка про заснування Української Академії наук. У нас з ним відразу ж створився дорогий нам обом дружній зв'язок»¹⁹.

Проте не можна сказати, щоб праця Василенка у міністерстві проходила зовсім безконфліктно. У жовтні 1917 р., зокрема, загострилися відносини між Центральною Радою і Тимчасовим урядом. В цих умовах на адресу Миколи Прокоповича стали часом висловлюватися звинувачення у прихильності до українського сепаратизму. Вчений відкидав їх досить рішуче. У листі до М. Требінської від 6 жовтня 1917 р. він писав про неприпустимість для нього потягу до розчленування і знищення Росії, підкреслюючи: «Я ж мислю Україну як частину федеративної Росії. Я ворог всіляких сепаратистських течій»²⁰.

Свого часу Микола Прокопович їхав до Петрограда з глибокою вірою у можливість Тимчасового уряду Керенського. Та вже через місяць райдужний настрій змінився неабияким песимізмом. «Хорошого справді мало,— напише він в цьому ж листі до Тре-

Для письменного сообщенія.

5 I 1916

Дорогой

Николай Прокопьевич

Очень удивляюсь, что Гурькович
как-то разговаривало на Вашей дурной.
Земь можно применить на нем Киев
ли существующий Киев:

1. З історії України. Рад
зд. Н. Ліпінського. К. 1912

2. Огляд. Вісник рідної мови
К. 1917

Якщо справно Гурькович с англією
Есть все же нехорошо на дурно Гурькович
Огляд - приклад. Того ви не сл. ? Не
можливо разом нехорошо Гурькович и не
має. Радуюсь какому и страшно
на мовити ма. В тоді об'єктивна
хорошо чинити. Склад мого
и предивити радуюсь нехорошо часів.
Міжк. Вам описи не прийдуть в
Кіев пона. Склад добра істова с по
Гурькович мурин. Всею мурин

Роси ПН

Зворот поштової листівки В. І. Вернадського до М. П. Васи-
ленка, 1916 р.

біпської,— треба бути сліпцем, щоб не бачити цього».

Жовтнева революція повалила Тимчасовий уряд. Василенкові була притаманна здатність добре аналізувати та прогнозувати перебіг політичних подій, але навряд чи і він передбачав абсолютну беспорядність влади перед наступом соціалістичних сил... «Взяття влади більшовиками,— писав Микола Прокопович в одному з листів,— сталося надзвичайно легко. Виявилось, що в уряді не було не тільки сил, але й готовності. Легковажність Керенського проявилася повною мірою»²¹.

Василенко пережив, за його словами, «жахливу ніч бомбардування Зимового палацу» і залишався в столиці ще два дні, а 28 жовтня разом з іншими товаришами міністрів переїхав до Москви. Оскільки міністри були заарештовані, то саме їх заступники збиралися створити новий тимчасовий кабінет. Проте Москва зустріла їх стріляниною в центрі міста. Пізно ввечері постріли залунали і в тому кварталі, де жив Микола Прокопович. Незабаром Радянська влада утвердилася і тут. І хоча дехто з колишніх урядовців продовжував підтримувати химеру Тимчасового уряду, вчений вважав, що вже має повне право повернутися додому. Знехтувавши запрошенням одного з найактивніших «реаніматорів», колишнього товариша міністра графині С. В. Паніної взяти участь у діяльності вже нелегального «уряду», Василенко залишає Москву.

З середини листопада він перебуває у Києві. Приїхав, як зазначав сам в одному з листів до Модзалевського, втомленим і немічним. Відразу постало питання про його залучення до роботи в Центральній Раді, яка на цей час уже безроздільно панувала у місті і на значній території України. На користь такої можливості промовляли репутація Василенка як давнього і авторитетного українського діяча, його багаторічне знайомство з М. С. Грушевським та чимало інших факторів. Проте «заповзяті українофіли» не могли вибачити його обережної, зваженої позиції з національних питань, підтримки Тимчасового уряду тощо. До цього слід додати, що не порозумілися з Центральною Радою його брат Костянтин, який кілька місяців тому вийшов зі складу Генерального Секретаріату, і наступник Миколи Прокоповича на посаді попечителя Науменко, який теж був змушений у грудні 1917 р. подати у відставку на знак протесту проти

безпідставного і не вмотивованого звільнення групи відповідальних працівників Київської учбової округи. Словом, Центральна Рада не поспішала з пропозиціями.

А тим часом Василенко нарешті дістає реальну можливість здійснити мрію своєї юності і стати до викладацької діяльності. В останні дні 1917 р. його обирають професором Українського народного університету. Подає він також документи на конкурс в університет св. Володимира, де відкрилася кафедра історії західноруського (українського) права. При цьому цікавий штрих: в анкеті Василенко зазначив, що й досі формально перебуває на посаді товариша міністра. Отже, Раду Народних Комісарів він спочатку явно не визнавав за законну владу²².

Та оскільки конкурсна комісія могла дати відповідь не раніше ніж за півроку, Василенко цю вимушену паузу планував використати для редакторської праці. Тоді під його головуванням утворилося акціонерне товариство з метою видання у Києві великої газети, за політичним напрямком близької до кадетів. Однак цим та іншим планам не судилося здійснитися.

26 січня 1918 р. Київ захопили радянські війська. Вчений, якому за короткий проміжок часу вже втретє довелося пережити обстріл міста, практично перестав виходити на вулицю і вибрав позицію спостерігача, сподіваючись на близьку стабілізацію життя. І справді, на початку березня на німецьких багнетах Центральна Рада повернулася до Києва. Однак це не дуже втішило Василенка, який вже не мав жодних ілюзій щодо її політичного спрямування. Пізніше в спогадах він викладе це так: «Закликавши німців, Центральна Рада втратила весь свій престиж; широкі маси не розуміли високої політики, яку вела Рада. На появу ж німців дивилися як на образу національного і патріотичного почуття». Далі підкреслювалося, що керівники Ради та її політики — «люди у більшості недалекоглядні і бездарні» — не розуміли прірви, яка лежала між ними і народними масами, що «люди слова, а не діла... перетворили Раду в чисту говорильню без плану та системи»²³.

Не сприймав і осуджував Микола Прокопович всі просторікування українських шовіністичних кіл про низький рівень російської культури порівняно з німецькою або австро-угорською. Маючи чималий досвід співпраці з російськими колегами, не міг він

сприйняти і курс на національне відокремлення науки. Різкий протест, певно, викликало і те, що під акомпанемент суперечок про культурну автономію України відбувалося усунення російськомовних викладачів і науковців, поділ навчальних закладів на російську та українську частини. Водночас нічого не робилося, щоб запобігти розпорошенню майна університетів та інститутів, припинити розграбування бібліотек та раритетних наукових колекцій.

Дехто з діячів Центральної Ради вирішив скористатися знаннями та авторитетом Василенка, і 2 квітня 1918 р. його було затверджено членом найвищого судового органу України — Генерального суду. Як фахівець Микола Прокопович не мав нічого проти такого призначення, однак це не змінювало його загального скептичного ставлення до влади. На початку квітня на запрошення Київського губернського комісара він взяв участь в розробці положення про Центральний архів в м. Києві. Свідченням зростання авторитету вченого стало і обрання його 28 квітня професором Київського юридичного інституту — приватного навчального закладу, заснованого з ініціативи відомих професорів-юристів М. І. Мітіліно та В. І. Синайського. До речі, статут цього інституту затвердив 24 жовтня 1917 р. Вернадський і, цілком можливо, не без консультації з Миколою Прокоповичем. В усякому разі вчений певно зробив чималий внесок у діяльність інституту, в якому за рішенням його Ради була в червні 1918 р. встановлена навіть спеціальна стипендія імені Василенка²⁴.

Центральна Рада все менше і менше виявляла здатність контролювати ситуацію. Це врешті-решт викликало занепокоєння окупаційного командування, яке втратило, зокрема, впевненість у можливості планомірного постачання його військам хліба Центральною Радою. Німецько-австрійське командування, спираючись на певні українські кола, стало шукати шляхів до зміни режиму. 28 квітня Центральна Рада була розігнана німецьким загоном, а наступного дня відбулись вибори «з'їздом хліборобів» гетьмана України. Ним став колишній царський генерал П. П. Скоропадський. Микола Прокопович не був серед ініціаторів перевороту, хоча вже за місяць до того з ним почали вести обережні переговори про можливу участь у новому уряді. Вчений для себе тоді вирішив, що погодиться увійти тільки у «ділове міністерство», яке

не складатиметься за принципом партійного представництва. У день перевороту його запросили до складу уряду, а 30 квітня Скоропадський доручив Василенкові взяти справу формування кабінету до своїх рук, оскільки першому кандидату у прем'єри М. М. Устимовичу це не вдалося. Микола Прокопович прийняв цю пропозицію, обумовивши, що уряд стоятиме на відносно лівих позиціях. І хоча українські соціалісти-федералісти та ряд інших впливових ліберально-демократичних партій не підтримували Скоропадського, до кабінету вдалося залучити досить авторитетних на той час діячів. Проголовувавши на двох перших засіданнях уряду 2 і 3 травня 1918 р. Микола Прокопович передав прем'єрські обов'язки Ф. А. Лизогубу, що приїхав у Київ, а сам обійняв посади міністра народної освіти та тимчасово виконуючого обов'язки міністра закордонних справ.

Д. І. Дорошенко в своїх опублікованих спогадах про події того часу згадує про бесіду, яка відбулася у нього з Василенком через кілька днів після перевороту. Микола Прокопович, за словами Дорошенка, так виклав свою позицію: «Центральна Рада і уряд есерів виявили свою нездатність утримати в руках владу: організувати державу. Прийшли інші люди, представники іншого політичного і соціального світогляду і взяли владу в свої руки, але знов-таки в ім'я самостійної української держави. За цими людьми стоїть тепер рішучий реальний чинник — збройна сила Німеччини. З оцим треба насамперед рахуватися. Але треба, щоб і при новому курсі політика держави зоставалася національно українською. Треба, щоб і нові форми української державності були заповнені національним змістом. А Гетьманщина — це як раз найбільш національна, історично вироблена форма спеціально українського державного ладу»²⁵.

Попри весь оптимізм Миколи Прокоповича вже в перші дні свого правління гетьманська влада зробила чимало непопулярних акцій. Василенкові довелося відповідати на багато важких питань, зокрема пояснювати громадськості причини широких арештів та введення цензури. У пресі з'явився його коментар, що подібні заходи мають тимчасовий характер, викликані винятковими умовами і необхідні для стабілізації обстановки²⁶. Дивно, що вчений залишив поза увагою кричущі факти насильницьких дій влади, коли,

наприклад, на початку травня за розпорядженням гетьманського міністра внутрішніх справ була опечатана есерівська газета «Народное дело» та заарештований її фактичний редактор²⁷.

Мав би він згадати і власний гіркий досвід за царату. Не вплинуло на нього і застереження старого знайомого та доброзичливця Короленка, надруковане у «Киевской мысли» 2 червня 1918 р. Письменник звертав увагу, що з тексту газетного звіту про бесіду з Василенком випливає висновок про нову роль цензури як важливого елемента державної політики. «Не будемо повторювати помилок минулого»,— закликав Короленко, звертаючись ніби особисто до Миколи Прокоповича²⁸.

Слід визнати, що Василенко у прагненні до порядку недооцінив небезпеки диктатури, що зароджувалася за його участю. Звичайно, як міністр народної освіти він не мав безпосереднього відношення до різних поліцейських акцій, одіозних законопроектів тощо. Проте все це обговорювалося на засіданнях Ради Міністрів, тому Василенко знав про них. Тим більше що завдяки своєму авторитету фактично вважався другою особою гетьманського уряду, часто залишався замість Лизогуба, а 20 липня 1918 р. був призначений офіційним заступником прем'єра. Після цього в серпні—вересні 1918 р. у зв'язку з від'їздом Лизогуба до Берліна він понад місяць виконував обов'язки голови уряду.

Цей період не можна вважати «найдемократичнішим» в його діяльності. Так, підпис Василенка стоїть, наприклад, під затвердженням 17 серпня 1918 р. законом про відступ від проголошеного ж Центральною Радою 8-годинного робочого дня. Підписав він і затверджений 24 вересня 1918 р. антидемократичний закон про заходи проти осіб, які загрожують державній безпеці Української держави та її правопорядку. Цим актом, зокрема, узаконювалася позасудова адміністративна висилка, значне розширення прав чинів Міністерства внутрішніх справ і обмеження функцій прокуратури²⁹. Немає відомостей, щоб Василенко протестував проти прийняття в інтересах великої буржуазії досить одіозних законів та постанов в галузі цивільного та земельного права.

Скоропадський прийшов до влади під гаслом відродження національної державності, що в принципі суперечило офіційній політиці кадетів, орієнтованій

на федеративну, але єдину країну. Тому Василенко, який став членом гетьманського уряду, ризикував втратити своє становище у партії. Та він свідомо пішов на це і заявив, що в ситуації, яка склалась, не зупиниться навіть перед тим, щоб вийти з партії. У зв'язку з цим 2 травня Київський обласний комітет партії народної свободи схвалив постанову про тих членів партії, які увійшли до уряду. Вважалося, що вони запрошені туди персонально, а не як представники партії. Отож було вирішено довіритись політичній орієнтації міністрів-кадетів і не зв'язувати їх партійними директивами. А 11 травня відбувся з'їзд кадетських організацій України. Після тривалих дискусій Василенкові та його однодумцям вдалося відстояти свою точку зору. З'їзд визнав необхідним участь партії у державній роботі і цілком можливим персональний вступ її членів до уряду. Серед інших рішень з'їзду слід відзначити резолюцію про необхідність мати на Україні дві державні мови — українську і російську, що відповідало поглядам вченого. Знаком довіри було і його обрання до Головного комітету партії народної свободи на Україні³⁰. Зазначимо, що вся подальша міністерська діяльність Миколи Прокоповича проходила у повній погодженості з партійними інтересами. У зв'язку з цим можна звернутися і до думки Леніна, який оцінював гетьманський переворот як «реставрацію буржуазно-поміщицького монархізму на Україні при підтримці кадетсько-октябристських елементів всеросійської буржуазії і за допомогою німецьких військ»³¹. Проте, звичайно, не слід ототожнювати «монархізм» гетьманського режиму з чисто зовнішніми ознаками. Якби Скоропадський почав удавати з себе богом обраного господаря України, то це швидко відштовхнуло б від нього всіх демократичних діячів. Йдеться швидше про внутрішнє прагнення до «сильної руки», «доброго батька нації» тощо. І цілком слушно Микола Прокопович щиро обурювався з приводу того, що образ Скоропадського в багатьох літературно-драматичних творах зокрема у відомій п'єсі М. Булгакова «Дні Турбіних» подається в карикатурному вигляді. В своєму щоденнику Василенко у листопаді 1926 р. так прокоментував той епізод п'єси, де Скоропадський зображувався у розкішному кабінеті: «Це, звичайно, не відповідає дійсності. Гетьман був дуже скромною людиною і жив надзвичайно просто. Про нього навмисне створювали

у свій час неправильні уявлення в антиукраїнських, звичайно, цілях і дуже жалко, якщо таке уявлення потрапляє в художню літературу»³².

Та все ж слід визнати, що більшість сучасних дослідників негативно оцінюють гетьманське правління, але роблять виняток для діяльності у галузі науки та освіти, яка загалом залишила в історії добрий слід. Отож, певно, доцільно розглядати і «доробок» Миколи Прокоповича на терені урядової діяльності.

На посаді міністра закордонних справ почав він свою діяльність з візиту представникам окупаційних держав. Дотримуючись протоколу, логічніше, мабуть, було б запросити їх до себе. Та що вдієш, справжніми господарями почували себе на Україні саме окупанти. Однак це не завадить у майбутньому Василенкові висловити рішучий протест німецькій владі в зв'язку з арештом ректора університету св. Володимира Є. В. Спекторського. Рада міністрів підтримала цей протест і вже через два дні того було звільнено. Але тоді Василенко вже не був міністром закордонних справ, оскільки 21 травня 1918 р. керувати цим міністерством гетьман призначив Д. І. Дорошенка. За короткий час, коли зовнішню політику спрямовував Микола Прокопович, відбулася, однак, досить значна подія — 10 травня Василенко і Скоропадський зустрілися з радянською делегацією на чолі з Х. Г. Раковським. Були закладені основи для майбутніх переговорів, що розпочалися вже після уходу Василенка з зовнішньополітичного відомства і завершилися 14 травня мирною угодою між Радянською Росією і Українською державою.

Основна ж діяльність вченого проходила у міністерстві освіти. А розпочав він її з бесіди з найближчими співробітниками — членами так званої «Ради міністра освіти», досить чітко сформулювавши своє кредо: «Я вважаю, що народна школа від вищої до нижчої — то єдина певна підвалина народного розвитку... Я сюди прийшов не ламати, а продовжувати тут зроблене і прагну найширшого і найглибшого розвитку національної української школи»³³.

Водночас Василенко, за спогадами одного з відомих громадських діячів того часу Б. Л. Личкова, «відразу взяв курс на узгодження двох братніх культур — російської і української. При цьому тиск українського націоналізму відразу послабився, різко обірвалася політика вигнання російської мови. Украй шовініс-

тичні кола якщо не змовкли зовсім, то значно збавили тон. У міністерстві освіти припинилися розмови про переведення всієї культурної роботи на українську мову. Припинили говорити про те, що нібито російська культура — це якийсь понижений тип у порівнянні з культурою європейською. Закінчилася гра в дільбу приміщень вищих навчальних закладів, замовкли голоси, які вимагали, щоб Україна стала країною однієї культури, однієї мови»³⁴. Про те, що Василенко дивився на культуру з високих загальнолюдських позицій, свідчить і така цікава деталь — за його ініціативою 24 травня у школах було оголошене днем великих слов'янських просвітників Кирила та Мефодія. До речі, в зв'язку з цим Микола Прокопович дістав офіційну подяку від болгарського уряду³⁵.

І які б суперечливі оцінки постать вченого не викликала, у справу відродження власне української культури він зробив надзвичайно великий внесок. Використовуючи своє становище другої людини у уряді, він просто бомбардував Раду Міністрів законопроектами. За його власними підрахунками, за неповних шість місяців він добився підписання 72 законів та наказів загальнодержавного значення і ще 35 законопроектів були представлені уряду й чекали своєї черги. Ось далеко не повний перелік тільки тих законів, які передбачали асигнування коштів на різні потреби в галузі освіти та культури (цифри подаються округлено). 13 травня виділено 29 тис. крб. на потребу лекторських курсів; 2 червня — 2 млн 285 тис. крб. на курси українознавства для вчителів; 3 червня — 1 млн крб. на нагальні потреби міністерства освіти; 7 червня — 2 млн крб. на видання шкільних підручників; 14 червня — 10 тис. крб. товариству «Молодий театр» у Києві; 29 червня — 21 тис. крб. на одноразову допомогу службовцям канцелярії у справах Київської шкільної округи; 2 липня — 112 тис. крб. на влаштування трьохмісячних курсів для вчителів польських шкіл; 16 липня — 23 тис. крб. на археологічні розкопки та придбання старожитностей для національного музею і 500 тис. крб. на закінчення будівництва бібліотеки університету св. Володимира; 24 липня — 1 млн 282 тис. крб. на повернення витрат 1917 р. на потреби вищих шкіл; 26 липня — 200 тис. крб. як аванс на початкові витрати по створенню Академії наук; 29 липня — 600 тис. крб. на господарські

потреби загальноосвітніх шкіл; 2 серпня — 500 тис. крб. як аванс на утворення фонду Національної бібліотеки Української держави; 6 серпня — 90 млн крб. на утримання і відкриття нових вищих та нижчих початкових шкіл; 23 серпня — 327 тис. та 6 млн 449 тис. крб. на допомогу відповідно державному драматичному театру й місцевим органам самоврядування в організації шкільної освіти та дошкільного виховання; 3 вересня — 400 тис. крб. на влаштування гімназій та інших середніх шкіл, які відкрилися або будуть відкриватися на місцеві кошти; 6 вересня — 906 тис. крб. в зв'язку з прийняттям на державний кошт 50 середніх шкіл та 200 тис. крб. на ремонт приміщень Київського політехнічного інституту; 24 вересня — 100 тис. крб. на нагальні потреби охорони пам'яток старовини та мистецтва; 26 вересня — 500 тис. крб. на придбання експонатів для національного музею; 20 жовтня — 20 тис. крб. на утримання двох інтернатів при київських українських гімназіях та 30 тис. крб. на допомогу Київському художньо-промисловому музею.

Перепрошуючи за цей дещо задовгий перелік, вважаємо його доречним, оскільки за кожною цифрою стоїть реальна праця Миколи Прокоповича, а за кожен карбованець з державної скарбниці йому доводилося боротися з опонентами у Раді Міністрів. При цьому, щоб магія цифр (тисяч і мільйонів карбованців) нікого не ввела в оману, наведемо і кілька інших показників: заробітна плата найнижчого державного службовця тоді становила 150 крб., а міністра — 2 тис. крб. щомісяця; на ремонт Київської в'язниці уряд відпустив 108 тис. крб.; на утримання державної варті — 9 млн крб., а на організацію вивезення продовольства в окупаційні держави — 230 млн крб.

Досягнувши вищих сходинок державної влади, Василенко практично почав здійснювати ту програму, яку пропонував ще 1917 р. Тимчасовому уряду. Так, він, при підтримці Вернадського, який за його запрошенням приїхав до Києва, заснував при міністерстві комісії з питань створення національної бібліотеки світового рівня; вчених інституцій та вищій школі; вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук. Їх діяльність, на нашу думку, завершилася цілковитим успіхом. Так, за поданням Василенка 2 серпня було затверджено законопроект, яким засновувався Комітет національної бібліотеки на чолі

з Вернадським, утворювався фонд національної бібліотеки та намічалися деякі інші необхідні практичні кроки. 14 листопада 1918 р. гетьман підписав і закон про організацію Української Академії наук. Детальніше розмова про створення цих двох установ піде в наступному розділі.

В галузі вищої освіти були насамперед взяті на державний кошт всі колишні російські університети та інститути. Статус державного було надано й Історико-філологічному інституту князя Безбородька в Ніжині — приватному навчальному закладу, який відіграв, як відомо, свого часу значну роль в культурному житті України. Крім того, 17 серпня започаткували державні українські університети в Києві та Кам'янці-Подільському (перший з них був створений на основі колишнього Українського народного університету). Певно, не без внутрішнього задоволення підписував Микола Прокопович наказ про призначення професорів цих двох нових закладів, серед яких були, зокрема, у Києві Г. Г. Павлуцький, А. М. Лобода, Ф. П. Сушицький, О. С. Грушевський, Д. О. Граве, І. В. Лучицький, М. І. Туган-Барановський, Б. О. Кістяківський, Ф. І. Міщенко, а у Кам'янці-Подільському Л. Білецький, М. П. Драй-Хмара, І. І. Огієнко, В. О. Біднов, І. П. Крип'якевич. Одне прізвище (своє власне) Микола Прокопович все ж викреслив зі списку, запропонованого Українським державним університетом у Києві, не вважаючи за можливе сам себе затверджувати на якісь авторитетні науково-педагогічні посади, хоча й викладав у цьому закладі. Показово, що немає вченого і в офіційному списку перших членів Української Академії наук, президентом якої він стане вже тоді, коли не обійматиме жодної державної посади.

Цікаво, що, створивши умови для викладання і ведення наукової роботи українською мовою, Василенко пішов далі і добився затвердження 5 жовтня закону, що надавав право писати та захищати дисертації на вчені ступені в усіх вищих школах як російською, так і українською мовами.

Велика увага приділялася і шкільній освіті, 22 липня Микола Прокопович підписав наказ про створення національної нижчої початкової школи, а 5 серпня розіслав обіжник про аналогічне завдання стосовно вищих початкових шкіл. Текст цього останнього документа досить добре характеризує по-

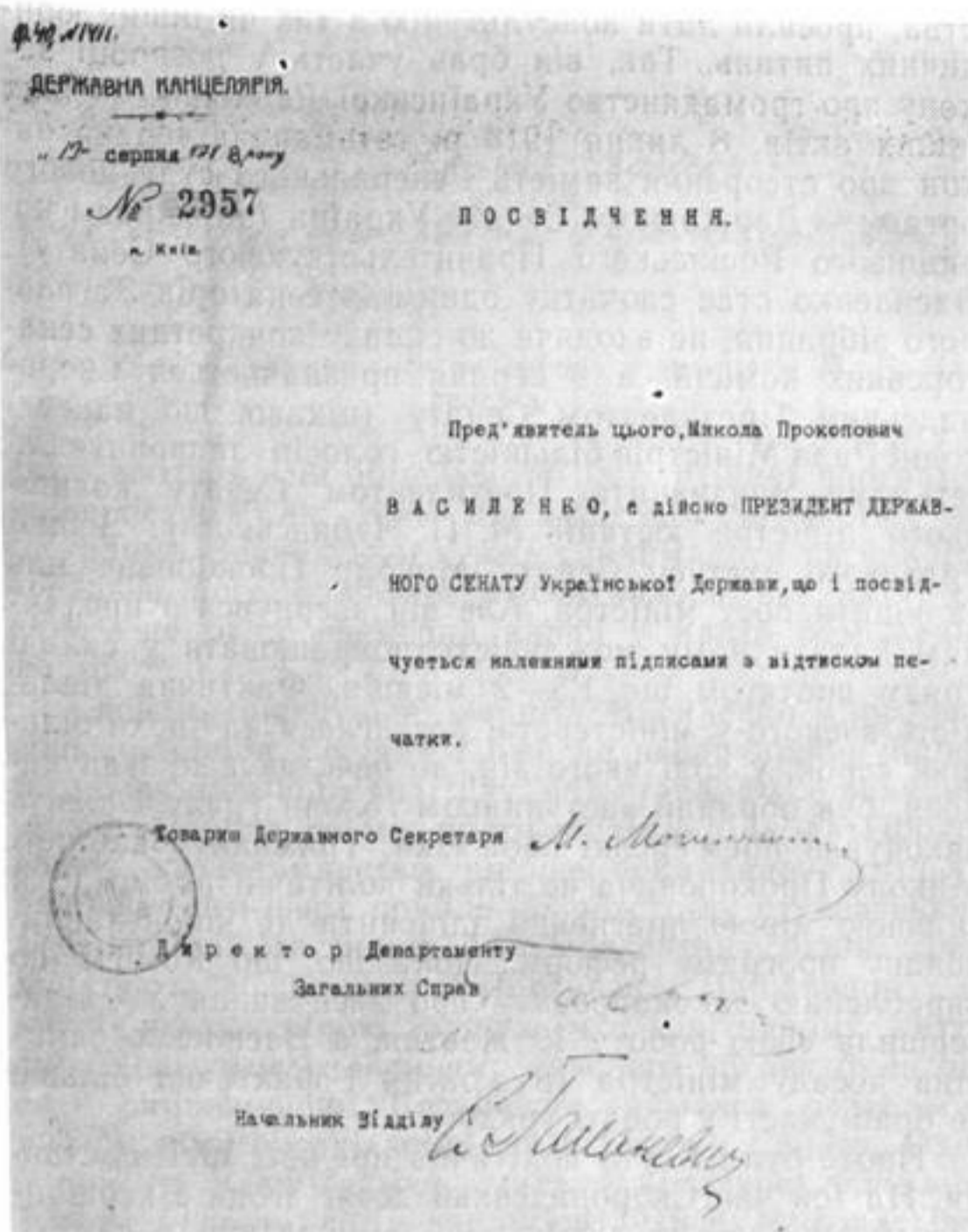
гляди вченого: «Нині, коли український народ має свою власну державу і напружує всі сили, щоб закласти якнайміцніші підвалини під неї, українська національна школа, ця головна основа відродження народу мусить бути особливо добре і завчасно забезпечена всім, що гарантує прямий і вільний перехід всякій українській дитині до самих верхів шкільного національно-виховуючого навчання»³⁷.

Провадилася і уніфікація різних типів нижчих початкових шкіл, що теж слід оцінити позитивно. 8 серпня був затверджений закон про обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України в усіх середніх школах.

Можна зробити підсумок, що в справах освіти Василенкові вдалося, з одного боку, дещо покращити її матеріальну базу за рахунок відкриття нових навчальних закладів, ремонту старих, збільшення платні вчителів тощо, а з другого — створити досить струнку мережу безперервної освіти рідною мовою: українські початкові школи — українські гімназії та реальні училища — українські університети. Вся система освіти загалом стала більш демократичною.

Чимало зробив Микола Прокопович і для розвитку українського мистецтва. Згідно закону від 21 червня, керована ним установа отримала назву Міністерство народної освіти та мистецтва, а у його складі було утворено головне управління мистецтва і національної культури. В цьому підрозділі міністерства, який очолив колишній директор Чернігівського Дворянського пансіону П. Я. Дорошенко, працювали відомі нині діячі української культури М. М. Старицька, Л. М. Старицька-Черняхівська, К. В. Квітка та ін. При підтримці міністра були прийняті закони про державні драматичний театр та драматичну школу, надана матеріальна допомога товариству «Молодий театр», Українському національному театру в Троїцькому домі. Як зазначалося в пояснювальній записці до одного з цих законопроектів: «З розвитком українського життя відчувається велика потреба внести струю віднови в українське мистецтво взагалі, а частково порушити самими низами його — налагодити і поширити справу селянського і робітничого театру»³⁸. Ставилося також питання про заснування національного музею та картинної галереї.

Турбувався міністр і про славетних діячів української культури та їх близьких. Він, зокрема, добився

Посвідчення Президента Державного Сенату Української Держави М. П. Василенка

призначення пенсій видатній українській актрисі М. К. Заньковецькій та вдові драматурга М. В. Кропивницькій, прийняття на державний кошт похорон письменника І. С. Нечуй-Левицького та Л. М. Драгоманової — вдови відомого літератора і громадського діяча.

Слід зазначити, що в процесі керівництва справами освіти, науки і мистецтва Василенко не забував і про свій фах правознавця. Періодично його залучали до праці в комісіях по підготовці законопроектів, які безпосередньо не стосувалися діяльності міністер-

ства, просили дати консультацію з тих чи інших юридичних питань. Так, він брав участь у розробці закону про громадянство Української Держави і деяких інших актів. 8 липня 1918 р. гетьман затвердив закон про створення замість Генерального суду нового органу — Державного Сенату України (за взірцем колишнього Російського Правительствуючого Сенату). Василенко стає спочатку одним із сенаторів Загального зібрання, не входячи до складу конкретних сенаторських комісій, а 9 серпня призначається Скоропадським Президентом Сенату (цікаво, що напередодні Рада Міністрів більшістю голосів запропнувала гетьману призначити Президентом Сенату колишнього міністра юстиції М. П. Чубинського). Згідно правового статусу Сенату Микола Прокопович мав залишити пост міністра. Але він звернувся з проханням надати йому можливість попрацювати у складі уряду протягом ще 1,5—2 місяців. Фактична діяльність вченого у міністерстві розтяглася на трохи більший строк, у ході якого він, до речі, як вже згадувалося, був обраний заступником голови уряду і навіть виконував прем'єрські обов'язки. Тримали у кабінеті Миколу Прокоповича не тільки політичні амбіції, а й значною мірою прагнення здійснити до кінця заплановану програму реформ. Показово, що Комісія по виробленню законопроекту про заснування УАН завершила свою роботу 19 жовтня, а Василенко залишив посаду міністра 18 жовтня і фактично більше не брав участі у роботі уряду.

Проте була і суто політична причина цієї відставки. На той час Скоропадський досяг згоди з керівництвом українських ліберально-демократичних партій. Зокрема, було домовлено, що їх представники увійдуть до складу уряду, який загалом стане більш «українсько-національним» за своїм характером. Ця перемога самостійницької орієнтації викликала різкий протест групи міністрів-кадетів, лідером якої був Василенко. Певно, відчув він і розчарування в гетьманській владі, яка все більше виявляла своє повне безсилля. Ще 8 вересня Головний комітет партії народної свободи на Україні, до якого входили і Василенко з Вернадським, визнав, що основні питання з внутрішньої політики Української держави залишаються нерозв'язаними. Відзначалося також, що ідея «сильної влади» стала поєднуватися з уявленнями, властивими старому режиму, а це теж не задовольняло ка-

Микола Прокопович
Василенко

міністр Народної Освіти СРСР,
що дбав про заснування Української Ака-
демії наук.

Автограф А. Ю. Кримського на одному з портретів М. П. Ва-
силенка

детів, які при всій обмеженості їх партійної програми монархістами аж ніяк не були³⁹. Гетьманство, за спогадами Вернадського, вже сприймалося як фікція, «реальне його значення з'ясовувалося від акту до акту — це була ефемерна влада у надто обмеженій формі»⁴⁰.

Словом, грюкнувши дверима, Василенко і його од-
нодумці пішли з уряду і вже не несли ніякої відпо-
відальності за його політику, яка ставала усе реакцій-
нішою. Навряд чи міг навіть уявити Микола Проко-
пович, що гетьманство, на яке покладалося стільки
надій, врешті-решт прийде до розстрілу студентських
демонстрацій та інших безпрецедентних акцій. Вче-
ний, проте, зберіг посаду Президента Державного Се-
нату і якоюсь мірою залишався в політичному житті,
хоча роль цього найвищого судового органу була до-
сить символічною. Василенко займався переважно
внутрішніми організаційними справами Сенату. Одна
з них, на нашу думку, мала і загальне значення.
Йдеться про те, що у листопаді 1918 р. Микола Про-
копович розіслав своїм найближчим співробітникам
листа з проханням висловити пропозиції щодо мож-
ливості користуватися українською мовою під час су-
дових засідань. Більшість висловились за збережен-
ня використання в усіх процедурах російської мови,
і Президент підтримав це рішення. Взагалі слід за-
значити, що вчений з надзвичайним тактом підхо-
див до мовних питань. Так, свого часу він рішуче
виступив проти викладання в Кам'янець-Подільсь-
кому університеті курсів польської і єврейської лі-
тератури та історії українською мовою. Досить
добре погляди Миколи Прокоповича на мовні
проблеми висвітлили його відповіді на анкету газети
«Киевская мысль». Вчений підкреслював: «Мова й ві-

ра — дві ті інтимні сторони духовного життя людини, які визначають його «обличчя» і котрі він нерідко ладен захищати власним життям... Я тому ворог категоричних проектів щодо мови на Україні, що пропонуються з одного та іншого боку. Російська культура і російська мова дуже сильні на Україні. На них вихувалася уся українська інтелігенція. Казати, що ця культура нав'язана народові, це, на мою думку, говорити свідому неправду... Я тому рішуче висловлююсь супроти будь-якого приниження прав російської мови на Україні. Вся увага, всі зусилля уряду, на мій погляд, мусять бути зосереджені виключно на зміцненні в державі поряд з російською української мови. Цією мовою розмовляє більшість народу на Україні, розмовляє частина інтелігенції, відсоток якої, якщо досі незначний, то лише з вини тих заборон і переслідувань, що мали місце за царського уряду. Українська мова, нарешті, є одна із найважливіших ознак національного руху... Я вважаю питання про українську мову надзвичайно важливим в державному будівництві. Проте я противник видання закону про одну тільки державну мову... Обидві мови повинні користуватися повним рівноправ'ям... Держава, яка будується на національній основі, не може, звичайно, і не повинна відмовлятися від того принципу, щоб в її установах у діловодстві та зносинах використовувалася обов'язково українська мова. Проте вона не повинна вимагати, щоб до установ тільки цією мовою зверталися, і не повинна допускати, щоб чиновники або урядництво дозволяли собі не приймати паперів російською мовою... Складніше, кажуть, справа в суді... Думаю, що резолюції й вирокі повинні обов'язково писатися українською та російською мовами. Закони повинні видаватися двома мовами... Ті особи, які виступають за необхідність заборони російської мови й заміни її виключно українською, глибоко помиляються... Заборони диктуються відсутністю віри у силу та здатність української мови розвинутися природним шляхом і набути значення національної мови. Я ворог насильства в галузі культури. Я переконаний у тому, що український народ має у собі досить багато духовних сил, що сили ці розквітнуть невдовзі пишним цвітом. Держава повинна прийти на допомогу цьому не заборонами, не дратуванням національностей, а створенням у якомога більшій кількості тих установ, котрі сприяють зростанню і зміцненню укра-

їнської національної культури»⁴¹. У відповідності з своїми поглядами Василенко, певно, планував поступовий перехід до двомовності у Державному Сенаті, але не хотів робити це вольовим порядком.

В останні місяці і тижні свого правління Скоропадський знову змінив орієнтацію. Окупаційні війська, підточені революційними подіями у власних країнах, вже не могли бути надійною опорою гетьмана, і він почав схилитися до союзу з тими колами, що тяжіли до Росії, зокрема кадетами. Можливо, саме з цих причин наприкінці листопада Микола Прокопович був призначений головою комісії по розробці положення про вибори до Українського Державного Сейму. До складу цієї комісії входили також досить відомі на той час державознавці Б. О. Кістяківський, Є. М. Кулішер, Н. О. Куплевський, М. М. Тоцький. В окремих засіданнях як експерти брали участь В. І. Вернадський, К. Г. Воблий, Л. Є. Чолганський. Серед технічних працівників комісії був молодий службовець Департаменту законодавчих справ Державної канцелярії С. М. Іваницький-Василенко — у майбутньому учень і найближчий співробітник Миколи Прокоповича. Комісія працювала вельми інтенсивно, провела з 22 листопада по 11 грудня 16 засідань і підготувала документ, який від неї вимагався. Протоколи комісії безпристрасно засвідчили кожен виступ і зафіксували колективну й індивідуальну позицію членів комісії з усіх принципових питань. Так, Микола Прокопович ще раз підкреслив необхідність федеративного зв'язку України та Росії. Попередньо, однак, на його думку, Україну слід було оформити як самостійну державу. Цікаво, що цю місію більшість членів комісії не зважилася покласти на Український Державний сейм. Вони вважали, що надати Сейму повноваження Установчих зборів — це те ж, що «відкрити двері у невідоме майбутнє, штучно підтримувати революційний рух». Тому Василенко пропонував прийняти Конституцію України у звичному порядку, тобто як законопроект, ухвалений Радою Міністрів і затверджений гетьманом. Сейму надавалося право встановлювати і змінювати закони, але конституцію не планувалося вносити на його розгляд.

Члени комісії відверто висловлювалися проти того, щоб до сейму були обрані радикальні ліві елементи. Однак вони вважали неможливим відступити від формули загального, прямого і рівного виборчого права

за таємним голосуванням. Виборчі права при цьому було вирішено надати тільки громадянам України, але не всім колишнім підданим Російської Імперії, що проживали на її території. Не дістали підтримки пропозиції про встановлення майнових чи політичних цензів. Але вікова межа для участі у виборах була встановлена — 25 років, що мало, на думку комісії, відсікти найрадикальнішу частину населення. Право голосу не надавалося жінкам (мовляв, вони все одно голосуватимуть, як їх чоловіки), військовослужбовцям, чинам державної варті та деяким іншим категоріям урядових чиновників. На пропозицію Василенка, однак, була передбачена можливість обрання жінок до складу сейму. Тобто за ними закріплювалося пасивне, але не активне виборче право⁴².

В загальному підсумку проект вийшов досить консервативний, цілком у дусі тогочасної ідеології кадетів. Проте ця праця не мала ніяких практичних наслідків, оскільки 14 грудня гетьманський режим зазнав повного краху і у Києві порядкувала Директорія.

Слід зазначити, що під час правління Скоропадського, особливо в останні його місяці Микола Прокопович, у міру можливого, намагався не обмежуватися тільки державною діяльністю. В червні 1918 р. нарешті закінчила свою роботу конкурсна комісія в університеті св. Володимира і незабаром за її рекомендацією Микола Прокопович був обраний екстраординарним професором по кафедрі історії західноруського та українського права. У виступі перед Радою університету, присвяченому цій події, Василенко підкреслив, що професура була мрією його дитинства та юнацьких років і він щасливий, що доля судила йому стати першим офіційним представником історії західноруського права в університеті св. Володимира. (Вчений тактовно промовчав про те, що керівництво університету і більшість викладацького складу традиційно дуже негативно ставилися до українського руху і в зв'язку з цим університет св. Володимира набув слави оплоту російського шовінізму⁴³). Оскільки Василенко формально був лише магістрантом, тобто тільки претендентом на ступінь магістра, то 11 грудня 1918 р. він дістав офіційну пропозицію скласти в найближчому засіданні юридичного факультету іспит на ступінь «магістра історії західно-руського та українського права з історіографією»⁴³. Ми не знаємо,

якою була відповідь на таку пропозицію, хоча впевнені у тому, що в нього не було жодних підстав хвилюватися за можливі наслідки іспиту. Та зміна політичної влади саме в ці дні завадила нормальному ходу університетського життя, і розгляд питання про присвоєння Миколі Прокоповичу ступеня магістра відклався на невизначений строк. Викладав він в цей час і в Київському комерційному інституті та деяких інших закладах.

28 листопада 1918 р. вченого обрали дійсним членом Київської комісії для впорядкування давніх актів, що свідчило про визнання його заслуг уже в галузі археографії та архівознавства⁴⁴.

Прізвище Василенка є і серед постійних авторів часопису «Право і життя», що виходив у вересні — грудні 1918 р. Однак випускався він, як бачимо, недовго, тому вчений не встиг підготувати для публікації в ньому щось з своїх досліджень. Він співробітничав також з кількома київськими газетами, зокрема брав участь у формуванні редакційної політики газети «Утро», випуск якої тривав протягом листопада — грудня 1918 р.

Був Василенко і одним із членів-засновників товариства друкарської і видавничої справи авторів-видавців «Голос». В плани цього видавництва входило випуск шкільних підручників, наукових праць та іншої продукції, що безпосередньо цікавила вченого⁴⁴.

З приходом Директорії Микола Прокопович, звичайно, повністю відійшов від державних справ, але не сподівався чогось лихого для себе особисто. Та вже 15 грудня на квартиру вченого, який цього дня читав лекцію в університеті, прийшли «чорні гайдамаки» з наміром, як вони самі заявили, розстріляти колишнього міністра. На зворотному шляху додому Миколу Прокоповича встигли попередити, і він протягом певного часу переховувався у своїх знайомих, зокрема Г. П. Житецького та І. В. Єгорова (ректор університету св. Володимира). Василенко поголив бороду та вуса, виходив на вулицю тільки ввечері, але згодом перестав остерігатися, оскільки його характерну постать все одно впізнавали кияни⁴⁶. Тим часом безпосередня небезпека минула, життя трохи налагодилося. Більше того, після скасування Державного сенату і відновлення Генерального суду за ним навіть формально зберегли ту посаду генерального судді, що він обіймав до гетьманського перевороту.

Микола Прокопович відновив викладацьку працю, хоча і залишався авторитетним представником української інтелігенції, на думку якого мусили зважати.

Розділ VI ЗОРЯ ВЕЛИКОЇ МРІЇ

Багатогранні колізії життя, проте, ніколи не за-слоняли від вченого зорю його Великої Мрії про створення в Україні потужного національного наукового центру і ряду допоміжних установ. Це було завдання значної історичної ваги. Тож ревні зусилля М. П. Василенка, спрямовані на заснування Української Академії наук та Національної бібліотеки, заслуговують на окрему розмову.

Обставини створення та події перших років діяльності Української Академії наук, що була народжена у борінні ідей, персональних концепцій та уявлень видатних діячів української та російської культури щодо розвитку наук на Україні, ще до недавня вважалися майже службовою таємницею. Зусиллями багатьох науковців тогочасні події були реконструйовані і висвітлені завдяки доступу до багатьох архівних документів, які тривалий час зберігалися у «спецсховках». Знімаючи шар за шаром з історії становлення та розвитку Української Академії наук напластування перекручень і замовчувань, вони повертали одне за одним імена багатьох її засновників і академіків першого складу. Серед них, нарешті, посів належне місце і Микола Прокопович Василенко, ім'я якого більш як піввіку було надійно приховано під тягарем подвійного забуття. З одного боку, офіційне керівництво Всеукраїнської Академії наук усунуло його від громадської діяльності з політичних мотивів — як колишнього члена гетьманського уряду та відомого діяча кадетської партії. З іншого боку, пожовтнева українська еміграція за кордоном неохоче згадувала Василенка. Може саме тому, що його роль — свідомого централіста і прихильника еволюційного розвитку — на відміну від ультрареволюційних діячів, які, наче скельця в калейдоскопі, промайнули на громадському небосхилі України яскраво, але безслідно, виявилася напрочуд конструктивною.

У вирі політичних пристрастей він був, може, еди-

ним членом спочатку Тимчасового уряду, а потім гетьманського кабінету міністрів, який вбачав у розвитку науки і культури на Україні першорядне завдання. Ідеалістично і наполегливо він боровся за створення Української Академії наук, Національної бібліотеки і багатьох інших культурних закладів, а не відкладав це на невизначене майбуття. Саме ця суто «інтелігентська» позиція й величезна повсякденна праця привели врешті-решт до організації та початку діяльності багатьох наукових і культурних установ тоді, коли Василенко керував Міністерством народної освіти Української Держави. Прикро, але багато десятиліть ця його плідна діяльність та великі організаційні заходи, що їх вдалося йому здійснити, замовчувалися політичними діячами всіляких напрямів. Початок цьому був покладений ще у 20-ті роки. Так, у нещодавно перевиданих спогадах В. Винниченка «Відродження нації», де подано нищівну характеристику членів першого складу кабінету міністрів Української Держави, і згадки нема про Василенка, немов би його не існувало зовсім¹. Тим більше видається доцільним документальне дослідження цього періоду його діяльності і той великий внесок, що був зроблений ним у заснування Української Академії наук.

Її створення — заповітна мрія української інтелігенції ще з кінця ХІХ ст. І вона виступала не як суто науково-організаційна проблема, а як символ престижу національної культури, прагнення посісти гідне місце серед цивілізованих європейських народів. Наприкінці ХІХ ст. вже багато слов'янських народів мали свої академії: 1866 р. були утворені Югославська академія наук і мистецтв, Сербське наукове товариство перетворилося на Академію наук; 1871 р. Наукове Краківське товариство дістало титул Академії; 1889 р. з'явилася Чеська Академія наук і мистецтв.

Українській же науці й культурі з відомих історичних причин не було місця ні в Петербурзькій Академії наук, ні взагалі в межах Російської імперії. Експлуатуючи давні культурні традиції України-Русі, цілеспрямовано вилучаючи з Києво-Могилянської Академії та інших українських колегіумів найкращих науковців та освітян для розвитку науки і культури в обох столицях імперії, і Петро І, і особливо Катерина ІІ поступово добилися зниження рівня розвитку науки на Україні. Якщо додати до цього жорсткі

заборони національної культурної роботи (Петровський указ 1720 р., Валувевський циркуляр 1863 р. та Емський акт 1876 р.), то стане зрозуміло, чому вже наприкінці ХІХ ст. наукова робота на Україні повністю русифікувалася або була виштовхана на територію Австро-Угорської імперії, де вона тоді не переслідувалася. Саме таким чином виникло у Львові 1873 р. Літературне товариство ім. Шевченка. У 1892 р. воно реформувалося у Наукове товариство ім. Шевченка, що мало три відділи — історико-філософський, філологічний та математико-медично-природничо-історичний. Його визнали багато європейських академій як неформальну Українську Академію наук. Дійсними його членами на початку ХХ ст. були не тільки видатні російські й українські вчені, але й такі іноземні вчені, як Ф. Клейн, М. Планк, А. Ейнштейн і багато ін. Як уже згадувалося, у листопаді 1914 р. до того поважного загалу доєднався і Микола Прокопович.

З демократичними змінами, що їх принесла в Росію революція 1905 р., була нарешті офіційно відкинута заборона вживання української мови, з'явилася можливість видання національних літературних і наукових творів. Однією з ознак пореволюційного ренесансу стало створення у Києві 1907 р. Українського наукового товариства (УНТ). На його базі об'єдналися нарешті діячі київської та львівської української інтелігенції. Головою УНТ став багаторічний керівник Наукового товариства ім. Шевченка у Львові М. С. Грушевський. Василенка було обрано головою історичної секції УНТ і одним з членів редакційного комітету (разом з М. С. Грушевським і В. М. Перетцом) «Записок» товариства. Глибокі організаційні та персональні зв'язки УНТ та НТШ збагатили форми діяльності новоствореного товариства, дали йому змогу швидко завоювати світовий авторитет. Вже через три роки серед його дійсних членів налічувалося 50 першокласних вчених, що мали широкі міжнародні контакти. Знов надія на створення Української Академії наук здавалася майже реальною, та нова хвиля дискримінації української культури на довгі роки поховала надії інтелігенції. Столипінський циркуляр 1910 р. заборонив усі українські товариства, видання, клуби, а з початком першої світової війни діяльність УНТ майже зовсім завмерла.

Після лютневої революції 1917 р. питання про

створення Української Академії наук вперше порушилося на рівні державної ініціативи, коли до складу тимчасового уряду ввійшли прогресивні російські і українські вчені. З перших днів роботи на посаді товариша міністра народної освіти Микола Прокопович намагався втілити у життя ті нагальні потреби щодо розвитку української культури, які викладав у доповідній записці ще у середині березня того ж року до попереднього міністра освіти Тимчасового уряду О. А. Мануйлова. Він наполягав тоді на заснуванні в Києві великої бібліотеки, відкритті у Київському університеті кафедр українознавства та наданні Українському Науковому товариству суттєвої грошової допомоги. Саме тоді останнє розгорнуло організаційну роботу щодо свого перетворення на Академію наук. Була обрана комісія для створення статуту майбутньої Академії². На новій посаді Василенко обговорював з Вернадським проблеми створення «великих центрів наукової роботи — нових академій». Сподіванням тим не судилося тоді стати реальністю, їх спільна праця тривала лише два місяці. Назрівав крах політики Тимчасового уряду і невдовзі міністр освіти С. Ф. Ольденбург вдався до демісії. Подав прохання про відставку Вернадський, та його не задовільнили. Микола Прокопович виїхав з Петрограду у відрядження до Москви через день після Жовтневої революції. До Києва він потрапив вже у листопаді 1917 р., коли Центральна Рада уже проголосила утворення Української Народної Республіки.

Центральну Раду очолював Михайло Сергійович Грушевський — відомий вчений-історик, душа і організатор українських наукових товариств, тоді він зовсім відсторонився від проблем культури та науки і вдався до бурхливої політичної діяльності. Здається парадоксальним, що маючи всю повноту влади, він не поспішав здійснити свою багаторічну мрію — заснувати Українську Академію наук.

Розгортанню цієї праці, що вимагала консолідації всіх наукових сил, незалежно від їх національних ознак, завадила хвиля українського націоналізму далеко не вищого гатунку. За спогадами Б. Л. Лічкова, «місяці панування на Україні Центральної Ради були періодом розгулу махрового шовінізму... у пресі і літературі з'явилися статті та виступи проти російських письменників, почалось вилучення слів, схожих на російські, й заміна їх на німецькі або з інших мов,

аби тільки не російськими. Почалось вигнання російської мови із шкіл, вузів і інших суспільних закладів. Університети України поділилися на дві так звані курії — російську і українську... Великого розповсюдження набули книжки «австрійської» ідеології, які трактували російську культуру як щось якісно нижче, ніж культура західноєвропейська. З прикрістю констатував очевидець тих подій, що все це й була «найвища ідея, до якої додумались українські націоналісти з Центральної Ради. А проблему становлення на Україні найвищого центру наукової думки, створення наукової бібліотеки світового типу не здогадалися висунути й поставити на чергу, немовби вся справа полягала в тому, щоб звести рахунки з російською культурою, і навіть більше з російськими людьми»³. Звичайно, особисті спогади одного свідка можна було б вважати й перебільшенням, але існує чимало історичних та літературних свідчень про період Центральної Ради, які вказують на саме такий перебіг подій. Отже, питання національного самовизначення, дуже спотворені на той час шовіністичними настроями, яких до певної міри і не можна було уникнути після вікових утисків української культури і мови, стали на перешкоді конструктивного культурного будівництва.

Слід зазначити, що пізніше Грушевський по-різному пояснював бездіяльність свого уряду щодо створення найвищих наукових установ. Так, уже за радянської доби писав він у хроніках наукового двомісячника українознавства, що при Центральній Раді «з реалізацією «Української Академії» ... не вважали потрібним спішити — тим більше, що бурхливі умови життя не дуже сприяли чисто академічній, науководослідчій роботі», а члени Українського наукового товариства у Києві «головну увагу віддавали... перебуванню міського і сільського самоврядування». Та це тлумачення видається не зовсім щирим, бо ще раніше, відразу ж після падіння Центральної Ради, він у приватній бесіді з Вернадським так викладав свою концепцію створення Української Академії наук: «В українців зараз немає достатньо наукових сил, і прийдеться звертатися або до росіян, або до іноземців»⁴. Важко сказати, чого в цій тезі було більше — національного самоприниження чи ревнощів з приводу того, що не йому персонально судилося бути хрещеним батьком Української Академії наук (не спинив-

ся ж він перед запрошенням іноземців — австро-германської армії задля утвердження влади Центральної Ради). Так чи інакше, але справа створення Української Академії наук залишилася невикористаним історичним шансом, про що, напевно, Грушевський шкодував до кінця свого життя. Мабуть не випадково він в усіх наступних історичних працях намагався перекреслити і звести нанівець діяльність Василенка та Вернадського щодо створення Української Академії наук. Не дивно, що за радянської доби така позиція була охоче підтримана, адже заснування Української Академії наук було пов'язано з діяльністю першого складу гетьманського урядового кабінету між серединою травня і кінцем жовтня 1918 р., куди ввійшов як міністр народної освіти Микола Прокопович Василенко.

Перебираючи на себе ці обов'язки, він добре розумів ту міру серйозної відповідальності, яка лягала на нього в період нестабільності влади, що її усвідомлювала тоді більшість активних політичних діячів. Та занепад культури і моралі, до якого щоразу приводили зміни режимів, спонукав його сказати, що «треба поставити межі революції, яко руїні»⁵.

Та звершити те, що здавалося нездійсненим багатом його попередникам, Василенкові вдалося завдяки самозреченню, наполегливій праці й використанню усіх офіційних і приватних можливостей задля розвитку науки і культури на Україні.

Однією з найперших практичних дій по Міністерству народної освіти, яке він очолив з 2 травня 1918 р. (і де, між іншим, залишив без змін всі структури і кадри, сформовані ще у Генеральному секретаріаті освіти при Центральній Раді), було запрошення до Києва найкращих представників української та російської інтелігенції для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук. Одному з перших він телеграфував Вернадському, який і повернувся наприкінці травня з Полтави. Знаючи про прогрес на переговорах, що почалися з 10 травня між Українською Державою та РСФСР щодо тимчасової мирної угоди, вони з певністю могли залучати вчених не тільки з України, але й Петрограда та Москви. Після 12 червня, коли Х. Г. Раковський і Д. З. Мануїльський підписали договір з представниками Української Держави про припинення бойових дій на час ведення мирних переговорів та можливість вільного

переїзду громадян і військовополонених в обидві держави, такі запрошення були надіслані до Російської Академії, зокрема В. І. Палладіну, В. С. Іконнікову, В. М. Перетцу, Ф. К. Вовку, А. Ю. Кримському. Насамперед їх отримали також представники Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові і персонально Грушевський, потім кияни — члени Українського наукового товариства Г. Г. Павлуцький, Є. К. Тимченко, П. А. Тутківський, десятки найвідоміших харківських, київських та інших українських вчених. Надійшли вони на ім'я керівників вищих учбових закладів України та наукових і промислових товариств. Із тих, кого запросили, не змогли взяти участі в роботі Комісії академіки Іконников та Палладін через хворобу, а професор Вовк, на жаль, помер по дорозі на Україну з Петербурга (29 червня 1918 р. у Жлобині). Не дали ніякої відповіді члени Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові та професор Грушевський. З тих же, хто зміг переїхати у цей час до Києва, була утворена Комісія у складі 15 членів на чолі з Вернадським, яка й заходилася готувати законопроект про заснування Української Академії наук.

Напередодні початку регулярних засідань комісії Василенко разом з Вернадським ретельно продумували її майбутні кроки, з'ясовували коло найбільш нагальних питань. 6 липня 1918 р. Микола Прокопович як міністр направив Вернадському офіційного листа з пропозицією на першому ж засіданні обговорити питання про придбання обладнання для майбутньої академічної друкарні, а також про вибір місця для Академії і тісно пов'язаних з нею Національної бібліотеки та Національного музею. Рекомендував він поопікуватися і придбанням книжок для бібліотеки⁶.

А через три дні, ввечері 9 липня, у кабінеті Василенка (в приміщенні міністерства на Бібіковському бульварі, 12) відбулося перше засідання комісії. В своєму виступі Микола Прокопович зобов'язався здобути державну матеріальну підтримку наукового закладу, водночас підкресливши: «Утворення Української Академії наук має і велике національне значення, бо ще й досі є багато людей, які скептично і з насмішкою відносяться до українського руху та відродження..., не вважають можливим розвиток української мови і науки. Для тих же, хто вірить в життє-

здатність українського народу..., утворення Академії наук має величезну вагу, являється національною потребою і черговим питанням». Далі програмну промову виголосив Вернадський, який сформулював свою концепцію: «Українська Академія наук... не може по своєму устрою здаватися на типове товариство вчених... Вона повинна складатися із груп учених, оплачуваних державою і займаючихся наукою та дослідницькою роботою як справою свого життя, що визнається державою державно важливою справою». Водночас визнаючи національні особливості Української Академії наук, вчений підкреслював, що вона «повинна сприяти зросту української національної самосвідомості і української культури шляхом широкого й глибокого, проникливого наукового вивчення минулого й сьогодення українського народу і його сусідів, природи зайнятого їм краю, у всіх його нескінченних проявах». Наприкінці свого виступу він, до речі, наполягав на тому, щоб «Академія не тільки користувалася повною автономією, але й була поставлена поза будь-яким впливом на її внутрішнє життя органів державної влади, які можуть змінюватися»⁷⁰.

Починаючи з першого засідання, Комісія збиралася регулярно протягом майже трьох місяців двічі щотижня, розглядаючи численні пропозиції та доповідні записки, що їх вносили на розгляд як члени Комісії, так і ті, хто забажав взяти участь у створенні Української Академії наук. На більшості засідань був присутній і Василенко. Над організацією кожного відділу Академії — історико-філологічного, фізико-математичного та соціальних наук — працювали окремі підкомісії, які залучали до цієї роботи якнайширше коло фахівців. Так, після 7 окремих засідань відповідної підкомісії по першому відділу проблеми наукових досліджень і організаційні принципи роботи були викладені в колективній записці професорів Д. І. Багалія, Г. Г. Павлуцького, Є. К. Тимченка і А. Ю. Кримського (останній, між іншим, з неймовірними труднощами перевіз із Москви до Києва свою величезну бібліотеку і колекцію архівних документів). Була запропонована широка програма розвитку українознавства й історико-філологічних наук на базі 16 кафедр, половина з яких вивчатиме минуле українського народу та його мови, писемність, мистецтво, етнографію та історичну географію України, а також появу й існування української церкви у

взаємозв'язку з всесвітньою історією церкви. Інша частина відділу спрямовувалася на вивчення класичних предметів філологічного напрямку, але повинна була ще й охоплювати «слов'янську класу», де розглядалися б проблеми історії літератури та мови не тільки слов'янських народів, а також румунського, мадьярського та єврейського, доля яких органічно пов'язана із слов'янським світом. При цьому ж відділі повинні були працювати комісії термінологічна, археографічна, по виданню словників української мови та енциклопедій діячів української науки, літератури, мистецтва, суспільного життя тощо. Звичайно, воно з часом повинно було мати свої музеї, бібліотеки та друкарські засоби для тиражування праць⁸.

Аналогічно проходили засідання спеціальних підкомісій по створенню другого, фізико-математичного, і третього, соціально-економічного, відділів УАН.

Водночас тривала робота не тільки над текстом самого закону про УАН, але й над проектом статуту Академії. До неї було залучено представників Українського наукового товариства О. І. Левицького, І. М. Стешенка, І. І. Огієнка, які оголосили спеціальну постанову товариства: «УНТ ще з минулого року почало працювати над перетвореннями своєї установи на Українську Академію наук. Висловлюючи жаль з приводу порушення законних громадянських прав УНТ, загальні збори сподіваються, що Міністерство освіти в дальшій праці... прийме до уваги значення та роль, яку відіграло УНТ в науковій роботі»⁹. Отже, проект нового статуту Академії повинен був стати виявом консенсусу різних угруповань наукової громадськості, з яких складалася комісія. Статут вимагав досить значної роботи, оскільки в першому варіанті мав 5 великих розділів, які поділилися на більш як 40 параграфів. У розділі — «Загальні тези» — привертало до себе увагу положення про фактичну автономію Академії від влади. Зазначивши, що «УАН у Києві є найвища наукова державна установа на Україні, що перебуває в безпосередньому віданню верховної власті»¹⁰, комісія виявила певну передбачливість і не визначила, якої саме влади. Адже кожен з наступних після гетьманського режимів намагався конкретизувати цю формулу шляхом введення певних умов, наприклад прийняття присяги на вірність Українській Республіці при Директорії тощо¹¹. Академія ще дов-

го відстоювала свою автономію, принаймні шляхом мовчазного опору зазіханням представників влади.

У розділі другому — «Права Академії» — визначалося, що при державному фінансуванні цієї установи внутрішній розпорядок свого життя вона встановлює самостійно. У § 21 окремо підкреслювалося, що мовою наукових видань УАН є українська, а мовами міжнародного спілкування обираються: англійська, французька, німецька, італійська та латина. Цими мовами автори мали право, рівночасно з українським варіантом, друкувати свої наукові праці. Саме в такий спосіб члени комісії намагалися піднести українську мову на рівень європейських мов і висловлювали свою глибоку пошану до неї.

Цікаво, що цей параграф у майбутньому зазнав численних уточнень. Так, у перші ж дні приходу до влади режиму Директорії в ньому встановлювалося, що видрук академічних праць може відбуватися іншими мовами (насамперед, російською) лише в спеціально умотивованих випадках по рішенню Спільного зібрання Академії і в кількості не більше $\frac{1}{4}$ примірників загального тиражу¹². Доповнений § 47 с зобов'язував вести все діловодство українською мовою, а співробітників канцелярії — досконало знати мову як усно, так і письмово. Ці доповнення надихали декілька поколінь істориків-емігрантів на піднесення Директорії як справжньої фортеці української духовності. При цьому втрата Академією автономності і самостійності від влади, що її вперше проголосив той же режим, також визнавалася необхідною.

Слід наголосити на тому принциповому моменті, що політика міністра народної освіти Української Держави Василенка щодо української мови носила значно виваженіший характер, ніж політика попереднього уряду, а тим більше наступного. Закон про державну мову і обов'язковість її в усій системі освіти, починаючи з середніх шкіл, почав діяти з 1 серпня 1918 р. Та при цьому Микола Прокопович, який дуже послідовно і тактовно проводив політику українізації, зауважував, що «історичні обставини склалися так, що українська мова давно вже була витіснена не тільки з школи, а взагалі із громадського вжитку... Та й в народі вже зникла та чиста українська мова, яку ми бачимо в творах Мирного, Левицького, Грінченка. Її доводиться відроджувати. Тільки спокійний процес творення з одного боку українських шкіл і повільної

українізації вже існуючих шкіл російських не викликав би незадоволення, опозиції з боку широких кіл міського населення і не приводив би до непотрібного, ускладнюючого життя молодій держави Kulturkampf'у»¹³. Саме завдяки тактовному, але невпинному запровадженню в життя національної мови і культури Василенкові вдалося за невеликий проміжок часу досягти помітних зрушень у культурному будівництві. Як підкреслюють тогочасні історики, діяльність Міністерства освіти під проводом Василенка «була звернута на те, щоб реальними, творчими заходами укріпити ґрунт для розвитку української просвіти й національної культури, не руйнуючи нічого з того, що було утворено раніше в культурно-просвітній області хоча б і в чужій, російській формі... Цей скоріше еволюційний, ніж революційний спосіб українізації культурно-просвітнього життя, вживаний керівниками Міністерства..., викликав незадоволення з боку палких і шовіністично настроєних українських націоналістів. Але коли гетьманське правительтво впало й прийшло йому на зміну правительтво Директорії, котре апріорно вороже ставилося до всього, що було утворене за часів гетьмана..., то в Міністерстві освіти навіть воно не знайшло нічого, що підлягало б, на його думку, потребі знищення або переміни... навіть найбільші вороги не могли знайти нічого, щоб не досить відповідало інтересам української національної культури»¹⁴.

Уже восени обставини політичного життя і міжнародні відносини склалися таким чином, що прогресивні представники інтелігенції розуміли вельми обмежений характер гетьманської влади і намагалися матеріально забезпечити наукові і культурні установи України, вберегти їх від руйнації і розграбування. Заключним акордом цієї діяльності, яку наче у передбаченні швидкої зміни політичного та воєнного становища провадив Василенко, стало затвердження 14 жовтня 1918 р. законопроекту про Українську Академію наук з визначенням фонду фінансування її діяльності. Згідно з § 12 Закону про УАН, на її рахунок лише на перший рік переводилося 1 603 466 крб., що безумовно заклало міцний фундамент для наукової праці. При затвердженні цього закону міністр підкреслював, що виділення таких великих державних коштів створює «зразу ж один з найсильніших засобів допомоги науковій праці, які були вироблені іс-

торією людства. Усвідомлення значення цього засобу з'ясувалося тільки в останні десятиріччя після того, як Карнегі дав такого роду кошти в розпорядження американських вчених...

Міністерство подає свій проект на розгляд Ради Міністрів у цілковитій свідомості того величезного значення, яке нова наукова установа у древньому Києві буде мати як для України, так і для всього людства. Справа, початок якої закладається цим законопроектom, є справа не минуща, але пов'язана з майбутнім довгих поколінь»¹⁵.

Затвердження проекту закону про заснування УАН проходило вже в останні дні діяльності Василенка як міністра освіти, в умовах гострої урядової кризи. Перший склад кабінету міністрів Української держави збирався вдатися до демісії у повному складі, деякі урядові засідання відмінялися, а для вже призначених гарячково змінювався порядок денний. За цих подій прийняття закону про УАН дещо затримувалося, про що відразу ж оголосила преса, до того ж, перекрутивши зміст подій. Миколі Прокоповичу довелося давати пояснення через газети «Відродження», «Нова Рада», «Голос Києва». У своїй заяві він підкреслив, що ні затримки, ні тим більше відхилення законопроекту про УАН не мали місця. Насправді, затвердження цього закону було призначено на 19 жовтня 1918 р., на той день, коли Голова Ради Міністрів Ф. А. Лизогуб прямо з засідання поїхав до гетьмана із заявою про відставку кабінету міністрів. Десь аж після п'яти годин цього драматичного засідання було розпочато розгляд законопроекту про УАН, але справа зупинилася на визначенні первинного складу академіків. Оскільки ні В. І. Вернадського, ні М. І. Туган-Барановського, ані А. Ю. Кримського не було на цьому засіданні, Микола Прокопович не міг наполягати, щоб це важливе питання вирішувалося без них. Разом з тим він у заяві пресі підкреслив, що «з боку матеріального проект не зустрів ніяких труднощів. Міністр фінансів А. К. Ржепецький, товариш міністра Г. М. Курило, а також директор кредитної канцелярії Х. М. Лебідь-Юрчик і члени бюджетної комісії, визначаючи всю важливість найшвидшого проведення проекту Академії, прийняли всі міри до того, щоб забезпечити майбутню Академію необхідними коштами. Штати й бюджет Академії затверджені і разом з копією протокола знаходяться у

Раді Міністрів... Все готово... І як тільки зформується кабінет, моему наступникові на посту Міністра народньої освіти залишиться тільки поставити законопроект про УАН в порядок денний»¹⁶. Саме так воно і сталося 14 листопада 1918 р., коли було затверджено закон про заснування Української Академії наук.

До речі, сам закон датує її створення 1 листопада 1918 р. Та нині цілком слушно прийнято вважати, що Українська Академія наук народилася 27 листопада 1918 р., коли відбулися її перші установчі збори. Того дня зібралося 8 з 12 дійсних її членів, рекомендованих комісією¹⁷. Офіційно перші академіки були затверджені Скоропадським згідно подання міністра освіти та мистецтв.

Питання про перший склад академії обговорювалося в ході жвавих дискусій, починаючи з перших днів вересня 1918 р., на засіданнях Комісії для вироблення законопроектів про УАН. Висновки були майже протилежні. Причому дехто відстоював точку зору Вернадського, який був дуже делікатний у питаннях наукової етики і вважав, що Комісія не повинна давати рекомендацій щодо першого складу дійсних членів з метою уникнути докорів у власній зацікавленості. А Туган-Барановський, навпаки, вважав, що Комісія зобов'язана рекомендувати до першого складу кандидатів, які поділятимуть концепцію законопроектів, продовжуватимуть роботу у визначеному руслі. Були й інші думки, наприклад, висувати перший склад Академії від представників вищих шкіл України. Але непевність політичного становища вимагала прискорити процес створення Академії. Тому 7 вересня 1918 р. більшістю голосів було ухвалено «рекомендувати кандидатів (в дійсні члени Академії) від Комісії», причому Вернадський заніс у протокол свою окрему думку¹⁸. Отже, до першого складу Академії були рекомендовані: по відділу історико-філологічних наук — Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, М. І. Петров, С. І. Смаль-Стоцький; по відділу фізико-математичних наук — В. І. Вернадський, С. П. Тимошенко, М. Ф. Кашенко, П. А. Тутковський; по відділу соціальних наук — М. І. Туган-Барановський, Ф. В. Тарановський, В. А. Косинський та О. І. Левицький. На першому засіданні Спільного зібрання Української Академії наук 27 листопада 1918 р. головою-президентом обрали Володимира Івановича Вер-

надського, а неодмінним секретарем — Агатангела Юхимовича Кримського¹⁹.

Цікаво, що наступного дня Вернадський виступив у київських газетах із заявою про вихід з кадетської партії і з її центрального комітету. Цей рішучий крок він мотивував тим, що вважав «президентство в Академії наук несумісним з партійною діяльністю»²⁰. Отже, робота молоді Української Академії наук від самого початку ґрунтувалася на загальнолюдських надпартійних цінностях.

На другому засіданні Спільного зібрання УАН було прийнято текст спеціального листа до Василенка, який на той час уже залишив пост Міністра народної освіти. В ньому відзначалося: «Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії наук та й записали нестертими буквами своє ім'я в історію Академії»²¹.

Слід підкреслити, що Микола Прокопович був ініціатором створення в Києві під егідою Академії найбільшої на Україні публічної бібліотеки (нині вона носить назву «Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН України»). Про обставини заснування цієї скарбниці української культури і науки 1923 р. вчений розповів у листі до тогочасного директора бібліотеки С. П. Пастернака. З нього можна дізнатися, що перші кроки в напрямку створення бібліотеки Василенко зробив ще за Тимчасового уряду, але не знайшов належної підтримки. А за часів гетьмана, розповідав вчений, «я, переконаний у великому культурному значінню для України заснування наукової великої бібліотеки в Києві, підняв про це питання першо принципово в Раді Міністрів... Свое принципове вирішення Рада міністрів доручила мені представити в формі законопроекта, якій і був мною внесений і без змін затверджений Радою Міністрів. Затверджений гетьманом законопроект був надрукований в «Державному Вістнику» і став законом про заснування бібліотеки...

В своєму законопроекті я назвав бібліотеку національною на зразок французької з огляду на те, що вона мусить бути національним культурним скарбом всього українського народу».

Додамо до цього, що зазначений вченим законопроект було затверджено 2 серпня і опубліковано 8 серпня 1918 р.²² У фонд національної бібліотеки було виділено 500 тис. карбованців. Одночасно затвер-

джувався комітет Національної бібліотеки, до складу якого ввійшли А. Ю. Кримський, С. О. Єфремов, Д. І. Багалій, Г. П. Житецький, В. О. Кордт (завідуючий бібліотекою університету св. Володимира) та інші. Головою Комітету було обрано В. І. Вернадського. Застосовуючи досвід найбільших бібліотек, цей комітет виробив Статут, за яким бібліотека мала стати доступною для широких верств населення, безкоштовною бібліотекою, що служила б справі розповсюдження знань та народної освіти. До того ж особливу увагу вирішено було приділити збиранню літератури з історії, культури та боротьби українського народу за своє самовизначення. Тобто вперше виникла можливість створити найповнішу «Україніку» в світі.

Історично вийшло так, що з самого початку обговорення ідеї створення Національної бібліотеки її тісно пов'язували з Українською Академією наук, передбачали, що вона стане головним науковим книгосховищем. Вже відзначалося, що Василенко наполягав на розгляді питання про бібліотеку зразу ж після початку праці Комісії по виробленню законопроекту про Академію наук. І справді, на першому засіданні комісії була заслухана доповідна записка В. О. Кордта «Про національну бібліотеку», яку гаряче підтримав і Микола Прокопович²³.

Щодо питання про адміністративне підпорядкування бібліотеки, згадував вчений: «Я стояв за утворення Національної Бібліотеки як самостійної інституції, ні од кого, крім вищої влади, не залежної, але при кінці згодився на думку акад. В. І. Вернадського, щоб зв'язати Бібліотеку з Академією наук. На мій погляд, думка В. І. Вернадського мала велике практичне значення. Не глядячі на дуже трудні політичні і економічні обставини, на часту зміну влади, Академія зуміла організувати Бібліотеку і поставити її на ноги.

Фактичне існування Бібліотеки починається з утворення Комітету Національної бібліотеки».

Василенко крок за кроком стежив та підтримував матеріально працю Комітету. Він видавав з міністерських фондів кошти на придбання приватних книжкових колекцій, підтримував заклики до інших бібліотек про обов'язкове направлення примірників нових надходжень до майбутньої Національної бібліотеки. Після затвердження Статуту бібліотеки на Спільному зібранні УАН восени 1918 р. вона одержала фінансову самостійність та власну систему керу-

Привітання Спільного зібрання УАН у Києві М. П. Василенко-ві з подякою за клопотання про заснування академії

вання. Але вищезгаданий Комітет керував науковою діяльністю її майже до кінця 1923 р. Завдяки певним матеріальним підвалинам, закладеним трудами Василенка, менш ніж через рік її існування в фондах бібліотеки нараховувалося вже 300 000 томів.

Таким чином, вченому належала досить значна, якщо не вирішальна, роль у становленні центральних установ національної науки і культури — Української Академії наук і Національної публічної бібліотеки. З часом життя підтвердило справедливність передбачення Василенка: «Ці дві установи, що мають першорядне значення, мають стати могутніми факторами

подальшого розвитку науки і освіти на Україні та підняття її духовності»²⁴.

Та повернімося до тих подій, на яких ми перервали свою розповідь, щоб більш глибоко змалювати той найвищий ступінь причетності М. П. Василенка до справи організації української науки і культури у буремні роки громадянської війни на Україні.

Отож у грудні 1918 р. Симон Петлюра увійшов у Київ. Запанувала Директорія. Політика нового режиму щодо культури і науки з початку виявилася відверто шовіністичною. Так, після виходу закону від 1 січня 1919 р. про державність української мови Міністерство освіти оголосило її мовою викладання у всіх навчальних закладах без переходного періоду з тимчасовим дозволом тим, хто нею не володіє, працювати лише до 20 лютого. Зразу ж відновилася політика дискримінації російських громадян, почалася антисемітська пропаганда. До Української Академії наук Директорія не виявила зацікавленості, водночас уже через два дні після вступу до Києва була видана постанова про асигнування 29 тис. крб. Українському Науковому товариству «в справі видання праць по українознавству»²⁵.

За таких умов деякі члени УНТ почали звинувачувати Українську Академію наук у проросійській орієнтації, змальовувати її як установу, що не має в собі нічого українського. Уже 23 грудня 1918 р. на Спільному зібранні УАН вони вчинили спробу змінити статут Академії, оскільки він, створений за часів керівництва Василенка, був начебто «дуже шкідливим з національного українського погляду»²⁶. Українське Наукове товариство подало до Директорії свій власний статут. Спеціальним законом була скасована автономність УАН від державної влади. Усі запити керівництва Академії про надання хоча б тимчасового приміщення не були почуті. Та УАН діяла, не тільки спростовуючи звинувачення й фальсифікації, але й проводячи науково-організаційну роботу. Наприкінці 52-денного панування Директорії у Києві, коли обговорювалося питання про евакуацію різних установ до Кам'янка-Подільського, Спільне зібрання Академії проголосувало одноголосно за те, що «Академія наук як найвища наукова установа не повинна кидати Київ і повинна вести надалі без перерви свою аполітичну культурно-освітню роботу, необхідну для народу»²⁷. Ще до захоплення Києва Богунським та Таращансь-

ким полками Червоної Армії воно ж направило 5 лютого назустріч їм свого представника — А. Ю. Кримського.

У цей час Микола Прокопович, як і більшість науковців, залишився у Києві, продовжував викладацьку діяльність в університеті св. Володимира на кафедрі історії західноруського права. З великим задоволенням сприйняв він підтримку наукової роботи, зокрема діяльності Академії, з боку народного комісара освіти В. П. Затонського. Для науковців зажеврила надія на більш-менш спокійну і творчу працю. Уже навесні Раднарком України прийняв спеціальну постанову про матеріальну допомогу вченим в умовах розрухи та економічної кризи. Втішало його й те, що існувала й розвивалася Національна бібліотека, розширювалася Академія наук. За період з лютого по червень 1919 р. до її складу було обрано 11 нових академіків і 2 директори постійних комісій. Академія тоді об'єднувала 25 наукових установ, почали виходити у світ перші наукові праці. Але ця коротка відлига змінилася денікінською окупацією Києва, яка почалася в ніч з 30 на 31 серпня 1919 р.

З першого ж дня перебування Добровольчої армії почалися утиски будь-яких проявів української культури взагалі. Відразу ж командування зажадало замінити усі вивіски у місті на російські. Генерал Бредов віддав навіть спеціальний наказ про зняття з Академії наук вивіски, що й поспішливо виконали, піднявши вночі переляканого сторожа будинку²⁸. У вересні Спільне зібрання УАН постановило відрядити у Таганрог та Ростов до уряду генерала Денікіна академіків С. П. Тимошенка та Б. О. Кістяківського, а в разі потреби і голову — президента В. І. Вернадського, щоб захистити інтереси установи. Такий крок справді був украй актуальний, бо існування її вже підтримувалося тільки на добровільних засадах.

За спогадами академіка К. Г. Воблого, «...денікінці зачинили Спільне зібрання академіків, але не здогадалися позачиняти комісії. Люди, без надії на платню і чиюсь грошову допомогу, щиро працювали. На допомогу їм прийшло українське громадянство. Воно вносило складки до просвітніх українських установ, таких як «Товариство Шкільної освіти» та «Товариство допомоги науці та літературі»... На УАН (від товариств) асигновано було тимчасово 500 тис. крб. Сума ця тоді була невелика, до того ж було з неї

видано тільки щось 200 тис. крб., та для УАН надто цінним і підбадьорюючим був сам той факт, що свою Академію українське громадянство широко цінує і не дасть її знищити»²⁹. Це був сплеск національних почуттів, тоді як добровольці навіть не визнавали УАН за існуючу державну установу.

Посланці Академії пробилися через фронти до ставки головнокомандуючого збройними силами Півдня Росії і подали генералу Денікіну записку Вернадського, в якій було викладено мотивацію збереження Академії. Добре розуміючи неприйняття Денікіним проявів української культури, вчений намагався ціною деяких поступок дійти компромісного рішення і не руйнувати Академію. Пропонувалося замінити назву Української Академії наук на Київську Академію наук, впровадити в ужиток російську мову, скоротити штати, навіть користуватись тимчасово статутом Російської Академії,— і все це задля того, щоб не припинялась робота установи. Нелегко нині навіть перечитувати цей документ — свідчення приниження великого вченого перед військовим диктатором,— та все це діялося в інтересах збереження УАН. Її президент підкреслював: «Идеться зараз не про створення нової, хоча б і надто корисної установи, а про зміну старої, яка вже існує і знаходиться у повному розквіті... Знищення центру такого вивчення, тісно пов'язаного з російською культурою, викличе створення такого ж центру... поза межами Росії у тісному зв'язку з культурою німецькою або польською... Ліквідація далекого від політики центру наукового вивчення має справити для влади, що її здійснить, несприятливе враження. І це враження буде використано»³⁰.

Та все було марно! Невдовзі після повернення до Києва академіки одержали бюрократичну відписку з відділу законів при ставці Денікіна: «Для завідування справами і охорони майна колишньої Української Академії наук заснувати Тимчасовий комітет по керуванню справами у складі голови і двох членів з числа колишніх академіків». Що ще доводилося чекати від Денікіна, який був занадто упередженим не тільки до всього українського взагалі, але й до Миколи Прокоповича особисто, бо згодом стверджував, що за часів гетьмана «міністр нар [одної] освіти Василенко став до масового закриття та насильницької українізації учбових закладів»³¹.

Незважаючи на глибоку образу, Вернадський зно-

ву вирушив до ставки у листопаді 1919 р., та справи Української Академії наук нікого вже не цікавили. Навіть рішення про тимчасове існування Академії не було ніде задокументоване.

У цей же час Василенко намагався добитися скасування рішення про закриття Українського Державного університету, одного із своїх творінь, якому не виповнилося ще й року. З приходом «добровольців» його функціонування було вирішено припинити або у кращому випадку зробити з нього приватну установу. Ректор цього університету Ф. П. Сушицький разом із Василенком також вирушив шукати підтримки найвищого начальства. У листопаді 1919 р. вони поїхали у ставку головнокомандуючого до Ростова, куди і потрапили якраз перед евакуацією Добровольчої армії.

В Ростові тоді, до речі, значним впливом користувався відомий історик права О. О. Малиновський, що після революції навіть був міським головою, а згодом очолив Управління народної освіти при ставці Денікіна. Микола Прокопович, як і перед цим делегація УАН, зовсім не безпідставно сподівався на його підтримку. Певно, планував Василенко поставити перед владою і питання про збереження Книжкової палати в Києві, директор якої В. Д. Гаврик незадовго до від'їзду звернувся до нього за допомогою.

Довгою дорогою до ставки і безпосередньо у Ростові вчений зустрів чимало старих знайомих: свою першу юнацьку симпатію Єлизавету Петрівну Васькову, доньку Д. І. Багалія Марію та чоловіка іншої його дочки Ольги. Ростовська епідемія тифу-сипняку вразила, як несподівано дізнався Василенко, Дмитра Миколайовича Требінського, про перебування якого в місті вчений навіть не підозрював! Микола Прокопович кинувся розшукувати свого молодшого друга, до якого ставився, як до рідного сина, по всіх шпиталях і лікарнях. Це йому нарешті вдалося, він перевіз хворого до себе, заповзвся його виходжувати і кінець кінцем поставив його на ноги.

З ділової частини поїздки нічого не вийшло. Ростов вже обстрілювали червоні війська. Пізніше Василенко згадував, як вразили його картини розкладу білої армії, безладдя і втрата елементарних людських почуттів у лавах «славетного воїнства».

У часи жахливої втечі «добровольців» графиня С. В. Паніна (ще одна стара знайома) надіслала вче-

ному перепустку на мало не останній з пароплавів, що відходив за кордон. Та Василенко відіслав його назад. Він твердо вирішив за всіх обставин залишитися на батьківщині і ніколи про це не жалкував³².

Після встановлення у місті Радянської влади і жорстоких боїв, що цьому передували, транспортне сполучення Ростова з Україною було повністю припинене. Микола Прокопович подав заяву до Ростовського (точніше, евакуйованого Варшавського) університету, був обраний професором і почав читати лекції з історії права.

Лише на початку квітня Василенко дістав змогу виїхати до Києва. Дорога була жахливою. Навколо лютувала епідемія тифу, розперезалися численні бандитські зграї. Ця дорога стала останньою для Ф. П. Сушицького, який захворів на сипняк.

У Києві Микола Прокопович знайшов розграбовану квартиру. Разом з хатнім начинням зникли — і це було найболючішим — бібліотека, картотека та дефіцитна в той час друкарська машинка. Проте вчений на тлі всіх інших подій сприйняв це досить мужньо. В серпні 1921 р. у листі до Короленка він згадував: «Я у Києві з Паски 1920 р., весь час існую благополучно. Викладаю у вузах, але головна моя діяльність в Академії наук, членом якої я став з липня 1920 р. Київ дуже спустілий. Суспільного життя досі не було ніякого. Подекуди з'являється безлік безглуздох чуток. В цих чутках проривається зовні сполохане, загнане душевне життя людини з її надіями і стражданнями»³³.

Так, саме творча праця рятувала Миколу Прокоповича від тяжких роздумів про майбутнє, бо йому судилося пережити у травні-червні 1920 р. польську окупацію Києва, а потім до міста почав підкрадатися справжній голод. Пізніше у листах до Вернадського він змалював цей важкий період з обуренням: «Поляки вели себе, як у загарбаній країні. Захопили всі склади, заповнили всі приміщення... В Києві зруйнували мости. Залізничний міст уже відновлений, а Ланцюговий так і пропав. Політика польська на Україні йшла під прапором самостійності України і безумовної ворожості до Росії, до її відродження... Взагалі, поляки залишили по собі вкрай погану славу»³⁴.

Протягом 1920 р. Василенко вів інтенсивну викладацьку діяльність. Він читав лекції в багатьох київських вищих навчальних закладах — університеті,

М. П. Василенко з випускниками і викладачами юридичного інституту, 1920 р.

юридичному інституті, інституті соціально-економічних наук (колишньому комерційному), кооперативному інституті, інституті народного господарства, а також на прискорених педагогічних курсах (для юнацтва). Викладати йому доводилося досить широкий спектр дисциплін — від історії України та її права до історії економіки та побуту. Великий обсяг лекцій в ці важкі часи зовсім не забезпечував існування, оскільки платня була невелика та й гроші швидко знецінювалися. Відчутно давалися ознаки розруха, нестача продуктів, які видавалися на пайки в установах.

Микола Прокопович вже зовсім не нагадував колишнього міністра і респектабельного професора. Він сам куховарив, прав білизну, мив підлогу. А що він мав робити? Це був час, коли відомий професор О. М. Гіляров з пилкою і сокирою ходив на базар рубати дрова, а поважні дами — професорські дружини — вимушено перетворювалися на горластих перекупок. Внаслідок суцільної кризи протягом 1920—1921 рр. Василенкові відмовили у кількох місцях у викладанні. Багато навчальних закладів скасовувалося, решта скорочували штати. Нова влада вдавалася в галузі освіти до постійних і невмотивованих реформ. Так, відповідно до нової системи Г. Ф. Гринька (тодішнього голови Наркомосу України) почалося перетворення університетів, які було оголошено «феодалною відрижкою середньовіччя», на інститути

народної освіти. В них передбачалося мати тільки два факультети — профосвіти і соціального виховання. Кадровий викладацький склад не сприймав цих новацій і прагнув до збереження університетського рівня викладання.

У 1921 р. Микола Прокопович став викладати також у залізничному технікумі, керівником якого був В. І. Бошко (того часу — декан юридичного факультету університету, а потім КІНГУ). Це, окрім платні, давало право на безкоштовний проїзд у залізничному транспорті, але останньою перевагою вчений практично не користувався. Обсяг викладацької діяльності Василенка поступово зменшувався, проте він все більше повертався до суто наукової праці.

В липні 1920 р. Українська Академія наук запропонувала йому балотуватися у її дійсні члени. У зв'язку з висуненням кандидатури Василенка на академіка схвальну оцінку його творчих здобутків висловили П. М. Богаєвський, Г. В. Демченко, С. А. Єгіазаров, Б. О. Кістяківський, М. М. Ясинський та інші відомі вчені. А офіційний відгук про праці вченого підготував академік Р. М. Орженцький, що стояв на чолі соціально-економічного відділу УАН.

Висновок цього дуже шанованого усіма вченого був вельми прихильним до Миколи Прокоповича: «Я вважаю, що обрати М. П. Василенка на академіка на кафедрі українського права було б дуже бажано, бо в особі його Академія мала б не тільки людину, яка володіє великим знанням і науковим методом роботи, але й ученого, який має нахил і вміння збагачувати науку на нові першоджерела наукових матеріалів і керувати індивідуальною та колективною роботою співробітників Академії, дві останні обставини мають особливе значення, вважаючи на той напрям, щоб його вже набрала праця академії»³⁵.

26 липня 1920 р. на Спільному зібранні УАН Василенка було обрано академіком. Незабаром він стає головою Комісії західноруського і українського права при соціально-економічному відділі УАН, а також редактором «Звідомлень» цього ж відділу. Він регулярно сповіщає Вернадського в листах у Петроград про всі академічні новини. Зокрема його дуже турбувала політика, яку почали проводити члени Українського наукового товариства за відсутності Президента Академії. У доповіді в березні 1921 р. на Спільному зібранні УАН Кримський зазначив, що «Українське на-

укове товариство повинно було перетворитися на Академію. Замість того по зразку Петербурзької була утворена зовсім нова Академія, що являє собою велику історичну помилку»³⁶.

Насправді ідейною причиною цих незгод була відмінність позицій Вернадського та Грушевського, що виявилася ще навесні 1918 р. Глибоко інтернаціональний підхід першого до розвитку науки на Україні із залученням кращих сил російської та української наукової інтелігенції, і навпаки, суто національний підхід другого — аж до відмови розвивати ті галузі науки, де ще не склалися рафіновано українські наукові кадри, стали причиною принципових розходжень двох учених. Микола Прокопович гаряче обстоював концепцію Вернадського і закликав його повернутися до обов'язків Президента, щоб дати рішучу відсіч цим претензіям. Та Володимир Іванович відповів, що треба погодитися на об'єднання з Українським науковим товариством, забувши давні суперечки заради майбутнього. Він писав Миколі Прокоповичу: «Не думайте, щоб я ставився до них зовсім негативно... (йдеться про О. Янату, О. Грушевського та інших.— *Прим. авт.*) Я вважаю, що вони щиро віддані національній ідеї, роблять добру справу, але вони спотворюють велике...»³⁷. Ідею об'єднання підтримали і в Наркомосі. За взаємною згодою ці установи об'єдналися 1 червня 1921 р. і надалі працювали в рамках Академії. Хоча Василенко зазначав, що «варто було б, щоб обидві інституції, хоч і споріднені через однаковий персональний склад співробітників, жили й далі... кожна своїм окремим самостійним життям, одна — як офіційна державна, друга як вільна наукова спілка. Для інтересів науки це мабуть чи не було б краще. Та сталося так, як порадив Наркомос... Академію наук це сполучення сильно підрізало матеріально... В кінці 1921 р. прийшов од верховної влади наказ про обов'язкове вкорочення штатів. УАН, щоб зарезервувати аж 50 посад для новоприлучених установ УНТ, мусила для джентельменства в науці безпощадно врізати свої власні давні, основні установи, переводити їх із штатних до нештатних, ба навіть і цілком покасували декотрі з-поміж них, аби забезпечити і 50 посад для УНТ»³⁸.

Ще на початку 1921 р. Наркомат освіти у Харкові заснував комісію по створенню нового Статуту Академії в зв'язку з перетворенням її на Всеукраїнську

державну наукову установу. У червні цю роботу було завершено і прийнято Положення РНК УРСР «Про Всеукраїнську Академію наук», що підпорядковувало її Наркомосу. Оскільки ще у квітні було одержано відмову Вернадського від обов'язків Президента у зв'язку з його перебуванням у Петрограді, постало питання про обрання нової президії.

18 липня 1921 р. більшістю голосів президентом ВУАН було обрано Василенка, який приступав до виконання своїх обов'язків у вельми скрутних обставинах. Як офіційно сповіщав тоді журнал «Наука на Україні», «коли ми подивимось на матеріальне становище співробітників Академії наук, то не доберемо навіть відповідного слова, щоб схарактеризувати зловісний 1921 р.: «надзвичайно важкий», «катастрофічний» — то будуть слабенькі ще терміни»³⁹. Наукова робота завмерла: тотальний дефіцит усього — від продуктів харчування до грошових знаків, що їх не встигала друкувати Харківська державна скарбниця, здавалося, назавжди припинив культурне життя. З обраних до ВУАН на той час 36 академіків у Києві залишилися 23, та з них не припиняли працювати в Академії тільки 14.

Під енергійним керівництвом нового президента вдалося одержати в Харкові певний кредит, навколо Академії почали гуртуватися наукові сили Києва, вона почала поповнюватися новими членами. Академіками було обрано М. М. Крилова, Д. К. Заболотного, С. П. Вотчала, О. В. Фоміна. Після довгої перерви виходять у світ три невеличкі видання. Розгорнулася організаційна робота по створенню нових інституцій, серед яких була навіть комісія... по вивченню складу атомів. Чимало часу і сил віддавав Микола Прокопович організації архівної справи, яку він налагоджував у контакті з радянськими офіційними особами. Він шукав серед них людей, які широким зацікавилися долею напівзнищених, пограбованих архівів.

За цими щоденними клопотами він не надавав значення проявам недовір'я до керівництва Академії, що раз у раз прозирали то у вимогах позачергового підтвердження повноважень Президії (перевибори від 17 жовтня 1921 р.), то в докорах за те, що Академія, займаючись «чистою наукою», не дає швидких практичних результатів.

У грудні 1921 р. до Академії було призначено комісара від Наркомосу Л. М. Левицького, дуже моло-

дого чоловіка, котрий наївно зізнався, що його зобов'язано наглядати за ходом академічної роботи. Невдовзі він передав в Академію постанову «Про вилучення надлишків з музеїв Києва для Зовнішторгу». Природно, що Микола Прокопович не підтримав цих починань та ще й дозволив собі критикувати їх на зборах установи.

Поступово відносини з Наркомосом загострювалися. На початку 1922 р. прийшло розпорядження про скорочення штатів Академії на 100 одиниць. І водночас — вказівка про заснування більш як 30 науководослідних кафедр. Оскільки на 1 січня 1921 р. у ВУАН працювало лише 209 працівників (які, траплялося, по півроку не одержували зарплатні), це був нищівний удар по Академії.

І ось на Спільному Зібранні ВУАН 27 лютого 1922 р. комісар Левицький довів до відома академіків, що «Наркомос і досі не затвердив теперішньої Президії, бо зосібна не може затвердити М. П. Василенка на посаді Голови-Президента»⁶¹. Зібрання зажадало письмового наказу. Та коли комісар почав був говорити про якийсь приватний лист Гринька до Кримського, що чомусь не дійшов до адресата, Микола Прокопович сам склав з себе повноваження президента і, незважаючи на умовляння присутніх, залишив президентське крісло. В останньому слові він зазначив, що відмовляється від президентства не з власної волі, і щиро подякував Академії, котра двічі вшанувала його вибором на свого президента.

М. П. Василенко вважав, що саме тепер він буде займатися науковими дослідженнями, звільнившись від адміністративних обов'язків. Далекий від політичних справ, він не звернув уваги на рішення XII конференції РКП(б), що у серпні 1922 р. обгрунтувала необхідність водночас з новою економічною політикою не тільки посилити наступ на опозиційні партії і течії, але й не відмовлятися від репресій щодо «політиканствуючих верхівок удавано безпартійної, буржуазно-демократичної інтелігенції, яка для своїх контрреволюційних цілей зловживає корінними інтересами цілих корпорацій і для яких справжні інтереси науки, техніки, педагогіки, кооперації і т. ін. є тільки пустим словом, політичним прикриттям»⁶². Де вже йому було передчувати, що та зловісна хмара розітнеться страшною блискавкою над його головою...

Розділ VII ЧОРНА СМУГА

Все йде, все минає... Роздуми про суєтність і вічність. Кого з нас не дивували несподівані повороти долі мало не кожної визначної особистості. Миколі Прокоповичу теж було не звикати до зміни мінорних і мажорних тонів плину його життя.

Минув 1922 рік, насичений для академіка бурхливими і драматичними подіями, загоїлась трохи рана від вимушеної відставки з посади Президента ВУАН. Здається, в будинку на Тарасівській оселилися заспокоєння і навіть особисте щастя, на яке він, мабуть, і не сподівався. Саме на початку 1923 р. зринуло і зміцніло його світле й ніжне почуття до майбутньої дружини — Наталії Дмитрівни Полонської.

Раніше ми вже згадували про те, як ще 1897 р. тринадцятирічна Наталка по-дитячому, але дуже широко закохалася в свого вчителя. Микола Прокопович тоді ще перебував під глибоким враженням драматичної спроби одружитися з Софією Тарновською. Проте й він ставився до Наталки, як сам пізніше визнавав, не тільки як вчитель до здібної учениці.

Згодом Наталя Дмитрівна закінчила гімназію, вищі жіночі курси, захопилася історичною наукою, склала магістерський іспит і врешті-решт стала співробітником Археологічного інституту, професором кількох навчальних закладів. Вона побралася з Сергієм Гаврилсвичем Полонським, потім розлучилася, пережила не одну життєву бурю. Та, певно, весь час жевріла якась іскорка того колишнього дівочого почуття... Як дорогу реліквію зберігала вона протягом багатьох років список рекомендованої історичної літератури, написаний колись Миколою Прокоповичем особисто для неї. А ще, мабуть, шкодувала, що не залишилося в неї дружнього шаржу одного з її гімназичних товаришів: юна гімназистка вклякла навколішки перед викладачем у форменому вчительському сюртуку і простягає йому палаюче серце. І дотепний підпис: «Ось до чого призводить любов до історії!»¹.

Життєві шляхи Полонської і Василенка тривалий час йшли паралельними напрямками. Вони належали до одного кола київської інтелігенції, мали багато спільних друзів й інтересів, але зустрічалися зрідка. Час від часу доброзичливці робили прозорі натяки,

що їм варто було б побратися. Проте серйозно це не сприймалося. Аж десь у 1919 р. вони заприятелювали, часто спілкувалися між собою з різних приводів, але не більше... Можна сказати, що не раз і не двічі вони опинялися за крок до зближення, але завжди щось стримувало їх.

1923 р. взаємини набрали зовсім іншого характеру. Ще 1 січня Микола Прокопович звертався в одному з листів тепло, але дещо офіційно: «Дорога Наталя Дмитрівно», а в іншому, від 23 лютого, вже: «Мила, мила Тата, рідна моя!»².

Звичайно, перш ніж зв'язати свої долі, в обох було чимало сумнівів. Микола Прокопович все ж таки був старший за наречену на 18 років, а ще непокоївся, як зізнався в одному з листів, що «спомини і образ жінки, котру я, хоча й мучився, але кохав до самої її смерті, стоятиме між нами». Наталя Дмитрівна теж мала досить гіркий досвід шлюбного життя. До того ж, з вересня 1922 р. через важку хворобу вона не підводилася з ліжка, що її страшенно турбувало. Досить сказати, що вона якимось навіть підготувала листа до Василенка на випадок своєї близької смерті. Отже, чимало різних обставин завадили логічному завершенню тих взаємин, що встановилися між цими двома вже досвідченими людьми. Як влучно висловився Микола Прокопович в листі до нареченої: «Ми зійшлися, коли у кожного вже була своя історія і навіть археологія».

Та врешті-решт почуття виявилися сильнішими за будь-які сумніви і розрахунки, 8 квітня 1923 р., коли Полонській здоров'я вже дозволяло вийти з домівки, Києво-Солом'янський районний відділ загсу зареєстрував шлюб Миколи Прокоповича і Наталі Дмитрівни³. У свої 57 років вчений вперше пізнав принади подружнього життя.

Не було, на жаль, таких же відчутних зрушень у науковій та викладацькій сфері. Академія робила тільки перші кроки до виходу із страшенної кризи, яка призвела до закриття ряду наукових і навчальних закладів, а у березні 1922 р. до масового скорочення штатів. Микола Прокопович викладав у багатьох з цих вузів, і тому такий перебіг подій відразу негативно позначився на його матеріальному становищі. Певні надії покладалися на очолювану ним науково-дослідну кафедру історії України при ВІНО — Вищому інституті народної освіти (одному з правонаступників

Києво-Святошинський Район?

У. С. С. Р. Народный Комиссариат Внутренних Дел.
 Под'отдел Записей Актов Гражданского Состояния при *Губ.* Исполкоме
 губернии _____ уезда _____ волости _____
 села _____ города *Києв.*
 За 1923 г. Книга № *5* По Подзагсу № _____

ВЫПИСЬ О БРАКЕ

1	Запись № <i>499</i>	
	Время заключения брака: 1923 г. <i>апрель</i> месяца <i>28</i> числа	
Сведения о брачующихся		
2	женихе <i>Варшенико</i>	невесте <i>Паломская</i>
	Фамилия (прозвище), имя и отчество. <i>Николаев</i> <i>Пранодуров.</i>	<i>Каталыч</i> <i>Викторьевна</i>
3	Возраст (год, месяц и число рождения или лет от роду) <i>21/II-1866.</i>	<i>31/II-1884.</i>
	4	Постоянное местожительство (указать подробный адрес). <i>Гор. Київ, Мар.-Сор. Київ, Мар.-Совєтск. ул. Д. Кр. Совєтск. ул. Д. Кр. №. 5.</i>
5	Национальность. <i>Украинец.</i>	<i>Русская.</i>
6	Семейн. полож. до настоящ. брака (хол. дев., вдов, вдова, развед., ная). <i>Холос.</i>	<i>Разведена по I-му браку.</i>
7	В который по счету брак вступает <i>Первый.</i>	<i>Второй.</i>

розформованого Київського університету). Хоч вона формально була заснована ще у липні 1922 р., але перші місяці майже повністю були змарновані на влаштування суто організаційних проблем. Спочатку передбачалося укомплектувати її склад своїми найближчими співробітниками з академічної комісії західноруського та українського права — С. М. Іванницьким-Василенком, П. К. Бонташем, І. І. Мінаковим і В. І. Щербиною. З ними він сподівався продовжити творчу працю, що перервалася після скорочення штатів Академії. Але ці пропозиції мали за-

8 Род занятий (профессия, ремесло, должность, положение в промысловом хозяйстве, рабочий).	Торговец. Торговец.
9 Фамилия, которую желают именоваться брачующиеся.	Василенько.
10 	1) Торговец, г. Харьков, за № - от 24/1-23, 2) Учитель, г. Харьков, от 24/1-23, 3) Касирка, ручная подвязка, г. Харьков, г. Харьков.
Подписями удостоверяем, что вступаем в брак добровольно и предусмотренных законом препятствий к заключению брака не имеется.	
Подписи: жениха <i>Михайло Василенько</i> невесты <i>Наталія Полонська</i> <i>Михайло Василенько</i> <i>Наталія Полонська</i>	
Место для печати	Подписи должностных лиц совершивших запись. <i>Генеральный Секретарь</i> <i>Савченко</i> <i>Савченко</i> <i>Савченко</i>

Свідоцтво про шлюб М. П. Василенка та Н. Д. Полонської, 1923 р.

тверджуватися у відповідних підрозділах Наркомату освіти. Певно, саме звідти академіку нагадали, що кафедра має займатися історією України і є вже вчені з певним авторитетом саме в цій галузі. Словом, Миколі Прокоповичу не надали змоги дібрати працівників тільки за власними уподобаннями. Врешті-решт науковими співробітниками кафедри стали В. О. Пархоменко, Ф. В. Клименко та В. О. Романовський — добрі фахівці, з якими у академіка склалися непогані стосунки, але які мали вже зовсім інші наукові інте-

М. П. Василенко і Н. Д. Половська

реси⁴. З великими труднощами вдалося «вибити» місце на кафедрі для свого доброго приятеля професора Павла Петровича Смирнова, що досліджував переважно російську історію, а також посаду аспіранта для здібного молодого науковця Леоніда Венгерова. У своєму щоденнику 18 січня 1923 р. Микола Прокопович з цього приводу писав: «Хоча моя кафедра офіційно історії України, але я закликав усіх істориків. Це справило на них велике враження...»⁵

Претендували на місце на кафедрі також дослідник західноєвропейського середньовіччя Л. М. Беркут і... Наталя Дмитрівна. Ім Василенко змушений був відмовити через зазначені вище причини. Наречену, зрозуміло, це дуже засмутило, оскільки вона вбачала причину відмови не у тематиці наукових досліджень, а в тому, що академік мав сумніви щодо її професійних здібностей⁶.

Тінь незгоди між Василенком і Наталею Дмитрівною, однак, швидко розвіялася, тим більше, що в березні 1923 р. кафедру було закрито через матеріально-фінансові та деякі інші обставини. На той момент вдалося тільки приступити до запланованого вивчення архівів України, написання історії Києва тощо⁷.

Чимало сил і часу відбирала у вченого праця за дорученням змішаної радянсько-польської комісії по

виконанню умов Ризького мирного договору. Як відомо, її було створено наприкінці 1921 р. для конкретного розв'язання питання про культурні цінності, що історично належали Польщі та її громадянам і мали, згідно домовленості, повернутися до цієї країни. Сама вона розташувалася у Москві, а на Україні була так звана підготовча комісія на чолі з Д. І. Багалієм, якій підпорядковувалась Київська підкомісія на чолі з ректором ВІНО М. І. Лободою. Активним її членом, якщо не основним виконавцем усіх робіт, став і Микола Прокопович. Він безпосередньо відповідав за розгляд вимог окремих польських громадян про розшук і повернення їм приватних колекцій, бібліотек та інших культурних цінностей. Організаційного клопоту тут було чимало, але загалом якихось ускладнень у визначенні законного власника не виникало. Значно складнішою виявилася справа з вимогами, які надходили не від окремих осіб, а від держави. Польща, надто широко трактуючи положення угоди, вимагала повернення музейних старожитностей, бібліотек і колекцій, давніх актових книг тощо. Зокрема вона претендувала на майно, яке колись дісталось Київському університету у спадок від Кременецького ліцею, та деякі фонди архіву давніх актів. Микола Прокопович зі своїми друзями і однодумцями, багатьох з яких було залучено до цієї праці як членів або експертів різних комісій та підкомісій, взявся боронити інтереси національної культури. В Києві йому допомагали, зокрема, Д. М. Щербаківський, П. П. Смирнов та А. Е. Кристер. Шукав академік підтримки і у своїх московських колег. До одного з них, відомого юриста-міжнародника В. Е. Грабаря він звертався у вересні 1922 р. з листом: «Справі захисту цінностей Київського університету я надаю великого значення політичного. Київський університет тепер більше, ніж будь-коли, має стати аванпостом російсько-української культури супроти устремління Польщі на схід. Тому надзвичайно важливо не допустити його руйнації або приниження. Ось чому я дуже прошу Вас допомогти порадою, знаннями і вказівками нашим представникам у справі захисту Київського університету від домагань поляків»⁸.

Врешті-решт вдалося знайти неспростовні докази того, що у матеріальну базу Кременецького ліцею вкладалися кошти з різних місцевостей. Внесок територій, що залишилися за Росією, був аж ніяк не

меншим від внеску тих, що відійшли до Польщі. Особиста заслуга Василенка у захисті державних інтересів тут безперечна. Досить сказати, що голова київської підкомісії М. І. Лобода спочатку вважав справу цілком безнадійною. До речі, така його позиція завдала Миколі Прокоповичу чимало прикростей. Так, у зв'язку з домаганнями поляків на архів Тадеуша Чацького він негайно включив вивчення його документів до плану діяльності своєї науково-дослідної кафедри історії України при ВІНО. За згодою з Лободою, який був не тільки головою підкомісії, але й ректором ВІНО, організували копіювання (переписування) найважливіших джерел. Проте в січні 1923 р. Лобода несподівано зробив вигляд, що ініціатива вченого самочинна, яка може призвести до міжнародних ускладнень. Микола Прокопович хоча і написав з цього приводу своєму керівнику ущипливого листа, змушений був припинити всі роботи з архівом Чацького⁹. Пізніше він, однак, не раз повертатиметься до творчості цього польського вченого і громадського діяча, який цікавив його не лише як історик і правник. Адже Чацький був колись (з 1803 р.) попередником Василенка на посаді куратора освітніх закладів Київщини, Волині і Поділля, засновником згаданого ліцею в Кремінці, з якого згодом і започаткувався Київський університет.

Проблеми реалізації Ризького договору, певно, вимагали чимало часу Миколи Прокоповича, який не забував і про академічні справи. Почала налагоджуватися діяльність його III (соціально-економічного) відділу ВУАН та комісії історії західноруського та українського права. 1923 р. побачив світ перший том «Записок соціально-економічного відділу». Академік доклав чимало не тільки організаційно-господарчих зусиль для його випуску (пошук паперу, друкарні тощо), але і творчих (як редактор). Опублікував він в них і два власних біографічних нариси про академіків Богдана Олександровича Кістяківського і Ореста Івановича Левицького, а також надзвичайно цікаву розвідку «Кремінецький ліцей і університет св. Володимира», тема якої, як легко зрозуміти, була навіяна практичною діяльністю вченого в радянсько-польській комісії.

Отже, попри всі матеріальні нестатки, закриття науково-дослідної кафедри при ВІНО та інші прикраси, у Василенка були певні підстави для оптимізму.

«Я вірю в перемогу людського розуму, котрий кінець кінцем перейде до устрою таких форм співжиття, коли кожному талановитому, енергійному науковому працівникові буде надана можливість розгорнути свої сили. Я вірю, що цей час не за горами»¹⁰, — з листа нареченій, березень 1923 р.

Ой не так воно сталося, як гадалося! Мине всього кілька місяців, і доля поставить його перед надзвичайно важким випробуванням, розгорне чорну смугу його життя...

Почалося все начебто непогано. Микола Прокопович з дружиною в перших числах липня 1923 р. вибралися до щойно відкритого поблизу Голосієва будинку відпочинку. Для них це було щось на зразок медового місяця чи весільної подорожі. Адже побралися вони у квітні, переїхала Наталя Дмитрівна до чоловіка лише у травні, оскільки до цього там мешкала ціла купа його родичів. А у середині червня академік тяжко захворів на грип, який протримав його у ліжку майже до кінця місяця. Одним словом, на відпочинок покладалися великі сподівання. Але вже другого дня після приїзду необачливо залишене відчиненим на ніч вікно призвело до запалення легенів у Миколи Прокоповича. Хвороба знову прикувала його до ліжка.

Минуло більше тижня, але температура не спадала. І вранці 17 липня вона досягала майже сорока градусів. І саме в цей час, як згадувала дружина¹¹, до нього почало настирливо добиватися двоє молодиків у картатих капелюхах. Наталя Дмитрівна відмовилась пустити незнайомців до хворого. Ті наполягали... Невідомо, чим би це закінчилось, якби один з «гостей» не витримав і з притиском сказав: «Ви що, не розумієте? Ми з політичного управління. Прийшли арештувати Вашого чоловіка». Довелося підкоритися. Проте в кімнаті працівники ДПУ побачили не якогось небезпечного контрреволюціонера, а змарнілу від недуги літню людину в оточенні пігулок, склянок з ліками та інших атрибутів тяжкої хвороби. Лікарі категорично заявили, що не дозволять заарештовувати свого пацієнта в такому стані. Слід віддати належне відвідувачам, вони не стали наполягати і зникли.

Відтоді неспокій оселився в душі Миколи Прокоповича, Наталі Дмитрівни, всіх їх рідних та близьких. Трохи згодом з'ясувалося, що майже водночас

були заарештовані Костянтин Прокопович Василенко, Павло Петрович Смирнов, Леонтій Едмундович Чолганський та група інших як знайомих, так і зовсім не знайомих академіку осіб. Василенко не відчував за собою жодної провини і навіть гадки не мав, в чому його звинувачують. Лише пізніше стало відомо, що йдеться про участь у якомусь контрреволюційному «центрі дій», але ця назва йому теж ні про що не говорила.

Тим часом здоров'я поступово поліпшувалося. Справи радянсько-польської комісії вимагали поїздки до Москви, але в цьому випадку працівники ДПУ відразу б здогадалися, що небезпека для здоров'я вченого вже минула. Тому Василенко відмовився від поїздки і залишив будинок відпочинку лише наприкінці вересня. Другого дня після повернення до Києва, 24 вересня 1923 р., його заарештували. Прибув за ним лише один молодий співробітник ДПУ чи міліції (Полонській здалося, що він відрекомендувався працівником карного розшуку). Поводився він, на думку Наталі Дмитрівни, цілком коректно: дозволив без поспіху зібратися, не дратувався, не підганяв, не змусив арештованого, як ведеться, йти пішки, а взяв візника. Після перших допитів в ДПУ Василенко зрозумів, в чому саме його звинувачують. Він справді потрапив у дуже неприємну і небезпечну ситуацію. Для з'ясування обставин слід зробити певний екскурс в історію.

У 1921 р. в Парижі російські емігранти А. В. Карташов, М. П. Вакар, М. В. Чайковський та деякі інші діячі кадетської і близьких до неї партій створили політичний центр. Ставилось, як вказувалося в одному з документів, за мету «пробудження життя в легальних товариствах і організаціях, що існують в Росії, порушення в них різноманітних громадських питань і політична пропаганда серед селянства, робітників, червоноармійців та учнівської молоді». Філіали центру згодом виникли в Празі, Константинополі, Варшаві, Берліні та деяких інших містах. Проте на радянській території ця організація під назвою «центр дій» тривалий час не мала жодних осередків. Врешті-решт найенергійнішим діячам центру М. П. Вакару та Б. А. Євреїнову (резиденту в Польщі) вдалося за допомогою колишнього денікінського офіцера Б. С. Куцевалова, що запропонував їм свої послуги, налагодити так звану лінію зв'язку з Києва до Польщі, а звід-

ти до головної штаб-квартири центру в Парижі. «Лінія зв'язку», заснована десь у березні 1921 р., за два роки свого існування змінила кілька керівників, і достовірно так і не було повністю з'ясовано, хто, коли і з якою метою її використовував. Зокрема є відомості, що крім «центру дій», вона якийсь час обслуговувала савінковську організацію. Незалежно від підпорядкування «лінією зв'язку» передавалося все, що завгодно: особисті листи, контрабанда, шпигунська інформація. Цим каналом навіть нелегально ввозили за кордон сім'ї деяких заможних емігрантів.

Контакти з «центром дій» через «лінію зв'язку» підтримував помічник одного з київських старших нотаріусів А. Вельмін, проте, здається, він діяв на власний розсуд. В усякому разі, в квітні 1922 р. Вакар приїздить до Києва з метою створення тут місцевого осередку «центру дій». Вельмін знайомить його з колишнім прокурором Київської судової палати, а опісля службовцем комунгоспу С. М. Чебаковим. Вакар просить Чебакова звести його з братами Василенками, про яких він багато чув за кордоном від спільних знайомих. Микола Прокопович погодився вислухати людину з емігрантських кіл, яка, безперечно, могла розповісти чимало цікавого. Звичайно, він, як і всі інші, усвідомлював певний ризик спілкування з тим, хто нелегально приїхав із-за кордону, але все ж не вбачав великої крамоли у бесіді за чашкою чаю. І ось протягом трьох вечорів (двічі у Василенка і один раз у Смирнова) невеликий гурт старих знайомих: Микола і Костянтин Василенки, Чебаков, професор Смирнов та колишній колега академіка по кадетській партії (до речі, зять Лучицького) Леонтій Чолганський — спершу уважно вислухали, а потім обговорили розповіді Вакара про думки і настрої еміграції. Загалом Микола Прокопович та його друзі не приховували розчарування. Вони вказали, що еміграція дарма сподівається на антибільшовицький переворот, оскільки тут, навпаки, життя стабілізується. Надзвичайна необізнаність Вакара, а отже, і тих, хто стояв за ним, у подіях на батьківщині надихнула на ідею видання часопису, однаково вільного від радянської цензури і емігрантських перехльостів. Вакар виявив готовність стати редактором-видавцем такого журналу і просив киян періодично надсилати йому інформацію про справжнє становище в Росії і на Україні, а також іноді висловлювати свої міркування

з теоретичних проблем, що хвилюють еміграцію. Оце, власне, і все.

Учасники зустрічі навіть і не здогадувалися, що після неї Вакар зафіксує створення «старшої п'ятірки Київського обласного центру дій». Справді, у ході розмови назву «Київський центр дій» хтось зронив мимохідь, але більшість присутніх поставилася до неї байдуже, сприйнявши її як щось на зразок псевдоніму у листуванні. А Костянтин Василенко, здається, заперечив, що ця назва не дуже вдала, і запропонував краще підписуватися «Катя». Потім під час слідства і судового розгляду всі вони довго і майже безрезультатно згадували, де й що чули про той самий «Київський центр дій». Микола Прокопович, як вже зазначалося, взагалі не пам'ятав про якийсь «центр». До речі, він не брав участі у розмові на квартирі у Смирнова, а тому і справді не міг усього знати.

Зв'язок із закордоном попросили підтримувати Чебакова. Вакар познайомив його з завідуючим «лінією зв'язку» Б. Ю. Павловським, запропонувавши всю інформацію, яка надходить до Чебакова від кореспондентів, передавати через нього.

Під час перебування у Києві Вакар розшукав також свого колишнього гімназичного товариша О. В. Яковлева, якого загітував створити групу молодих інтелігентів, яка сприяла б «пожвавленню громадських сил», брала участь в діяльності журналу, була готова на випадок несподіваної зміни влади виступити з якоюсь програмою тощо. Яковлев і справді створив невеличкий гурток, до якого ввійшли його колега по роботі в цукротресті О. Г. Москвич, якого не хотіли приймати до групи, оскільки колись він був близький до відомого лідера російських шовіністів у Києві В. В. Шульгіна, аспірант Л. М. Венгерова, викладач ВІНО П. С. Тартаковський. Ця так звана молодша група Київського обласного центру дій не мала самостійного зв'язку із закордоном. Вона планувала писати статті, збирати для «центру дій» інформацію про життя в країні. Та з цього нічого не вийшло, і вся «громадська активність» поступово набрала форми обговорення питань реформи вищої школи та зміни академічного статуту. До речі, в цих дискусіях брав участь й викладач КІНХу і активний співробітник юридичних установ ВУАН Б. О. Язловський, якого також притягнуть до відповідальності, але виправдають.

З Києва Вакар поїхав до Москви, де теж створив невеликий осередок сприяння чи то «центру дій», чи то майбутньому журналу. Представник цієї московської групи — професор П. І. Ісиченко потім кілька разів приїздив до Києва, але спільної мови з киянами не знайшов. Показово, що незважаючи на прохання Вакара, Микола Прокопович не дав йому рекомендаційного листа до жодного свого московського знайомого. Пояснювалося це тим, що Вакар зробив на нього враження людини досить непевної, хоча до тих, хто очолював Паризький центр дій, Василенко ставився як до цілком поважних політичних діячів.

Після повернення Вакара за кордон «Київський центр дій» по суті нічим себе не виявляв. Лише Яковлев намагався демонструвати якусь активність, час від часу потикався зі своїми пропозиціями до окремих членів «старшої групи», але ті просто відмахувалися від нього, вважаючи людиною молодою і легковажною. Тим самим «молодша група» виявилася повністю усунутою від контактів із закордоном.

Не надто активне листування з Паризьким центром дій, однак, підтримувалося. Точніше буде сказати, що через «лінію зв'язку» до «старшої п'ятірки» надійшло кілька листів, де словіщалося про перспективи видання запланованого журналу під назвою «Новь», а також тексти трьох підготовлених окремими представниками еміграції записок з питань аграрної політики, фінансів та адміністративного управління. Було також надіслано для інформації кілька виданих за кордоном брошур. Лише наприкінці 1922 р. прийшли примірники перших двох номерів журналу «Новь» (всього вийшло чотири номери, але останні вже до Василенків та їх друзів не потрапили). Усі ці матеріали, звичайно, викликали інтерес, який, однак, все зменшувався. Микола Прокопович згадував, що їх обговорювали спочатку двічі на місяць, а у другій половині 1922 р. вже тільки раз на місяць, а з березня наступного року і зовсім перестали збиратися. При цьому академік брає участь тільки у тих обговореннях, що проходили у нього на квартирі, оскільки не вважав за необхідне заради них ламати усталений спосіб життя, який, як правило, не передбачав заходів «на чужому терені».

Наслідком цих обговорень стало кілька листів Костянтина Василенка до редакції «Нови» чи особисто до Вакара і тих осіб з еміграції, яких він пред-

ставляв. Це були особисті звернення, які Костянтин Прокопович не погоджував і навіть в основному не показував своїм товаришам, хоча в цілому вони відбивали загальну позицію. Інші члени «старшої п'ятірки» не написали за кордон жодного рядка.

Настрій цієї групи інтелігенції був опозиційний якщо не до влади загалом, то в усякому разі до правлячої партії. В листі від 15 жовтня 1922 р. Костянтин Прокопович писав у «старому доброму» — меншовицькому стилі: «мало критикувати тактику більшовизму. Слід її ідейно зруйнувати»¹². Але про щось більше, якусь заколотницьку діяльність, не могло бути і мови. Всілякі екстремістські заклики до революційних змін, що проголошувалися еміграцією, категорично засуджувалися. Обурення, зокрема, викликав перший номер «Нови». Кияни мріяли про солідне ґрунтовне видання, без пропагандистських вивертів. А тут вони зустрілися з відвертою антирадянщиною, неперевереними чутками, що видавалися за достовірну інформацію. Дратував їх навіть поліграфічний спосіб викладу матеріалу. Інтервали в тексті, великі шрифти, зовсім незвичні для наукових видань, наче претендували на сенсаційність.

Микола Прокопович відтоді втратив будь-який інтерес до журналу, всі інші також відчували, що потрапили у двозначну ситуацію. Вони ніяк не могли погодитися з багатьма положеннями і закликами, що вели, на їх думку, до нової громадянської війни і цілковитої руїни. Щоб остаточно заявити про свою позицію, Костянтин Прокопович у листопаді 1922 р. відправив за кордон листа, в якому підкреслювалося: «Ми ладні віддати перевагу обтяжливому виживанню теперішньої влади, ніж розчленуванню держави та приходу влади «нової», а для нас надто «старої» і надто добре знайомої. Державна єдність Росії — це «вірую», від якого не можна відступитися ні перед ким і ні для кого»¹³.

Після цього листа подальший зв'язок із зарубіжжям підтримувався лише за інерцією без будь-якої перспективи. Один з кореспондентів Паризького центру дій в листопаді 1922 р. писав, що «КОЦД забився як миша в нору, ні з Москвою, ні з Харковом, ні з якимись іншими великими центрами суспільної думки зв'язку не налагоджує через відсутність коштів. Кореспонденції його до Вас не варті ні того страшного ризику, ні тієї праці, якими супроводжується їхне

транспортування до Вас... А новонароджений журнал зав'яне швидше, ніж бажали б його засновники, без тієї користі, на яку вони сподіваються». Ці слова виявилися пророчими. Через кілька місяців уся мережа реальних «центрів дій» з штаб-квартирою у Парижі по суті розпалася. У Чайковського, Вакара та інших вже не було коштів на утримання «Нови» та «лінії зв'язку». Варшавський резидент Євреїнов перебрався до Праги, де почав шукати собі нових спільників. У березні 1923 р. він запропонував киянам співробітничати з новою організацією і новим журналом, що мав бути створений на основі емігрантського часопису «Крестьянская Россия». Але про це вже не було й мови. Якщо Чайковський та деякі інші діячі «центру дій» мали авторитет солідних політиків і викликали певну довіру в інтелігенції, то з іншими вони навіть не хотіли мати справу. На цьому, власне, і припинився усякий зв'язок, хоча в документах Паризького центру дій названа трохи пізніша дата — травень 1923. Розходження у півтора-два місяці, на нашу думку, в даному випадку не суттєве, воно викликане досить тривалим терміном надходження інформації з Києва до Парижа, а також необхідність якогось часу керівникам центру для усвідомлення, що «Київський центр дій» більше не існує.

Можна було б твердити, що у кінцевому підсумку вся діяльність «старшої п'ятірки» звелася до нелегального листування Костянтина Василенка із закордонним журналом та вільнодумством інших її членів, якби не було однієї обставини. Настирливий Яковлев в пошуках матеріалів, які б зацікавили редакцію «Нови», а може і не тільки її, через свого знайомого Г. Швайковського познайомився з відповідальним службовцем штабу Київського військового округу С. П. Єдиневським. В середині літа 1922 р. останній через Швайковського передав Яковлеву фрагмент секретного мобілізаційного плану округу. Той, у свою чергу, звернувся до більш досвідченого у літературних справах Москвича з питанням, чи згодиться це для публікації в журналі. Документ протягом доби знаходився у Москвича, який запропонував показати його професору Смирнову. Той був дуже збентежений, коли йому дісталися папери з написом «таємно» та іншими застерігаючими грифами, і віддав їх Чебакову, щоб таким чином перевірити, як він потім стверджував, чи не провокує їх часом Яковлев. Вони вирі-

шили порадитися з якимось військовим спеціалістом щодо достовірності паперів і, як згодом запевняв Чебаков, саме з такою метою передали мобілізаційний план керівнику «лінії зв'язку», колишньому офіцеру Павловському. Потім за клопотами вони просто забули про цей документ. А Павловський, який не цурався і шпигунських справ, начебто без відома Чебакова передав секретні папери за кордон. Ось ця неприємна і до кінця не з'ясована історія каменем потягла на дно увесь «Київський центр дій», хоча проти братів Василенків і Чолганського звинувачення у шпигунстві навіть не висувалося.

Ми обмежилися тут дуже стислим викладом історії «Київського центру дій», оскільки фактичний бік справи (оцінок нині уникнемо) висвітлено у відомій книзі Д. Л. Голинкова «Крушение антисоветского подполья в СССР» та у стенографічному звіті судового процесу по справі «Київського областного центру дій»¹⁴.

Сьогодні є можливість ознайомитися також з точкою зору на події керівників Паризького центру дій, оскільки архів цієї організації у свій час був переданий так званому Російському закордонному архіву і після другої світової війни потрапив до Москви. Нині він складає окремий фонд Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР¹⁵.

Про те, як ДПУ натрапило на слід діяльності напівміфічного «Київського центру дій», сказати поки що важко. Чекісти дуже неохоче діляться з громадськістю такими «історичними» таємницями. У Парижі були впевнені, що киян після свого арешту у Києві видав раніше згадуваний П. І. Ісиченко з московської групи. Зрадником називали вони і кур'єра лінії зв'язку Михайла Онищенка-Павлюка, який на попередньому і судовому слідстві дав дуже широкі і обтяжуючі для всієї цієї організації свідчення.

У ході процесу та після нього в кулуарах, і навіть на шпальтах деяких емігрантських видань, часто висловлювалася думка, що весь епізод з мобілізаційним планом був провокацією з боку ДПУ. На користь цього твердження говорило те, що ні Швайковський, ні Москвич до відповідальності не притягалися. Перший задовго до хвилі арештів виїхав з Києва, а в ордері на арешт другого переплутали ім'я та по бать-

кові Москвича, в результаті чого він вчасно не був взятий під варту і теж зник у невідомому напрямку. Однак конкретних фактів, які б категорично спростовували чи підтверджували цю версію, в нас немає. Залишається тільки сподіватися, що десь у архівах є відповідь і на це запитання, яке колись стане надбанням громадськості.

Отже, через кілька місяців по тому, як КОЦД сам по собі припиняв діяльність, почалися арешти. Останнім, як зазначалося, 24 вересня 1923 р. заарештували Миколу Прокоповича.

Академік поступово почав розуміти, що хоча сам нічого не писав за кордон, а тільки занадто вільно висловлювався у приватних бесідах, його справа набирає досить неприємного відтінку. Тим часом Наталя Дмитрівна зверталася до різних державних інстанцій, намагаючись водночас і щось з'ясувати, і якось допомогти своєму чоловікові. Спочатку вдалося дещо пом'якшити умови ув'язнення. Миколу Прокоповича перевели через кілька днів з приміщення ДПУ до слідчого корпусу Київського бупру (будинку громадської примусової праці) № 1, а ще через 3—4 дні до лікарні при бупрі. Звідси він 3 жовтня напише дружині: «Піклування найуважніше. Палата — шість хворих. Вікна на південь. Видно й нашу Тарасівку з її каланчою...». Водночас він (така вже вдача) широко шкодував, що не вдається працювати належним чином, хоча читав наукові праці М. Є. Слабченка та М. І. Яворського, художні твори О. І. Купріна та М. С. Лескова. «Очікую часу, коли зможу повернутися до перерваної праці», — занотував Василенко¹⁶.

А саме тоді виявилась важливість його участі в роботі радянсько-польської комісії. 15 вересня Багалій повернувся з Москви разом з радісною звісткою про те, що вдалося відстояти історичні пам'ятки Кременецького ліцею та інше культурне надбання Київського університету. Терміново слід було підготувати експертний висновок ще з кількох справ комісії, що мав зробити Василенко. У зв'язку з його арештом все це змушений був перебрати на себе С. М. Іваницький, який заходився сумлінно працювати, але повністю замінити свого вчителя, звичайно, не міг. Для консультації з нагальних питань він навіть добився побачення з академіком, що в умовах попереднього слідства з його неодмінною ізоляцією було майже фантастичним. Турбуючись як за Миколу Прокоповича,

так і за стан справ у київській підкомісії, клопотатися за нього взялися нарком освіти В. П. Затонський і уповноважений наркомату зовнішніх справ на Україні О. Г. Шліхтер.

Проте навряд чи заступництво високих урядовців у цьому випадку важило більше, ніж та енергійна боротьба за звільнення вченого, яку повела його віддана дружина. Наталя Дмитрівна побувала в багатьох чекістських та прокурорських кабінетах, знову і знову нагадуючи про значущість академіка для науки і його роль у розв'язанні складних питань, пов'язаних з Ризьким договором. Вона посилалася на кепський стан його здоров'я, на цілковитий абсурд перебування під вартою людини, яку заарештовано на два з половиною місяці пізніше за всіх інших підслідних у цій справі. Адже втекти він міг вже давно, якби захотів, побоюватись розголошення таємниці слідства теж нічого. Проте усні і письмові заяви Наталі Дмитрівни не мали успіху аж доти, поки вона нарешті не зустрілася з Віктором Торговцем — помічником прокурора Києва у справах нагляду за органами ДПУ. Незадовго до цього він представляв Наркомат зовнішніх справ у Києві і за наказом свого керівництва сприяв Василенкові у розв'язанні різних питань, пов'язаних з діяльністю радянсько-польської комісії. Після розмови з дружиною вченого він негайно дав вказівку звільнити Василенка. Слід зазначити, що це був не якийсь випадковий імпульсивний крок ще не досить досвідченого прокурорського працівника. Віктор Торговець твердо стояв на позиціях законності і гуманності, за що горезвісного 1938 р. заплатив власним життям. Уже працюючи заступником прокурора Московської області, він разом зі своїм безпосереднім керівником Андрієм Філіпповим та ще кількома прокурорськими працівниками був звинувачений у протидії репресіям і розстріляний за вироком військової колегії Верховного суду СРСР¹⁷.

Таким чином, просидівши під арештом три тижні, з них два у лікарні, Микола Прокопович 14 жовтня вийшов на волю.

Він відразу ж почав надолужувати згаяний час. Більш-менш упорядкував справи, доручені радянсько-польською комісією, відновив засідання комісії історії західноруського та українського права, продовжив читання своїх лекційних курсів у кількох навчальних закладах. А ще відвідував лікарів, консультувався з

адвокатами. Займався цим самотужки, бо у Наталі Дмитрівни з грудня 1923 р. загострився туберкульозний процес.

Розслідування у «справі КОЦД», яке тривало, змушувало непокоїтися не тільки за себе, але й за долю брата Костянтина та багатьох близьких людей. Згідно з чинним тоді законодавством справи про контрреволюційні злочини могли розглядати як суди, так і позасудовим порядком особлива нарада при колегії ОДПУ. Микола Прокопович та його товариші по нещастю вагалися, який шлях для них кращий, але врешті-решт наважилися добиватися саме судового розгляду. І їм це вдалося. Полонська пізніше згадувала, що нібито комусь із зацікавлених у справі осіб вдалося потрапити на прийом до М. І. Калініна, і той дав відповідну вказівку.

17 березня 1924 р. Микола Прокопович прочитав українською мовою в КІНХу останню в своєму житті лекцію для студентів. А 20 березня в приміщенні Пролетарського зібрання (колишньому Купецькому зібранні) о 18 годині розпочалося слухання справи «Київського обласного центру дій» міським судом під головуванням Ф. Т. Мазура. Державне звинувачення підтримували прокурор Києва М. В. Михайлик та його заступник Л. С. Ахматов. Було також два громадських обвинувача. Захищала підсудних ціла група адвокатів на чолі з відомим ще по знаменитій «справі Бейліса» досвідченим київським адвокатом і громадським діячем М. Д. Пухтинським. Крім загального керівництва, він безпосередньо захищав Василенка та Смирнова.

Процес вівся російською мовою, оскільки тільки один Микола Прокопович з усіх його учасників висловився за судове провадження українською мовою. Першого ж дня його разом з Венгеровим та Язловським, які до цього перебували на волі, взяли під варту. Правда, як згадувала Полонська, суд з великою увагою ставився до звинувачених, передбачивши для них можливість і трохи відпочити, і поїсти в ході слухання справи.

Звинувачувальний акт був досить довгим. Усім підсудним з «старшої» та «молодшої» груп і «лінії зв'язку» ставилося у провину «вступ до організації Центр дій, котра прагнула до підриву, послаблення і повалення влади Робітничо-Селянських Рад». Кожен мав й індивідуальне звинувачення. Так, уся «старша

п'ятірка» звинувачувалася у «розробці матеріалів, котрі у вигляді дружніх листів разом із зібраними в Києві статтями надсилалися за кордон», а також у розповсюдженні журналу «Новь». Чебаков і Смирнов також звинувачувались у передачі іноземній розвідці документів, що становили державну таємницю.

Свідчення Миколи Прокоповича заслухали тільки 27 березня. До цього один за одним виступали агенти «лінії зв'язку», і академік змушений був з жахом вислуховувати і про контрабанду, і про шпигунство, і про привласнення грошей, про все те, що не передбачалося «солідними політиками» з Паризького центру дій. І справді, слід зробити невеличкий відступ і нагадати, що фундатори центру дій пишались, що не беруть коштів у жодної іноземної держави.

На процесі, зокрема, виявилось, що всю інформацію, яка проходила через варшавську резидентуру центру, контролювали представники польських спеціальних служб. Один з підсудних прямо сказав, що постачання шпигунської інформації Польщі було неодмінною умовою діяльності «Центру дій» на її території.

У своїх свідченнях всі члени «старшої п'ятірки» рішуче відмежувались від ідейної і організаційної єдності з Паризьким центром дій. Вони вважали себе невеличкою літературною (дехто політичною і літературною) групою, яка збиралася відстоювати демократичні ідеали, зокрема свободу друку. Правда, тут вони зустрілись з прокурорським силогізмом: «Ви за повну свободу друку. Радянська влада проти свободи друку для політичних супротивників. Отже, вона не може забезпечити свободу друку у Вашому розумінні. Отже, Ви проти Радянської влади і за її повалення». Хибність прокурорської логіки, гадаємо, нашим читачам цілком зрозуміла.

Під час судового допиту Микола Прокопович тримався гідно, врівноважено, що легко помітити навіть з тексту скороченого стенографічного звіту, куди, за свідченням Полонської, не увійшли деякі влучні репліки вченого на «каверзні запитання» прокурора... Він визнав свою провину в тому, що їх група мала конспіративний характер, підтримувала нелегальний зв'язок із закордоном, але категорично заперечив наявність якоїсь діяльності, спрямованої проти держави. Академік ще раз підтвердив свою прихильність до ідеї федерації та демократичних свобод. Тут йому,

однак, довелося вислухати досить слушне зауваження, що за його участі в гетьманському кабінеті для свободи друку так нічого і не вдалося зробити. Миколі Прокоповичу тільки і залишилося, що посилатися на свої особисті демократичні погляди, які йому не вдалося втілити в життя через позицію інших членів уряду, та на підготовлений законопроект про вибори до державного сейму, де ці погляди знайшли своє відображення.

Заявив вчений і про своє визнання Жовтневої революції як такої, що зруйнувала старий світ і заклала базис для будівництва нового.

По-різному захищали своїх підсудних адвокати. Один з них, Бесарабов, спочатку намагався зобразити Василенка ні на що вже не здатним стариганом, а після осуду колег, навпаки, назвав його героєм, посивілим борцем за ідеали демократії, перед яким він схиляє голову. Все це, звичайно, викликало протест з боку академіка, який не вважав себе ні тим, ні іншим.

Пухтинський, як на нашу думку, виступив дуже змістовно. Він вказав на кілька прогалин у слідстві, котре не виявило, зокрема, ряд моментів, пов'язаних з викраденням і передачею за кордон фрагментів мобілізаційного плану. Зауважимо, що й досі ми не знаємо, як ця втрата секретного документу в штабі військового округу могла залишитися непоміченою, якими мотивами керувався Єдиневський, коли передавав ці папери Яковлеву, чому він зробив це через Швайковського, а не особисто.

Пухтинський знов поставив питання про роль Москвича у цій справі. Він зауважив, що особа ця досить сумнівна, з якимось власними зв'язками у Німеччині, які не були з'ясовані у ході слідства. На його думку, навряд чи Москвич був провокатором ДПУ, але він цілком міг виявитися саме тією людиною, від якої документ (його копія) потрапив за кордон. Порада Москвича показати папери Смирнову в цьому разі виглядає як логічна спроба відвести у майбутньому від себе підозру. Важко сказати, яка версія заслуговує на більшу увагу. Підкреслимо лише, що Олександр Григорович Москвич — постать цілком реальна, а не якась підставна фігура з фальшивим прізвищем. У 1917 р. під час виборів до Київської міської думи його прізвище під номером 75 значилося у списку так званого позапартійного блоку російських виборців. А у листопаді 1919 р. за денікінської влади

у Києві вийшло з півдесятка номерів досить шовіністичної за змістом щотижневої газети «Киевская Русь», редактором-видавцем якої був вказаний Москвич. Залишаємо читачеві простір для роздумів на тему: агентом ДПУ чи шпигуном могла стати людина з такими віхами біографії. Дивує, до речі, що добре поінформований Д. Л. Голинков у своїй книзі взагалі жодним словом не згадав про цю постать.

Повертаючись до ролі захисників на процесі, зауважимо, що не так вже багато від них залежало, оскільки політичні справи в ті часи розвивалися не тільки за законами юриспруденції. Прокурор Михайлик заявив про це цілком відверто: «Товариші захисники, недостатньо в цій справі обмежитися блискучим юридичним аналізом, не одним цим ми зважуємо і оцінюємо дану справу...»

Гірка істина полягає в тому, що вже існувала чітка грань між звичайними судовими процесами і тими, що мали політичне значення. Останні ретельно готувалися з метою викриття і покарання не просто конкретних осіб, а певного суспільного явища, ворожої ідеології чи соціальної групи. Кожен такий процес у разі його успішного завершення мав далекосяжні наслідки, міг стати приводом до відповідних змін державної політики. В цих умовах суто юридичний бік справи відходив на другий план, а наперед виступали соціальне походження та партійна приналежність підсудних, їх готовність «вписатися» у заздалегідь розроблений сценарій. Присуд за такими справами завжди був надзвичайно суворий, щоб підкреслити весь тягар провини політичних противників перед народом. І чим більшого значення набував політичний бік справи, тим суворішою була кара.

Справа «КОЦД» мала усі вищезгадані ознаки. Пізніше в передмові до стенографічного звіту з процесу М. О. Скрипник напише, що «ця справа характеризує переломний момент в житті буржуазної інтелігенції, виявляє внутрішні причини розкладу цієї буржуазної інтелігенції як особливої соціальної сили, що примусили її свідомо чи не свідомо, одних з політичною декларацією, а інших на практиці змінювати свої віхи...»

Цієї обставини не врахували ті діячі еміграції, які вирішили організувати кампанію на захист підсудних. В останні дні процесу у світовій пресі з'явилося чимало статей про так звану справу київських професорів.

Так, одна з французьких газет писала: «Занепокоєння, що охопило весь цивілізований світ з приводу київського процесу, відбиває... відсутність упевненості в тому, що навіть найменша опозиція не вважатиметься в Радянській Росії важким політичним злочином...». Щира стурбованість світової громадськості не була спонтанною, значною мірою вона спрямовувалася колишніми лідерами Паризького центру дій. Так, в архіві цієї організації збереглися незаперечні свідчення про те, що саме вона влаштувала офіційні протести французького прем'єра Раймона Пуанкаре, парламенту та уряду Бельгії. З її подачі дипломатичним шляхом радянському уряду висловили своє занепокоєння керівники Великобританії, Німеччини, Італії та Чехословаччини¹⁸.

На перший погляд, світова увага допомогла підсудним, сприяла поліпшенню їхнього становища. Такої думки після першого ознайомлення з цією справою дотримувалися і автори. Та пізніше з'ясувалося, що втручання західних держав тільки ускладнило ситуацію. Тепер вже принциповим для диригентів київського процесу стало довести чи хоча б створити враження, що підсудні безумовно завинили, і настільки, що заслуговують найсуворішого вироку.

І ось 7 квітня процес, що тривав протягом майже трьох тижнів, нарешті завершився. Вісім виснажливих годин чекали підсудні та їх близькі, поки судді повернуться з дорадчої кімнати. Вирок для «старшої п'ятірки» був невтішний. Чебакова засудили до смертної кари, обох Василенків, Чолганського і Смирнова — до десятирічного ув'язнення. Щодо інших підсудних, то смертні вироки дістали Єдиневський, Яковлев та Виноградова (завідуюча «лінією зв'язку»), а решті випало від п'яти до десяти років в'язниці. Лише четверо було умовно покарано, а виправдали тільки Б. О. Язловського.

Незважаючи на суворий присуд, усі засуджені заявили, що відкидають заступництво іноземців і цілком покладаються на справедливість вищих радянських органів влади і правосуддя. Чи був це тільки щирий вияв патріотизму, чи тверезий розрахунок, сьогодні сказати важко. В усякому разі, масові мітинги у Києві, що відбулися в зв'язку із зверненням Пуанкаре, вимагали від них саме такої реакції.

Проте касаційна інстанція — Верховний Суд України — залишила вирок без змін. Отже, Миколу Проко-

повича чекало десятирічне ув'язнення. Саме в ці дні, коли надій майже зовсім не залишилося, під час побачення Наталя Дмитрівна запитала свого чоловіка, чи не шкодує він, що колись у Ростові відмовився залишити Батьківщину. Та академік знову категорично підтвердив вірність своєму вибору.

Засудженим було надано ще один шанс — клопотатися про помилування перед Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом. Справа в тому, що найсуворіші присуди політичних процесів, як правило, спрямовувалися проти партій, опозиційних верств і груп населення, але не конкретних осіб. Досить часто навіть засуджені до смертної кари невдовзі могли опинитися на волі. Після досягнення політичної мети, демонстрації сили і нездоланності радянської влади наступала пора для вияву її гуманності. Тому саме до учасників політичних процесів широко застосовувалися помилування, амністії та інші форми пом'якшення покарання.

Микола Прокопович, як і майже всі засуджені, подав відповідну заяву до ВУЦВК. З наміром допомогти своєму колезі і колишньому президенту 10 квітня 1924 р. Спільне Зібрання Української Академії наук прийняло звернення до влади, в якому, зокрема, йшлося: «Спільне зібрання не вважає себе в праві входити в обміркування заходів, що вживає суд., але вважає за обов'язок звернути увагу, що Василенко єдиний на Україні знавець історії права України. Йому 58 років і він має погане здоров'я. Він потрібен і як голова Київського відділу Комісії для передачі майна Польщі згідно з Ризькою угодою. Просимо замінити кару такою, яка б дала змогу продовжувати роботу»¹⁹. Підписали цей лист голова—президент УАН В. І. Липський, неодмінний секретар А. Ю. Кримський і ще 14 академіків.

Цікаво, що того ж 10 квітня бюро Київського губкому партії надіслало до ЦК ВКП(б) лист про наслідки процесу «КОЦД» і в зв'язку з розглядом питання про помилування Президією ВУЦВК. Зазначалося, що процес пройшов без якихось ускладнень і політичний тон його був цілком витриманий. Бюро запропонувало залишити присуд в силі стосовно всіх засуджених, але, «враховуючи безсумнівну цінність Василенка Миколи і Смирнова (професор) та їх громадське становище, вважає можливим тільки щодо їх провести пом'якшення»²⁰.

Всеукраїнський ЦВК згідно з тогочасною практикою питання помилування розглядав на так званій своїй Малій Президії, до якої входило 4—5 осіб, серед них голова і секретар ВУЦВК. Потім це рішення, як правило, вже без обговорення автоматично затверджувалося і Великою Президією ВУЦВК. Так, 16 і 19 травня відповідно обидві президії ВУЦВК розглянули клопотання підсудних та їх близьких про помилування: М. П. Василенку, П. П. Смирнову та Л. Е. Чолганському строк ув'язнення було скорочено до 5 років. С. П. Чебаков замість смертної кари дістав десять років позбавлення волі. Пом'якшили міру покарання й іншим засудженим. Жодного з них не було розстріляно. Найгірше склалися справи у К. П. Василенка. Запеклий соціал-демократ (меншовик), він зробив спробу перетворити процес у політичну трибуну для пропаганди своїх поглядів. Відмовився він подати і заяву про помилування, хоча відповідне клопотання порушила перед ВУЦВК його сестра Катерина Прокопівна. В результаті вирок йому було залишено без змін.

Наталя Дмитрівна сподівалася, що ВУЦВК не скоротить ув'язнення, а повністю скасує його. Не добившись цього в Києві і Харкові, вона вирішує їхати до Москви. Та від такого кроку її застеріг добрий знайомий академік-мистецтвознавець Федір Іванович Шміт. У своєму листі від 30 травня 1924 р. він нагадував, що втручання іноземців ускладнило і погіршило становище, тому нині Наталя Дмитрівна не має жодного шансу на успіх. А далі ця мудра і досвідчена людина написала справді пророчі слова: «Через півроку, через рік уся київська справа порядком забудеться, політичні обставини, що сьогодні заважають пом'якшенню вироку, завтра зведуться нанівець: тоді зможуть взяти гору міркування гуманітарного характеру... Новому клопотанню тоді буде забезпечено успіх, оскільки радянське правосуддя має насамперед політично-показовий характер. Це пояснює суворість присуду, але і призведе до дострокового звільнення, коли політична і показова необхідність відпаде»²¹.

Наталя Дмитрівна відмовилася від поїздки до Москви, але не від боротьби. З липня вона знову в Харкові, маючи в своєму арсеналі листа від ВУАН і висновки двох медичних консилиумів про стан здоров'я Миколи Прокоповича. Слід зауважити, що за час його перебування під вартою в неї зібралась ціла

тека лікарських довідок та інших документів²². Майже кожному новому клопотанню чи заяві передувало чергове медичне обстеження. Ось і перед цією поїздкою Наталя Дмитрівна влаштувала, щоб академіка оглянули його постійний лікар — професор Микола Олександрович Свенсон і відомий терапевт, гордість київської медицини Феофіл Гаврилович Яновський.

У Харкові Полонська познайомилася із заступником голови Українського Червоного Хреста Давидом Григоровичем Златківським, який щиро перейнявся долею Миколи Прокоповича. За його порадою вона пише 6 липня заяву до Президії ВУЦВК, яку потім доповнює новими аргументами і проханнями 11 та 15 липня. Наталя Дмитрівна посилалася на значення вченого для науки і його стан здоров'я, на те, що він ніколи не був ворогом Радянської влади. Вона просила цілковитого помилування, а якщо це неможливо, то обмежитися умовним засудженням чи хоча б для поліпшення здоров'я вченого відсунути на півроку виконання вироку.

26 липня 1924 р. аналогічне клопотання до вищого органу влади було відправлено за підписами Липського та Кримського від Всеукраїнської Академії наук. В ньому наголошувалося, що без досвідченого керівника знизився рівень праць очолюваної ним комісії. Академія просила «створити такі умови, щоб він міг продовжити роботу, хоча б у формі умовного присуду». Відзначимо, що комісія історії західно-руського і українського права справді працювала малоефективно. Її члени майже перестали збиратися, до того ж їм заборонили проводити засідання у приміщенні бібліотеки ВУАН з неприхованим образливим підтекстом, що нібито це становить небезпеку для бібліотечних фондів. Якби Микола Прокопович залишився на волі, то про подібні звинувачення не могло б бути й мови.

Златківському вдалося переконати у необхідності переглянути справу Василенка секретаря ВУЦВК П. І. Буценка та ще кількох впливових членів Президії ВУЦВК. Нейтральну позицію зайняв нарком юстиції та прокурор республіки М. О. Скрипник, слово якого в таких випадках важило чимало. Наталі Дмитрівні натякнули, що можна очікувати позитивної відповіді, але нехай до Президії ВУЦВК звернеться особисто академік.

Отут якраз доцільно сказати кілька слів про жит-

тя Миколи Прокоповича у в'язниці. Під час процесу та відразу після нього він перебував у одній камері з братом, Чолганським та деякими іншими старими знайомими. Потім його перевели до в'язничної лікарні. Найкраще уявлення про розпорядок дня вченого дають його листи до дружини. Він прокидався близько сьомої години ранку і сідав писати спогади. Коли втомлювалася рука, брався за читання наукової та художньої літератури. «Я працюю посилено: стільки, скільки дозволяють сили»,— писав він в листі від 1 липня 1924 р. Читав він тоді трьохтомне видання творів Т. Чацького, працю барона Нольде з історії кодифікації місцевих цивільних законів в ХІХ ст., мемуари С. Ю. Вітте та Оттокара Черніна. Сподобалися йому твори Кнута Гамсуна, а ось Йосипа Мандельштама та забутого нині поета Земляка досить зневажливо назвав «поетичними недоносками нашого часу». Про Миколу Хвильового написав дружині так: «людина безумовно даровита і талановита, але сучасне манірництво втомлює...»²³. Що ж, про смаки, як то кажуть, не сперечаються...

В'язні навіть зробили спробу видавати свій журнал. У єдиному номері, що побачив світ, були надруковані і спогади Василенка «Два тижні у Лук'янівській тюрмі» (початок розповіді про знайомство з царською в'язницею).

Ставлення адміністрації бупру до Миколи Прокоповича, як свідчила дружина, було найкращим. Його швидко перевели до терапевтичного відділення лікарні, звільнили від усяких робіт. На прохання академіка йому замість одного побачення на тиждень, передбаченого загальними правилами, дозволили мати два. (Наталя Дмитрівна за рахунок добрих контактів з наглядачами майже щотижня влаштовувала і третє «позапланове» побачення, яке приносило академіку особливу втіху). Щодня він мав дві тривалі прогулянки без охорони у дворі лікарні. Там був гарний сад, і фактично вчений міг бути в ньому стільки, скільки заманеться. Там, у саду, проходили і його побачення з дружиною. Про характер стосунків з адміністрацією свідчить і те, що Микола Прокопович навіть давав уроки української мови медичному персоналу лікарні.

Наприкінці серпня Василенко почав писати клопотання про помилування до ВУЦВК. Текст кілька разів переписувався, виважувалося кожне слово, і ось

нарешті 4 вересня остаточний варіант було подано адміністрації бупру, який через кілька днів потрапив до Харкова. Аналогічне клопотання 24 вересня було послано і від ВУАН.

Та вже напередодні, 23 вересня, Мала Президія ВУЦВК задовольнила заяву Василенка і постановила звільнити його з-під варті, виславши за межі України. Дізнавшись про це, Микола Прокопович, однак, дуже засмутився. Як згадувала Наталя Дмитрівна, він ладен був залишитися у бупрі, де були хоч якісь умови для роботи, ніж залишити Київ з його архівними та бібліотечними фондами, без яких була неможлива плідна діяльність вченого. 8 жовтня він пише нове клопотання з проханням дозволити йому жити на Україні. Наталя Дмитрівна, в свою чергу, у заяві від 5 жовтня дякує Президії ВУЦВК за виявлену гуманність, але просить відстрочити висилку і дати академіку змогу спочатку зміцнити своє здоров'я в одному з київських санаторіїв. В ці ж дні спочатку (6 жовтня) керівники ВУАН, а потім (8 жовтня) і весь наявний на черговому загальному зібранні склад академії підписують нові листи до Президії ВУЦВК. Головна їх ідея — дати Миколі Прокоповичу можливість працювати у Києві. Неофіційно клопотатися за його долю взявся М. С. Грушевський, який після повернення на Україну користувався певними привілеями, мав особисті зв'язки з Г. І. Петровським та П. І. Буценко. Однак усі прохання залишалися без відповіді, зникали в коридорах ВУЦВК, як вода у піску. Микола Прокопович все ще перебував у в'язниці, що дивувало родичів і колег вченого, яким було відоме рішення Малої Президії ВУЦВК про його звільнення. Сталося, однак, так, що цей документ на шляху до Києва десь загубився у бюрократичних тенетах. Та навіть якби він і надійшов, то навряд чи Василенка відразу б випустили. Згідно із встановленим тоді порядком з в'язниці він мав бути відправлений відразу до місця заслання. А оскільки воно визначено було за межами України, то конкретно його адресу могли назвати лише у Москві. Відповідна процедура тривала чимало часу.

5 листопада Грушевський посилає телеграму Буценку, що стан здоров'я Василенка погіршується і його необхідно негайно звільнити з-під варті. А Наталя Дмитрівна знов вирушає до Харкова. Вона знову оббиває пороги ВУЦВК, і нарешті 19 листопада

1924 р. його Мала Президія приймає повторне рішення про звільнення академіка. Безмежно щаслива Полонська випадково зустріла Г. І. Петровського і поцікавилася: чи зовсім звільнили Миколу Прокоповича від покарання. Голова ВУЦВК посміхнувся і сказав: «Відпускаємо на всі чотири сторони і віддаємо Вам до рук». Однак, навчена гірким досвідом, Наталя Дмитрівна не залишає Харків, аж поки 21 листопада до Києва не надіслали директиву про звільнення вченого. Проте і після її повернення додому Василенка ще утримували під вартою. Виявилося, що для звільнення з в'язниці на відповідному документі має бути поставлена печатка київського прокурора Михайлика, а той кудись виїхав у справах. Врешті-решт свою печатку згодився поставити один з помічників прокурора, але день вже був згаяний. Миколі Прокоповичу вдалося вийти на волю лише вранці 24 листопада 1924 р. Його дружина згадувала, що він привітно прощався з охоронцями, наглядачами та іншими службовцями бупру. Отож, Микола Прокопович навіть тут мав багато доброзичливців.

Протягом двох місяців академік тішився здобутою волею, відновлював здоров'я і надолужував прогалини в науковій роботі. Та 28 січня його викликали до Київського відділу ДПУ і оголосили, що згідно постанови особливої наради при колегії ОДПУ від 12 грудня минулого року він висилається до Оренбурга строком на три роки. Не пізніше 11 лютого академік мав самотійно з'явитися до Оренбурзького губернського відділу ОДПУ, де вирішуватимуть його подальшу долю.

Цього ж дня, 28 січня 1925 р., академік від себе особисто, а Липський та Кримський — від імені ВУАН надсилають прохання до ВУЦВК про те, щоб залишити Василенка в Києві. Водночас клопотатися про це ж їде до Харкова за дорученням Академії О. В. Фомін.

Несподіване повідомлення про висилку дуже подіяло на Миколу Прокоповича та його близьких. Як виявилося, його звільнили лише доти, поки надійде рішення про точне місце заслання, хоча розмова з Петровським дозволяла сподіватися на більше. Зараз важко сказати, чи Наталя Дмитрівна не так витлумачила відповідь голови ВУЦВК, чи схвалене рішення просто не знайшло адекватного відображення у протоколі засідання. В усякому разі, дізнавшись про

події в Києві, Президія ВУЦВК вже 3 лютого зупинила дію рішення про висилку, а 10 лютого остаточно ухвалила скасувати його, залишивши за вченим право проживати в Києві. Певну роль в цьому відіграв Х. Г. Раковський. Після зустрічі з дружиною академіка він як один з найавторитетніших радянських дипломатів (до того ж, колишній голова українського уряду) зумів довести, що заслання Василенка справить у світі зле враження. Далося взнаки і те, що після виходу з в'язниці Микола Прокопович встиг підготувати до друку дві нові праці.

Сталося так, що тривалий час Василенкові не було відоме остаточне рішення ВУЦВК щодо його висилки. Незважаючи на це, він працював з повною віддачею і навіть почав клопотатися за інших, зокрема про призначення пенсії вдові розстріляного 1919 р. чекістами сходознавця Т. Д. Флоринського.

Неоднозначність такого вчинку полягала у тому, що цей вчений дотримувався відверто шовіністичної позиції й небезпідставно набув репутації «україножера» та «активного ворога української культури». З політичних мотивів відмовився дати відгук на праці Флоринського академік А. М. Лобода, тому відповідний текст склав (дуже сухо і формально) професор С. І. Маслов. Його підписали ще кілька сходознавців, серед них і Кримський, який не забув, однак, зробити застереження про суттєві політичні вади Флоринського, що відразу робило успіх задуму досить проблематичним. Микола Прокопович з цього приводу відзначив у своєму щоденнику: «...їдеться про допомогу живій людині, його дружині, яка ні у чому не завинила. Якби був живий Флоринський, зрозуміла була б боротьба з ним. Нині ж, коли його спіткала лиха доля і він не може захищати своїх переконань, навряд чи правильно бути мстивим». Не знайшовши підтримку у «принципових українців», Василенко від імені вдови написав прохання до Російської академії засвідчити здобутки Флоринського.

18 березня, коли Микола Прокопович працював у бібліотеці ВУАН, несподівано прийшла хвора дружина, яка перед цим нікуди не виходила з домівки. Виявилось, що принесли телефонограму з вимогою з'явитися наступного дня до місцевого відділу ДПУ. «Нові тривоги, коли вони закінчатся», — з сумом занотував цього дня у своєму щоденнику вчений²⁴. Проте цього разу його викликали, щоб повідомити

про остаточне скасування рішення про висилку. Та в Миколи Прокоповича все ще було передчуття нових неприємностей. І справді, восени 1925 р. надійшло офіційне повідомлення, що відмінена заборона виїжджати з Києва, про яку ніхто навіть не знав. Для з'ясування ситуації Академія через кілька місяців зробила спеціальний запит до ВУЦВК і дістала 24 жовтня 1925 р. роз'яснення, що помилування передбачає звільнення від усіх засобів соціального захисту. Незважаючи на це, ще кілька років вчений зустрічався з різними несподіванками. Так, 1927 р. його позбавили виборчих прав, хоча це безпідставне рішення було швидко скасоване.

Довелося також поновлюватися у професійній спільноті та у складі штатних академіків. (На час ув'язнення Миколу Прокоповича всупереч наполегливим вимогам Наркомату освіти не виключили з академії, а тільки перевели у позаштатні).

Засудження Василенка згубно позначилося і на його житлових умовах. Квартира на Тарасівській, де Микола Прокопович поселився ще гімназичним вчителем, колись мала п'ять кімнат і окремо розташовану поверхом нижче кухню, яку довелося віддати під помешкання колишній (до 1917 р.) прислузі М. С. Великохатко з чоловіком. Отож кухню влаштували в одній з верхніх кімнат. В інших чотирьох знаходилися спальня, кабінети Миколи Прокоповича і Наталі Дмитрівни та бібліотека. Засудження академіка до ув'язнення зробило цілком реальною загрозу так званого ущільнення. Полонська терміново поселила в себе племінницю Василенка — Ольгу Олейникову (доньку сестри Фросини) та двох студентів — родичів дружини С. М. Іваницького. Та й це не допомогло. Одну з кімнат були змушені віддати сім'ї доньки Великохатко, а іншу, згідно з рішенням районного суду, зайняв підвальник — Клопфер. Рішення було незаконне, його скоро відмінили, але звільнив приміщення непроханий сусіда тільки в червні 1926 р.²⁵

Оцими квартирними баталіями й можна завершити розповідь про роль процесу «Київського обласного центру дій» у житті Миколи Прокоповича. Через рік від початку судового розгляду справи він записав у свій щоденник: «Спогади тяжкі. Коли-небудь слід описати їх. Вони мають безсумнівний громадський інтерес...»²⁶. Проте здійснити свій намір вченому не вдалося. Залишила нарис про цей процес Наталя

Дмитрівна Полонська. Він зберігся в рукопису в Державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Будемо сподіватися, що з часом з ним зможе ознайомитися і масовий читач, а не тільки фахівці.

Слід сказати кілька слів про долю інших засуджених у справі КОЦД. Майже всім довелося повністю відсидіти встановлений строк. За Костянтина Прокоповича клопотався особисто А. В. Луначарський, але на його лист службовець Всеукраїнського ЦВК не дбало відповісти, що Микола Прокопович (!?) Василенко вже звільнений з-під варті²⁷. Не принесли успіху й інші способи, яких було чимало.

У квітні 1925 р. під час так званого розвантаження в'язниць від осіб, що сидять за малозначущі порушення, було відпущено на волю п'ять колишніх підсудних у згаданій справі, серед них Смирнов і Чолганський. Але цю «політичну помилку» швидко виправили, і засуджені знову опинилися у в'язниці. В архіві ЦК Компартії України вдалося знайти витяг з постанови засідання бюро Київського окрпарткому від 1 червня 1926 р. Бюро, розглянувши питання щодо помилування засуджених у справі КОЦД, ухвалило: «Зважаючи на політичні умови часу, характер злочину... та склад самих засуджених, вважати за неможливе як цілковите, так і часткове їх помилування»²⁸.

Ось такі сумні наслідки мала ця судова справа, що чорною смугою перекреслила життя академіка Василенка, наклала на нього зловісне тавро контрреволюціонера, відчищати від якого ім'я вченого нерідко доводиться навіть у наші дні.

Розділ VIII НАДІІ І ЗВЕРШЕННЯ

Потроху відійшли у минуле дні, проведені вченим в горезвісній Лук'янівці. Він повернувся до наукової роботи на початку 1925 р., як вже зазначалося, у ранзі позаштатного академіка. Через кілька місяців керівники ВУАН зробили спробу включити його прізвище у фінансові документи як штатного працівника, але відразу ж дістали прочухана від Укрголовнауки. Заступник керівника цієї установи М. І. Яворський надіслав грізний запит: «В списку осіб, запропонованих Академії на доповнення зарплатні співробітникам

Академії, з 9 квітня 1925 р. вміщено М. П. Василенка в числі академіків. Президія Укрголовнауки запитує оцим Академію наук, чому, незважаючи на постанову Президії Головнауки про виключення зі списку академіків, М. П. Василенко знову рахується у списку членів Академії»¹.

Довелося відступити, але згодом Академія зробила ще кілька аналогічних спроб і врешті-решт домоглася свого.

Значно швидше Василенка поновили у секції наукових працівників. Певно, не обійшлося без допомоги С. М. Іваницького, який був одним з керівників київського бюро профспілки. Цей акт мав цілком конкретні матеріальні наслідки. 17 березня 1925 р. Микола Прокопович з неприхованим задоволенням зафіксував у своєму щоденнику, що йому як члену секції за поданням Академії була виділена продовольча посылка з американської допомоги, а також 50 пудів дров. Досить красномовне свідоцтво загального стану української інтелігенції у цей нелегкий час, чи не так?

Проте записи в щоденнику свідчать, що гіршими за злидні і нестатки для Василенка були моральні муки. «Деякі із родичів і знайомих, що знаходяться за кордоном, пишуть своїм сюди так відверто, що дають привід адресату дуже хвилюватися за свою долю... А за кордоном, де існує свобода слова не тільки для однієї партії, обережність в листах незрозуміла, і ті, що перебувають за кордоном до цього часу, не уявляють собі умов слова у нас, тут...», — з гіркотою занотував він 19 березня 1925 р.² Немало було й інших тривожних і неспокійних думок: про сваволю і відсутність поваги до закону у влади, про людей з кримінальним минулим, які спливають на поверхню і не дають життя іншим, про можливий голод, постійне шпигування за М. С. Грушевським, про загальну підозріливість і падіння моральних засад.

Болюче вражали Миколу Прокоповича і безвідповідальне ставлення до культурних цінностей, занепад наукових, навчальних установ. Хіба могла, наприклад, залишити його байдужим сцена вивезення у невідомому напрямку майна колишнього університетського кабінету мистецтв, свідком якої він випадково став? «На всіх це розорення справляє, певно, тяжке враження. Кепкують, що мовляв, вивозять останню

культуру із ВІНО»,— записав він цього дня у щоденнику³.

Розраду приносила улюблена праця, хоча і тут становище можна було охарактеризувати як передкризове. Два роки, змарновані впродовж справи КОЦД, не минули без втрат і для очолюваної ним академічної комісії історії західноросійського та українського права. З різних причин її залишило більше третини колишніх членів. Проте ті, що залишилися, були завзятими ентузіастами і склали основу «школи Василенка», справжнє значення якої для розвитку науки ми починаємо усвідомлювати лише тепер, тому варто перерахувати їх всіх поіменно. Сергій Михайлович Іваницький — штатний працівник комісії, її перший за час головування Василенка вчений секретар. У 1925 р. йому вдалося трохи скинути з себе тягар профспілкових та інших громадських справ і повернутися до науки. Його глибокі дослідження історії магдебурзького права та інших юридичних інститутів щиро радували академіка. Лев Олександрович Окиншевич — теж штатний працівник, з 1922 р. секретар комісії. Його Микола Прокопович помітив 1921 р. під час випускного студентського іспиту на правничому факультеті в КІНГУ і відтоді чимало зробив для зростання Окиншевича як вченого, зорієнтувавши його на дослідження правового статусу козацьких рад та інших державних установ періоду гетьманщини. За згодою свого вчителя 1925 р. він, не припиняючи праці в комісії, вступив до аспірантури при очолюваній М. С. Грушевським науково-дослідній кафедрі історії України, яку успішно закінчив 1928 р. Це теж сприяло становленню молодого дослідника.

Позаштатними, хоча й постійними, членами комісії були Степан Гнатович Борисенок та Іринарх Ювеналійович Черкаський. «Гарні й корисні працівники» — так охарактеризував їх у своєму щоденнику Василенко. Академіку попри всі намагання не вдалося «вибити» для них оплачувану посаду в комісії. Але вони все ж стали згодом співробітниками ВУАН за штатним розписом інших академічних установ. Так, Борисенок паралельно працював в комісії звичаєвого права, пізніше також і в комісії радянського права. А Черкаський очолив академічну правничо-термінологічну комісію. Інтереси цих двох дослідників були досить різнобічними, та все ж перший віддавав певну перевагу історії інститутів кримінального права на

Україні, а другий — історії так званих копних (громадських) судів. Ще один позаштатний співробітник комісії — Іван Мартинович Балінський, на жаль, передчасно помер 1927 р., але встиг підготувати надзвичайно цікаву працю з історії феодального права в Польщі, Литві та на Україні. Членом комісії вважався також Григорій Лаврінович Попов, що постійно мешкав у Шполі і до Києва навідувався вряди-годи. Він вивчав маловідомі документи Луцького трибуналу, деякі з яких тривалий час взагалі вважалися втраченими, і поступово готував їх до опублікування.

Навколо цього ядра, повернувшись із в'язниці, Микола Прокопович почав формувати оновлений склад комісії. З радістю зустрічав кожного працівника, зацікавленого історією українського права, щиро допомагаючи усім своїми порадами та власною добре дібраною бібліотекою. У 1925 р. членами комісії стали Микола Федорович Тищенко, наукові інтереси якого лежали на межі економічної та правової історії; Олександр Соломонович Добров — знавець теорії звичаєвого права, що одночасно займався історією цивільного права України; Віктор Ізмайлович Новицький — дослідник історії оригінальних вітчизняних представницьких органів влади, так званих снемів або сеймиків. Відомий харківський професор Микола Олексійович Максимейко, автор праць про «Руську правду», теж дістав того року статус члена комісії. А 1926 р. до Києва переїхав на постійне проживання знаний правознавець — академік Оникій Олексійович Малиновський. Він став на чолі академічної комісії звичаєвого права та змінив Миколу Прокоповича на посаді голови товариства правників при ВУАН. Як давній добрий знайомий Василенка і автор багатьох праць з історії права він постійно брав участь і в засіданнях комісії історії західноруського та українського права. Тоді ж членом комісії став ще один дуже авторитетний вчений і старий приятель Миколи Прокоповича — директор Центрального архіву давніх актів у Києві Віктор Олександрович Романовський. Він збирався працювати над фінансовим устроєм України часів гетьманщини. Про своє бажання взяти участь в комісії оголосив і вже відомий на той час харківський історик та архівіст Віктор Олександрович Барвінський, хоча, як згодом виявилось, помітного сліду в історико-правовій науці та діяльності

Комісія для вивчення історії західно-руського та українського права, 1925 р. Зліва направо стоять: Л. О. Окиншевич, С. Г. Борисенко, С. М. Іваницький. Сидять: І. Ю. Черкаський, М. П. Василенко, І. М. Балінський

комісії він не залишив. У тому ж 1926 р. до комісії прийшов Олександр Володимирович Юрченко, якому доручили розробку питань історії державних інституцій Правобережної України. З'явився у комісії і свій аспірант Петро Ксенофонович Сосонко, родом з Галичини, син відомого тоді етнографа. Йому доручили досліджувати походження та розвиток так званих каптурових судів.

В наступні роки склад комісії практично не змінився. Із киян до неї залучився лише Василь Тодосович Гришко, який взявся досліджувати земельно-правові стосунки в історії України. Дієву участь в працях комісії взяли Михайло Єлисейович Слабченко з Одеси — майбутній академік, якого, напевно, немає потреби рекомендувати читачам, а також Валентин Дмитрович Отмановський — керівник Вінницької філії Всенародної бібліотеки України, що цікавився історією магдебурзького права на Україні.

Ось і все невелике коло найближчих колег, з якими Миколу Прокоповича зв'язували не лише наукові інтереси, а й нерідко товариські стосунки.

Комісія збиралася щотижня. Академіки і зовсім молоді науковці звітували про свої здобутки, висловлювали пропозиції й обговорювали доповіді. Демо-

кратична і творча атмосфера засідань справляла приємне враження на тих, кому поталанило брати в них участь. Двері комісії, до речі, завжди були відкриті для всіх бажаючих. Часто-густо відвідували засідання Н. Д. Полонська, працівники інших юридичних та історичних установ Академії. Слід вказати, що співробітники, коли дозволяли матеріальні умови, їздили в наукові відрядження до різних архівів та бібліотек, а потім звітували про свої знахідки перед колегами. Це теж викликало чималий інтерес. Творчі пошуки принесли і плідні наслідки. По суті, за кілька років започаткувалася і набула визнання ціла нова галузь науки — історія української держави і права. Адже до цього юридичні інституції України розглядалися лише в контексті російського, литовського чи польського політичного і правового ладу. Зовсім на відмінній позиції стояла комісія історії західноруського і українського права (під «західноруським правом» тоді розумілося таке, що діяло на Україні в часи литовсько-руської держави, тобто у певному розумінні теж українське право). У передмові до першого випуску нового видання «Праць комісії для вивчення історії західноруського та українського права», що стало регулярно виходити з 1925 р., — своєрідному творчому маніфесті комісії — підкреслювалося, що вона поклала в основу своєї діяльності погляд на українське право «як на самостійне, що має і свій самостійний науковий інтерес для правника, історика й соціолога...»⁴.

В 1925—1928 роках під редакцією Василенка вийшли друком перші п'ять випусків «Праць...», в яких вміщено понад 50 різних за обсягом і тематикою робіт, у тому числі фундаментальне (417 стор.) дослідження І. Ю. Черкаського «Громадський (копний) суд на Україні — Русі XVI—XVIII ст.». Крім наукових досліджень, у «Працях...» друкувалися рецензії, бібліографічні огляди, протоколи засідань комісії. Передмову до кожного випуску писав Микола Прокопович. У ній робилася стисла характеристика вміщених праць і визначалась їх наукова цінність. Огляд усіх передмов дає нам змогу простежити усі етапи розвитку історії дослідження українського права. Як не дивно, своїх робіт в цих збірниках Василенко опублікував обмаль. Крім передмов, лише кілька рецензій на маловідомі на Україні цікаві праці з історії права, видані в Білорусії, Польщі та Чехословач-

чині. Маючи широку можливість друкуватися в інших виданнях, академік, напевно, не «заступав» дороги своїм учням.

Безсумнівно, Микола Прокопович залишався безперечним науковим лідером своєї школи. У 1925—1929 роках в «Записках соціально-економічного відділу ВУАН», різних ювілейних та тематичних академічних збірниках і наукових журналах побачили світ його фундаментальна монографія про обставини скасування дії Литовського статуту на Україні, ґрунтовні розвідки про Конституцію Пилипа Орлика та інші пам'ятки українського права, становлення території України у XVII ст., життя і державну діяльність гетьмана Павла Полуботка тощо. 1927 р. в одному з листів до Вернадського Микола Прокопович напише: «Мене надзвичайно задовольняє робота Комісії для вивчення історії західноруського і українського права... Історія права — наука, яка знаходиться в загоні, ніде вона не викладається, а між тим Комісія працює і продуктивно, і з зацікавленістю... Комісії вдалось об'єднати істориків права не тільки вітчизняних, але й іноземних»⁵. І справді, в закордонній пресі з'явилися схвальні рецензії на перші випуски «Праць...», постійне листування з комісією підтримували вчені не тільки Росії, Білорусії, але й Литви, Польщі, Чехословаччини.

Важливе місце в роботі комісії належало археографічним дослідженням. Микола Прокопович ще з дореволюційних часів приділяв пильну увагу опублікуванню невідомих джерел, а тепер орієнтував на це і своїх колег та учнів. Комісія, зокрема, планувала видати для загального користування текст Литовського статуту 1588 року — славнозвісної пам'ятки правної культури литовського, польського, білоруського, українського та російського народів. Спочатку заповзялися зробити це самотужки, а потім з'ясувалося, що аналогічне критичне видання Литовського статуту вже давно готує до друку відомий історик І. І. Лаппо. 23 листопада 1926 р. Микола Прокопович надіслав йому листа з пропозицією видати підготовлену працю у Києві. Досить швидко надійшла негативна відповідь. Як виявилось, Лаппо з політичних міркувань не захотів прийняти тієї умови, що коментарі до тексту друкуватимуться українською мовою. Він вважав, що у росіян, білорусів і українців має бути

тільки одна спільна мова, яку не слід псувати «місцевими діалектами».

Хочеться вірити, що така обмеженість поглядів вченого свідчила не стільки про його шовіністичний настрій, скільки про закоханість у ту сиву старовину, коли мову Литовського статуту вважали своєю рідною всі три братні слов'янські народи. Отже, від цієї ідеї співпраці довелося відмовитися. В планах комісії також було видання багатотомного корпусу джерел українського права: від найдавніших часів до сучасності. Цей задум був своєрідним орієнтиром для археографічної діяльності комісії, але про реальне його здійснення тривалий час годі було й говорити. Певним і досить рішучим кроком в цьому напрямку стало видання Василенком 1929 р. першого тому фундаментальної праці «Матеріали до історії Українського права», що включала низку джерел українського права XVII—XVIII ст., у тому числі вперше друкувалась оригінальна приватна кодифікація Федора Чуйкевича «Суд і розправа в правах малоросійських». Варто сказати, що аналогічного видання в пізніші часи так і не вдалося підготувати, і на сьогоднішній день ця збірка залишається чи не єдиним доступним джерелом для всіх, хто вивчав пам'ятки українського права. Змістовна передмова, до речі, ще раз яскраво засвідчила, що саме історіографічний аналіз буде однією з найсильніших рис вченого.

Для повноти характеристики творчої діяльності Василенка додамо, що він регулярно рецензував наукові праці на прохання Преміальної комісії ВУАН та інших академічних установ, виступав консультантом з питань історії України на прохання літераторів та кіномитців. Залишилися, зокрема, свідчення, що до нього зверталися за порадою підказати теми для історичних фільмів студії «Українфільм». Зберігся також текст коротенької позитивної рецензії на кіносценарій Зінаїди Тулуб «Сагайдачний», яку написав вчений у червні 1928 р. Ця відома письменниця в одному з листів до Горького якось зазначила, що Василенко був серед тих, хто допомагав їй при написанні роману «Людолови»⁶. Поряд з роботою в комісії Василенко має певне коло обов'язків і як голова третього (соціально-економічного) відділу ВУАН. Він залишився незмінним редактором «Записок» відділу, вів усі засідання, турбувався про залучення до Акаде-

мії нових здібних співробітників, насамперед з числа вже відомих вчених.

Про труднощі, які тоді доводилося йому наполегливо долати, переконливо свідчить «грабаріада» (так Микола Прокопович жартівливо назвав історію боротьби за обрання і затвердження українським академіком свого доброго знайомого, відомого юриста-міжнародника, професора Московського університету В. Е. Грабаря). Вперше він запропонував Володимирі Емануїловичу переїхати до Києва ще 1922 р., але тоді той не погодився.

«Ви засмутили мене своєю відмовою приїхати до Києва та зайняти кафедру в Академії Наук,— писав Микола Прокопович.— Звичайно, я розумію Вас, прив'язаного до Москви і Пітера: не хочете забиватись до нас у провінцію. Даремно тільки ви думаєте, що наша Академія накладає пута на напрямок занять того чи іншого академіка. Обрання Вас в академіки аж ніяк не вело за собою зобов'язання намічати нове спрямування у Вашій праці. Ви б продовжували ту роботу, яку проводили до цього часу»⁷.

Під час перебування Василенка у Москві в справах Литовської метрики, про що піде мова далі, він повторив свою пропозицію. Передбачалося, що Грабар мешкатиме у Москві, але періодично, на кілька місяців, приїздитиме до Києва для роботи і участі в організаційних академічних заходах. Такі прецеденти вже були, зокрема постійно мешкав у Ленінграді відомий літературознавець В. М. Перетц, хоча і вважався штатним українським академіком з відповідним утриманням.

Водночас Василенко клопотався про обрання академіками Станіслава Севериновича Дністрянського — правознавця з широким колом наукових інтересів, що на той час мешкав у Празі, і Сергія Івановича Солнцева — фахівця в галузі політичної економії і статистики, професора Ленінградського університету.

Власне кажучи, усі ці три кандидатури дістали повне схвалення з боку академічної громадськості. Ускладнення виникли уже на іншому рівні. В 1927 р. Микола Прокопович у листі до Грабаря так змалював ситуацію: «Питання з переведенням Вас, Солнцева і Дністрянського до штату остаточно не з'ясоване. Виникло принципове питання. Досі академіки формально не затверджувались, а просто про обрання їх ставили до відома Головнауку. Із позаштатних у штатні також

переводила сама академія і повідомляла Головнауку. Тепер вимагали, щоб при повідомленні подавалось усе діловодство... Мабуть, окрім обрання мають на меті заманити і затвердження. На цьому ґрунті існують суперечності між президією Академії і Головнаукою»⁸.

І справді, бюрократичні інстанції не знайшли можливим виділити кошти на утримання трьох нових академіків. Хоча обраний академіком Дністрянський так і не зміг переїхати до Києва з Праги, як він планував. Йому протягом кількох років не давав відповідного дозволу чехословацький уряд, і питання автоматично знялося з порядку денного. Солнцев врешті-решт дістав академічну посаду в Раді по вивченню продуктивних сил, але перед цим мусив тривалий час після переїзду до Києва 1927 р. бути без будь-яких засобів для існування. Щодо Грабаря, то Микола Прокопович вів тривалі переговори з чиновниками, але весь час на заваді ставали то матеріальні труднощі, то майбутня реформа академії, то ще якісь обставини. У листі до Петрушевського в листопаді 1930 р. він з сумом констатував: «Справа з затвердженням Володимира Емануїловича поки цілком безнадійна»⁹.

Як один з найавторитетніших членів ВУАН, Василенко мав цілу низку доручень. Так, не дуже тривалий час він очолював комісію по складанню біографічного словника українських діячів. У 1923—1926 роках (до приїзду О. О. Малиновського) був він головою Правничого товариства при ВУАН, але фактично більшу частину цього часу через справу КОЦД не міг виконувати ці обов'язки. Входив академік також до складу Археографічної комісії та Всеукраїнського археологічного комітету. З 1927 р. очолив він і товариство «Друзі музею українських діячів».

Було і чимало разових доручень. Так, 1925 р. він плідно працював у комісії з питань організації охорони пам'яток культури і природи. За дорученням академії Василенко, зокрема, взяв участь у підготовці інструкції про охорону пам'яток старовини. Пізніше він грав помітну роль в організації музейного містечка на території Лаври. У протоколі загальних зборів ВУАН, що відбулися з цього приводу, підкреслювалось, що Лавра перетворюється на заповідник у межах старих і нових її стін у відповідності із пропозицією ВУЦВК. Всі будівлі й предмети, які мали історико-культурне значення, передавались Наркомосу. Для цього було

створено велику комісію, куди входили представники Наркомосу, Наркомсоцбезу, інших наркоматів та Академії. Зрозуміло, що це призвело до плутанини і зволікання, втручання не вельми компетентних офіційних представників у справи, що належали до сфери діяльності ВУАН. Тому вона і ухвалила рішення щодо захисту її інтересів у майбутньому музейному містечку і доручила це здійснювати комісії під головуванням Василенка.

Непередбачувані справи часом звалювалися на Миколу Прокоповича, як сніг на голову. Так, 31 жовтня 1926 р. на квартирі у нього з'явився представник Наркомату закордонних справ з категоричним приписом негайно вирушити до Москви, попередньо заїхавши в Харків за інструкціями. Як виявилось, вчений знадобився як експерт у справі про вирішення долі так званої Литовської Метрики — архіву Великого князівства Литовського, що спочатку зберігався у Тракаї, потім у Вільно і Варшаві, а у другій половині XVIII ст. потрапив до Москви. Литовська Метрика — історичне джерело і культурна пам'ятка — мала виняткову цінність для багатьох народів, але Литва заявила про своє пріоритетне право і зажадала передачі архіву. Василенко приїхав до Москви, коли переговори зайшли у глухий кут. Представник Литви професор І. З. Йонінас категорично наполягав на передачі архіву, а представник Росії професор М. К. Любавський і представники Білорусії професор В. І. Пічета та доцент В. Д. Дружчиц вважали це неможливим. Білоруси на знак протесту навіть залишили Москву. Миколі Прокоповичу вдалося знайти вихід, який влаштував усіх. Експерти підтримали його пропозицію щодо заснування особливого міжнародного інституту Литовської Метрики, який очолювали б по черзі представники всіх чотирьох зацікавлених сторін. Усе це забезпечувало б всім бажаним однаковою можливістю працювати з архівом. Йшлося і про те, щоб підшукати у перспективі нейтральне місце для розміщення Литовської Метрики, але Микола Прокопович зізнався сам собі у щоденнику, що «все це дипломатичні хитрощі. Ніколи нейтрального місця знайдено і обладнано не буде, і Метрика назавжди залишиться в Древнехранилищі...»¹⁰

Остаточне рішення, як завжди, мали прийняти не вчені, а політики. Справа ця була досить довга, і Василенко, не чекаючи її завершення, з чистим сумлінням

ням повернувся додому. Через півроку своїм листом від 6 червня 1927 р. М. К. Любавський сповістив, що «Справа стосовно Литовської Метрики стоїть на мертвій точці, оскільки всякі переговори з Литвою чомусь припинилися...»¹¹. Не вдаючись до аналізу нюансів зовнішньої політики того часу, зауважимо, що у майбутньому вся історія з переданням Литовської Метрики поступово звелася нанівець, і архів, як і передбачав Микола Прокопович, назавжди залишився в Москві.

Одним з несподіваних наслідків цієї справи стало те, що у Василенка склалися добрі стосунки з Йонінасом. В подальшому вони активно листувалися, ділилися творчими задумами, зокрема обговорювали можливість публікації Литовського Статуту на Україні чи в Литві.

Зазначимо, що Микола Прокопович після від'їзду з України Довнар-Запольського 1920 р. очолював Історичне товариство Нестора-літописця. Завдяки Василенкові та його найближчим помічникам П. П. Смирнову, С. І. Маслову та В. М. Базилевичу в ньому відбулося ряд позитивних змін. Доповіді тепер переважно присвячувалися історії, археології та мистецтву України. Став іншим й склад відвідувачів товариства. Якщо раніше засідання відбувалися в університеті, куди залучали разом з його членами ще 10—20 сторонніх осіб, то тепер товариство приєднала до Академії наук і засідання відбувалися в її залі. Здебільшого публіка заповнювала весь зал. Вчителі, студенти, співробітники Академії наук, загалом українська інтелігенція, незважаючи на відсутність інформації в газетах щодо засідань, систематично відвідували їх. А коли читали, наприклад, доповіді академік Д. М. Петрушевський про феодалізм, М. Є. Слабченко — про Запорізьку Січ, М. О. Максимейко — про «Руську правду», то збиралося стільки відвідувачів, що їх не могли вмістити стіни невеликого академічного залу. Микола Прокопович і сам багато виступав. Особливо клопотався, щоб не пропустити жодної примітної події чи дати в житті наукової громади, вчасно і щиро привітати ювіляра. Не раз траплялося, що хтось із членів товариства і сам забував, скажімо, про тридцятиріччя чи сорокаріччя своєї творчої діяльності, а його чекала приємна несподіванка — сердечне привітання від колег. У планах Василенка було і відновлення ві-

домих до революції «Читань в історичному товаристві Нестора-літописця».

Водночас товариство періодично було змушене вести боротьбу за своє існування. До нього мали претензії харківські можновладці, які вважали цю одну з найстаріших в країні спілку істориків оплотом консерватизму і реакції. Час від часу доводилося витримувати атаки і місцевих «свідомих українців», яким муляла очі традиційна для товариства толерантність і розсудливість у національному питанні. Так, був випадок у березні 1925 р., коли мистецтвознавець Ф. М. Морозова просто примушували виступати українською мовою. Василенко як голова тоді дав особистий дозвіл читати реферат російською мовою, а у своєму щоденнику з цього приводу зазначив: «Ми в товаристві Нестора допускаємо читання рефератів будь-якою мовою. Що стосується термінології і термінів, то це справа автора... Українська наука, український рух так глибоко пустили коріння, що для нього не страшні ні російська мова, ні вживання термінології, неузгодженої із загальноприйнятою на Україні. Обмеження відносно цього тільки шкідливі. Вони порушують можливість найскоріше і безболісно встановити вірні і братські відносини поміж російським та українським народами і їх культурою. Ці негативні пережитки культурної заборони довго ще будуть продовжуватись, тим більше що на Україні серед працівників культури мало працюючих не за страх, а за совість, мало людей і розумних, і широко досвідчених у наш час»¹².

На жаль, товариству Нестора-літописця все ж не вдалося повернути своєї дореволюційної слави. На самому початку розгрому академічної гуманітарної науки в 1929 р. воно було ліквідоване.

Микола Прокопович повернувся з в'язниці саме тоді, коли Академія перебувала на стадії підготовки до реформ, які мали суттєво змінити увесь вже більшменш відпрацьований науковий механізм і сам зміст життя вчених. Разом з Єфремовим і Кримським на початку 1925 р. він увійшов до комісії по підготовці нового академічного статуту. Та ця праця виявилася дещо завчасною, оскільки державна політика щодо Академії постійно змінювалася, і для прийняття такого вагомого документу не було належної стабільності. Про те, як проходила реформа, і про ставлення до неї Василенка добре свідчить багата епістолярна спадщина вченого. Так, у листі до Петрушевського він на почат-

ку 1926 р. підкреслює: «Реформа нам загрожує через декілька місяців. Я кажу «загрожує», бо вважаю реформу передчасною... Академія в своїй організації має забагато вад, які слід виправити. Це виявилось на практиці..., але радикальна реформа, повторюю, була б передчасною. Академія тільки-що починає розгортати свою наукову роботу, пристосовуватись до певних форм, аніскільки не шкідливих і небезпечних для існуючого ладу, і їй потрібно було б надати можливість продовжувати свою роботу в них далі, не ламаючи... Мені здається, що і керівники Головнауки стоять на такій же точці зору, але вони як політичні діячі повинні прислухатися і до діяння, що існує навколо. І це робить питання про реформу Академії вкрай неясним, таким, яке постійно змінюється. Ми ж, академіки, мріємо тільки про одне, щоб реформа не порушила нашої роботи, яка після стількох важких років потроху налагоджується... Наукова робота в Академії проходить у тяжких умовах. Немає ні лабораторій, ні добре обладнаних кабінетів, ні пристосованих будівель. Потрібно було багато любові і наукового ідеалізму, щоб працювати для своєї культури безплатно, голодним і т. п. В кращих умовах у нас знаходились історико-філологи, для них потрібні були книги, і їх можна було дістати... Тепер робота у нас в Академії йде і в дослідницьких кафедрах. З минулого року нам почали відпускати більш значні кошти на видання, і в цьому році видавнича діяльність Академії розвинулась. В запасі у нас є багато робіт в усіх відділеннях, і я скажу, що якщо кошти на видання будуть відпущені, видання Академії наук років через п'ять звернуть на себе серйозну увагу...»¹³

Трохи згодом, того ж 1926 р., у листі до першого президента УАН Вернадського Микола Прокопович вже з більшим занепокоєнням пише про прийдешню реформу: «Фактично Академія існує скоріше за звичаєвим правом, ніж за Статутом. За яким принципом відбувається реформа, важко сказати. Однією із головних вимог висувається знищення нашого III соціально-економічного відділу і злиття його з I, тобто історико-філологічним. Безсумнівно, тут відіграє роль і назва відділу «соціально-економічний», бо у нас проводиться принцип, що соціально-економічні науки повинні бути виключно в руках марксистів»¹⁴.

Ідея ліквідації III відділу знаходила підтримку серед членів Академії, зокрема Грушевського і Тутков-

ського. Разом з тим Микола Прокопович повідомляв, що Академія зростає і змінюється, проте все ще являє собою «недобудоване ціле», де немає лабораторій, а існування науково-дослідних кафедр створює до деякої міри паралелізм. Це призвело до того, що окремі вчені змушені були виїхати працювати до Петербурга. Скорочення бюджету Академії болюче позначалося на розвитку науки. «Якщо Академія наук може існувати і розвивати свою діяльність,— писав Микола Прокопович,— то завдяки не тільки штатним працівникам, але й позаштатним, які працюють в Академії наук безкоштовно. Їх більше, ніж штатних. Це безкорисливі трудівники науки». Проте листи не завжди носили песимістичний характер. Одне те, що Академія діяла, працювали кафедри, відділи, виходили праці, й наявність великої кількості «безкорисливих трудівників науки», причетність самого Миколи Прокоповича до цієї чудової наукової плеяди — все це давало наспрагу до плідної й творчої праці. І він писав до першого президента: «Мені здається, що саме зараз (1926 р.) і досягнуто те, чого ми з Вами бажали,— створено новий науковий центр, який повинен сприяти не тільки українській, але й російській культурі»¹⁵.

У 1927 році мінорний настрій в листуванні Василенка значно посилювався. «У нас злобою дня знову стає питання з приводу реформи Академії,— звертається він до Петрушевського,— її статуту та злиття відділів історико-філологічного і соціально-економічного. Такий проект продиктований не з доцільних міркувань, а чимось особливим, незрозумілим, невловимим... Ми робимо останню спробу відстояти самостійність нашого відділення. Але я надто мало на це надіюсь, зважаючи на невловимість мотивів злиття»¹⁶.

З приводу усіх цих питань Микола Прокопович інформує також Вернадського: «Тепер ми чекаємо нового статуту. Восени він буде неперемінно виданий. Яким він буде, важко загадувати»¹⁷. Вченого хвилює, і він цього не приховує, що в Академії розгортається боротьба за владу. Він передбачає, що ця боротьба може призвести, як уже згадувалось, до ліквідації III відділу шляхом його злиття з I-м.

Та очікуваної реформи Академії не відбулося. Зате змінилося керівництво Наркомату освіти. 31 березня 1927 р. новий нарком М. О. Скрипник вперше відвідав найвищу наукову установу. У своєму щоденнику Микола Прокопович детально описав обставини цього

візиту, не забувши відзначити відверту улесливість або навпаки — грубу нетактовність деяких своїх колег стосовно Скрипника. Власна оцінка вченим нового наркома теж була досить цікава: «Скрипник ще у розквіті сил. Він середнього зросту, з сивиною, худорлявий. Обличчя малорухоме. До нього можна віднести слова Лермонтова «очі його не сміялися, коли він сміявся». У словах стриманий, дуже обережний. Ніяких реальних обіцянок або програмних заяв не робив. Якщо обіцяв підтримувати Академію, то у найзагальніших рисах. Важко давати обіцянки, коли невідомо, як довго залишишся при владі»¹⁸.

Реформа відбулася аж після ретельної ревізії Академії. На початку 1928 р. Василенко одержав повідомлення від Озерського, голови спеціальної ревізійної комісії Наркомосу, про те, що комісія приступила до обслідування ВУАН «з метою ознайомлення з її організацією та науковою роботою». Безпосередньо Миколу Прокоповича голова запрошував «допомогти Комісії у цій справі своїми авторитетними міркуваннями та зауваженнями, до яких Комісія поставиться з належною увагою»¹⁹.

«До Києва приїхав новий (замість Яворського) голова Головнауки, Озерський,— писав Микола Прокопович Петрушевському.— Сьогодні він був присутнім на Спільному зібранні. Це — молода людина років 30, тримається занадто тактовно. Різко відрізняється від Яворського тим, що у нього більше позитивності, витриманості. Обіцянок не дає, як Яворський. Зате у Озерського є уклін до владування, а манера говорити (говорить він мало), наче він диктує свою волю. Чи буде при ньому житися Академії краще, не знаю. Поки що сказати не можна...»²⁰

Майже увесь січень 1928 р. працювала в Академії наук комісія або, як тоді називали, «ревізія». Атмосфера знервованості панувала в її стінах, поки «ревізори» із Харкова, представники Наркомосвіти, перевіряли стан наукової роботи. А потім вони повернулися до Харкова. Вчені чекали висновків, але тодішня столиця мовчала. Непокоївся і вболівав за долю Академії і Микола Прокопович, про що дізнаємося з його листів. Слід відзначити, що вони цікаві саме глибоким аналізом ситуації, далекосяжними висновками, які потім збувалися: «Ревізор обіцяв повернутися і своє міркування висловити Академії. Але минув місяць, і ніхто нічого не знає. Зрозуміло одне: Академію чекають

якісь зміни, ухвалені поза нею у напрямі, напевно, більшого узгодження щодо обмеження її автономії, якою вона досі користувалася. Про характер тих змін, що мають відбутися, ніхто нічого не відає. Певно, врешті-решт справа буде вирішена у Харкові. Академіки, що були обрані у цей період, вважаються незатвердженими, і на них вимагають відомостей і актів обрання. Завдяки такому погляду постановою загального зібрання вважається як така, що не має сили, і тому воно з початку січня не збирається. У Академії немає об'єднувального і керівного органу. Робилася спроба визнати усі постанови загального зібрання, починаючи з 1921 р., як такі, що не мають законної сили, але від цього відмовились, виходячи з її явної абсурдності... Поки відповіді з Харкова немає. Ця непевність нашого становища дуже відбивається на роботі у цьому півріччі. Вона йде у Академії надзвичайно мляво і ще з нижчою інтенсивністю, ніж раніше... Питання про Академію набуває політичного відтінку і буде вирішуватись, напевно, у цій площині». Нарешті у березні президія Академії була запрошена до Харкова. Микола Прокопович так писав про це професору Грабарю: «Становище з академією все ще невизначене. Ми чекали приїзду ревізорів і наркома Скрипника. Раптово одержали телеграму, котра викликала у Харків президію Академії... Із телеграми відомо тільки, що на сьогодні (9.III) призначена розширена колегія Наркомосвіти, на якій має бути звіт з приводу ревізії та деяких питань стосовно Академії наук. А які питання — невідомо: чи це буде статут, чи щось інше. Ніхто не знає. Так у пільмі й поїхали наші представники. Ми нічого доброго не сподіваємося. Сам виклик до Харкова замість приїзду у Київ... Є вже симптом, котрий змушує нас непокоїтись»²¹. А між тим у Харкові на розширеній колегії Наркомосвіти 9 березня 1928 р., у присутності представників Академії, «ревізор» Озерський доповідав про наслідки «обслідування» ВУАН. Констатує, що Укрнаука не забезпечувала керівною увагою виконання ВУАН свого статуту, затвердженого радянським урядом, він запропонував зобов'язати Укрнауку своєчасно одержувати і представляти на затвердження усі пропозиції та постанови ВУАН про заснування нових комісій, кафедр тощо²². Було розглянуто проект «Положення про роботу Ради ВУАН». Назва «Спільне зібрання» відмінялась як застаріла, пережиток минулого, буржуазного. А ко-

ли зайшла мова про представництво Наркомосвіти (НКО) у Раді, то слова попросив академік Птуха, який висловив побажання, щоб представники НКО у ній мали дорадчий голос. За його словами, радились щодо цього питання і прийшли до такого висновку. Та цю пропозицію було засуджено і відхилено. Отож так було покінчено з будь-якою автономією. А в протоколі зазначалось: «Констатуємо, таким чином, що у Києві перед обговоренням «Положення про роботу Ради ВУАН» на Колегії НКО відбулася якась невідома НКО потайна приватна нарада академіків, на якій обговорювалося питання про представників НКО у Раді ВУАН і де було винесено загальну думку про те, що представники НКО повинні мати дорадчий голос, Колегія НКО визнає неможливим розглядати цю пропозицію, як загальну пропозицію академіків, і розглядає її, як пропозицію окремих академіків»²³.

З приводу затвердження дійсних членів (академіків) ВУАН було відзначено, що за 8 років, починаючи з 1920 р., Наркомат, хоча це і передбачено статутом ВУАН та Кодексом законів про народну освіту, не розглядав і не затверджував кандидатів на дійсних членів Академії, а ВУАН та її президія не подавала їх списки. І лише в останні півроку це було зроблено. А далі відбулося затвердження академіками ВУАН 47 чоловік, вибраних у різні роки, починаючи з 1918 р., серед них і Василенка. З різних причин декого не затвердили, зокрема Грабаря, Кістяківського, Солнцева, Козлова, а також тих, хто виїжджав за кордон: Ейхенвальда, Косинського, Тарановського, Тимошенка. «Визнавалось неможливим затвердити таких осіб з політичного й ідеологічного боку та недостатню їх кваліфікацію» — Харламповича і Міщенка, що зовсім приголомшуюче подіяло на присутніх академіків. Відкладалося питання щодо закордонних вчених, обраних на дійсних членів, «до одержання усіх потрібних даних від ВУАН»: Івана Горбачевського, Юрія Полівки, Карла Стормера та інших²⁴.

А як поставився до цих подій Микола Прокопович? Саме з приводу згадуваного засідання він писав Грабареві 16 березня: «Як виявилось потім, думка з приводу можливого представництва Академії визнавалась ганебною і контрреволюційною, і академіки, що приїхали, розглядалися не як члени установи, а як окремі особи. У Харкові наших академіків, кажуть, зустріли непривітно... У засіданнях колегії академіки брали

участь тільки з правом дорадчого голосу. Було затверджено обвинувального акта щодо Академії, підтверджено неясний статут, виданий поза участю Академії 1921 р., з істотними доповненнями і змінами.

Так, до Ради Академії (так тепер називається Спільне зібрання) введено представників від Наркомосу з правом ухвального голосу з приводу усіх питань, в тому числі й виборів академіків. Це ніби академіки за призначенням. Скільки їх буде — невідомо. Називають цифру 7. У засіданнях Ради, але з правом дорадчого голосу, беруть участь завідувачі дослідними кафедрами і представники установ. У цьому складі кількість учасників Ради досягне 200 чол. Подання голосів відкрите, шляхом піднімання рук. Вибори академіків за пропозицією відділів проводить Рада двома третинами голосів. Управління (господарчий орган) замінюється президією з 5 чоловік з дорадчими головами... Життя Академії регулюватиметься з Харкова через інструкції.

Ось у загальних рисах те, що привезли із столиці наші члени. Усі академіки були визнані до цього часу незатвердженими, і було поставлено питання про їх затвердження. Не затверджені Міщенко і Харлампович, як люди духовної освіти і не придатного світогляду...

Як сприймаються ці новини в Академії? Одні дивляться на справу безнадійно, інші посилаються на минуле і не бояться перемін. До останніх належу і я. Ломка Академії уведенням в неї сторонніх елементів сильно буде гальмувати справу, але роботу не зупинить, а це головне... Починається новий період у житті Академії — не із веселих. Поживем — побачимо»²⁵.

Врешті-решт тоді ж, у березні 1928 р., з'явилися «Висновки і пропозиції стану та роботи ВУАН». На цьому документі слід зупинитись більш детально, оскільки всі наступні події в стінах ВУАН значною мірою були пов'язані з ним. Головним завданням Академії Комісія вважала: піднесення її на вищий ідейний рівень та перетворення наукової роботи на органічну складову частину соціалістичного будівництва. Комісія на підставі аналізу списку академіків вказала як на один з недоліків роботи Академії наявність серед них значної кількості «старих українських діячів, тоді як більш молоді наукові сили, незважаючи на їхню післяреволюційну видатну наукову діяльність,

були залишені поза межами виборної уваги ВУАН при намічуванні кандидатів»²⁶.

Напрямок ідеологічної роботи серед кандидатів теж не відповідав сучасності, бо поміж них «є досить значна кількість діячів, що їх наукова діяльність цілковито зв'язана із старим дореволюційним укладом та дореволюційними суспільними формаціями, що виходять з передточок зруйнованої пролетарською революцією псевдо-науки, як, скажімо, церковної історії, майнового права тощо». Окрім того, академічні працівники, «чимала їх частина», у той чи інший спосіб зв'язана з антирадянськими урядами і партіями. «Щодо соціально-економічного відділу ВУАН,— а це вже безпосередньо стосувалося Василенка,— треба зазначити недорозвиненість цього відділу. Майже зовсім не зачеплено вивчення економічних та фінансових наук, соціологічних. Зокрема майже відсутнє вивчення радянського права, а головна увага в цій галузі звернена на вивчення історії старого права.

Ідеологічний характер роботи III відділу виходить переважно з точки зору напрямів цих дисциплін дореволюційного часу і цілковито не зв'язаний з новою марксистською соціологією.

В цілому в працях Академії висвітлення явищ як по лінії природи, так і життя людей, йде з точки зору ідеалістично-буржуазної, не діалектично-матеріалістичної, а в галузі соціально-економічних наук йде по лінії теорії буржуазних економістів.

Підкреслювалось, що Академія керувалася статутом від 14 листопада 1918 р., виданим гетьманським урядом, а не прийнятим у 1921 р. Не існувала Рада Академії, яка мала складатися з академіків, затверджених НКО, а також з його представників. Робота Спільного Зібрання засуджувалась як така, що «не завжди носила радянський характер (зв'язки з організаційним комітетом для скликання Празького з'їзду 1925 р. та вченими-емігрантами з України, клопотання за наукових робітників ВУАН, що в той чи інший спосіб брали участь у контрреволюційній роботі та організаціях і т. п.)»²⁷.

Перед Наркомосом ставилося «на всю височінь» питання ґрунтового підходу до представлення до ВУАН кандидатур «з всебічною перевіркою їх з точок зору наукової ваги, як і соціально-політичної діяльності, так і з точки зору забезпечення для ВУАН можливості виконання її завдань дійсного представницт-

ва цілої української науки й її участі в українському культурному процесі. НКО мусить переглянути всі протоколи, всі статuti, положення всіх інституцій ВУАН та виробити всі потрібні «інструкції та правила для роботи». Оскільки Академія, відзначалось далі, протягом свого існування ще не стала справжнім центром української наукової думки, НКО повинен посилити своє загальне керівництво її роботою.

На 3 травня 1928 р. було призначено перевибори президії²⁸. До Києва приїхали іногородні академіки, серед них Вернадський. Як завжди, він зупинився в Миколи Прокоповича. До його господи напередодні важливої події завітали й інші академіки. Домовившись про головування на перевиборах Вернадського, вони зійшлися на думці, що президентом слід обрати Заболотного, а неодмінним секретарем Кримського. У спогадах Полонської є цікавий епізод з цього приводу: коли уже всі збиралися розходитися, вона жартівливо запитала: — А раптом підведеться «хтось у сірому» та й скаже, що він пропонує в головуючі загального зібрання будь-кого іншого, чи може й Скрипника?. На цей «жарт» академіки навіть не звернули уваги, бо вважали, що такого не може взагалі трапитися. Крім президента, за новим статутом, потрібно було обрати ще 6 членів президії. Називались кандидатури Воблого на віце-президента, Фоміна, Птухи, Шмальгаузена.

Аж ось настав день виборів. Це було перше засідання Ради за участю представників уряду і співробітників Академії. Приїхав сам Скрипник. Ніяковіючи і хвилюючись, засідання відкрив В. І. Липський. Він запропонував відкритим голосуванням визначити кандидатури на голову зборів. Академік Бузескул твердо назвав Вернадського. Запанувала тривала пауза. Здавалося, що пропозицій більше не надійде. І раптом підвівся, як згадував Микола Прокопович, напівсліпий П. А. Тутковський і заявив: «А я пропоную на голову зборів нашого наркома освіти Миколу Олексійовича Скрипника». І Липський і збори розгубилися. Знову запала тиша. А потім Липський опанував себе і запропонував висловити своє ставлення до обох кандидатур відкритим голосуванням. Всього 8 чоловік голосували проти Вернадського. Вони ж тільки й підтримали наркома, оскільки на запитання «Хто проти?» першими високо піднесли руки С. О. Єфремов,

В. М. Перетц і А. М. Лобода. Вернадський зайняв місце головуєчого.

Картину подальших подій змальовано у спогадах Наталії Полонської, яка посилається на щоденники свого чоловіка: «Академія цими виборами поставила поміж собою і Скрипником межу, і сприятливе раніше ставлення розумного наркома змінилося лютою ненавистю самодура. Він залишився до кінця засідання. Блідий, з блискучими очима, він то підводився, то знову сідав, посилав записки харківським членам і т. ін.»²⁸. А тим часом вибори тривали. Одноголосно пройшов на президента Заболотний. Микола Прокопович всебічно його підтримував. Цілком благополучно було обрано на віце-президента К. Г. Воблого. Коли перейшли до виборів неодмінного секретаря і членів президії, сталось неймовірне: раптово підвівся Скрипник і зривистим голосом заявив, що він як нарком припиняє вибори. «Досить!» — вигукнув він. Так і лишилися невибраними члени президії, і протягом року Академія функціонувала у неповному складі. В газетах зчинився галас, на Академію почали виливатись потоки звинувачень в контрреволюції, небажанні йти врівень з вимогами радянської влади тощо. Потоки бруду полились на Вернадського, не звертали уваги на те, що він був членом двох академій, його називали чорносотенцем, буржуазним вченим. Микола Прокопович навіть газету «Пролетарську правду», де було затіяно цю кампанію проти Академії, надіслав Грабарю.

Василенко прихильно зустрів обрання нового президента і віце-президента, характеризуючи їх як «людей розумних, енергійних, за природою м'яких і наполегливих», і висловив сподівання, що «вони започаткують нову еру в житті Академії»²⁹. Та й сам Заболотний напередодні виборів обіцяв підтримувати наукові традиції Академії, створити всі умови для творчої праці. Та не стримав свого слова. Не минуло й року, десь у березні 1929 р. Микола Прокопович з розчаруванням пише Вернадському: «Академічні справи радості не приносять. Галасу багато, але занепадництво чувається. Заболотний не та людина, яка в змозі внести новий організаційний дух і зміцнити престиж Академії. Він не зумів поставити себе навіть стосовно академіків і залишається якимось чужим, інородним тілом в академічній справі»³⁰.

Звичайно, в листах, оцінках і поглядах Василенка

було чимало суб'єктивного. Зокрема йдеться про його ставлення як до конкретних особистостей, так і подій академічного життя. При цьому хотілося б застерегти читачів від можливого однобічного погляду на складні процеси, які спонукали реформу Академії. Не слід забувати, по-перше, що Академія була інституцією державною, на утриманні якої й перебували вчені, а це в умовах загальної бідності забезпечувало певне і стабільне становище. По-друге, водночас влада постійно зустрічалася з ігноруванням співробітниками ВУАН нагальних практичних потреб і орієнтацією виключно на фундаментальні дослідження. По-третє, важко було українському керівництву залишатися байдужим і до постійного опозиційно-скептичного ставлення інтелігенції до влади. За цих обставин сам курс Наркомосу на зближення академічної науки з життям, відмову від погляду на Академію як на «храм чистої науки» можна було б оцінити позитивно. На жаль, реалізувати його взялися жорстокими «революційно-комуністичними» методами, нехтуючи демократичними засадами, і безжально чинили розправу над усіма незгодними.

Нагадаємо також, що попри усі труднощі у 1925—1928 роках життя Миколи Прокоповича поступово налагоджувалося: він мав можливість не тільки сам плідно працювати в науці, а й керувати роботою великої групи дослідників в галузі історії та історії права України. Хоча й запізно, але Микола Прокопович досяг того, до чого прагнув усе свідоме життя: наукова робота стала його основною сферою діяльності.

Та й цей період тривав недовго. Вчений тяжко хворів і у листах усе частіше скаржився: «працюю я кволо, малопродуктивно, і це мене більш за все мучить». Та найприкріше було те, що він не міг збагнути, де саме криється причина такого стану: «Що за хворобу ношу в собі, не знаю. Вона ховається за туманним визначенням «наслідки грипу й склерозу». Але працював він до нестями. Саме у цей час, коли Микола Прокопович скаржився на «низьку працездатність», вийшли у світ «Матеріали до історії українського права», з великою передмовою, досить вагомий (майже 600 стор.) черговий випуск «Праць...» комісії, визнаючи, що все це робилося через силу: «не писав, а вимучував». Ось такий гнітючий настрій панував і загалом в Академії. Викликала занепокоєння і діяльність нової

Президії, дібраної, на думку Миколи Прокоповича, за «родинним і приятельським принципом»³¹.

Подальший перебіг подій засвідчив, що побоювання вченого були зовсім не безпідставними.

НА СХИЛІ ВІКУ

На перший погляд, академік Василенко не мав підстав непокоїтися за своє майбутнє. Які б зміни не відбувалися на керівному рівні Академії, у нього були улюблена справа і незаперечний авторитет відомого в країні і за її межами вченого. У дев'ятому томі першого видання Великої Радянської Енциклопедії досить високо оцінювалися його наукові здобутки. Зазначалося, що Василенко вивчає соціальні відносини часів гетьманщини, цікавлячись головним чином історією утворення станів і формами землеволодіння. Завдяки йому до кола наукового вжитку введено надзвичайно цінні матеріали з питань економічної і соціальної історії України. Це була перша і, на жаль, остання стаття про Миколу Прокоповича у загальносоюзних енциклопедіях¹.

Помітну роль відігравав вчений як голова соціально-економічного відділу ВУАН і в процесі втілення в життя передбаченого спеціальною урядовою постановою розширення складу Академії. Василенко головував на кількох засіданнях і зборах, де, по суті, попередньо вирішувалося, хто саме із багатьох кандидатів буде запропонований для обрання академіком від соціально-економічного відділу.

У червні 1929 р. Рада ВУАН обрала 34 нових академіки, серед яких були і такі значні на той час постаті, як В. П. Затонський, М. О. Скрипник та О. Г. Шліхтер. Проте, на жаль, серед них не було юристів. Правда, Рада вирішила клопотатися перед урядом про виділення додаткової посади академіка для авторитетного державознавця М. І. Палієнка (обрано академіком в жовтні 1930 р.). А Миколі Прокоповичу особливо було приємно, що по спеціальності «історія» академіком став М. Є. Слабченко, який за своїми широкими науковими інтересами ніколи не забував і про роботу в комісії історії західноруського та українського права.

Наприкінці жовтня мала відбутися перша сесія за участю нових академіків. Василенко дуже хвилювався, адже йому від свого відділу слід було належним

чином привітати новообраних колег, зокрема М. О. Скрипника, О. Г. Шліхтера, близького родича Троцького філософа С. Ю. Семковського, вченого-марксиста В. О. Юринця. А ще ходили чутки про перевибори на сесії керівництва відділу. До всіх цих клопотів долучалося й кепське самопочуття вченого, який останні роки ніяк не міг перебороти численні хвороби.

І ось настав очікуваний день. Панувала атмосфера збудження, знервованості. Микола Прокопович, стримуючи хвилювання, відкрив засідання відділу, виголосив привітання Скрипнику, Шліхтеру і Юринцю, а потім несподівано вмовк. Відчув знепритомлюючу млявість, перехопило дихання. «Я не можу більше!» — ледь чутно прошепотів і майже впав на стілець. Встиг подати знак секретарю відділу М. В. Птусі, щоб той вів далі засідання. Усі подальші події сприймав відсторонено, незворушно сидів за столом президії. А тим часом відбулися перевибори керівництва відділу, новим головою обрали Шліхтера. Василенкові ж забули навіть подякувати за майже десятирічну самовіддану працю на цій посаді.

Для Академії 1929 р. став своєрідним рубежем не лише в оновленні її складу та керівних органів, але й щодо підходів у визначенні змісту внутрішнього життя і напрямків подальшої діяльності. У ній, зокрема, суттєво зросла питома вага спеціалістів з природничих і технічних наук. Отже, визначилась згубна врешті-решт для держави і суспільства тенденція «технізації» Академії. Водночас почалася політизація ВУАН. Так, з Москви надійшли «Положення по проекту реорганизации АН СССР, принятые в оргкомиссии 30 октября 1929 г. и утвержденные общим собранием АН СССР» де відзначалось, що сучасна форма організації Академії не відповідає ні сучасним загальним ідейним завданням, ні тому розмаху науково-дослідної роботи, який повинен бути в ній у ході соціалістичного перетворення народного господарства. Передбачалася також ліквідація численних комісій, відділів тощо.

У зв'язку з цим доречно сказати кілька слів про стосунки між союзною і республіканською академіями. Про ускладнення, які тут виникали, добре свідчить один з листів Миколи Прокоповича до Вернадського. «Питання це не просте, — підкреслював він, — як Ви знаєте, і може викликати суперечки, бо у нас є те-

чія, яка стоятиме не стільки за погодження, скільки за конкуренцію. У нас дехто надто ревниво ставиться до можливого керівництва з боку Союзної Академії і вважає її супротивником Академії Української. Тому будь-яка думка про координацію роботи неодмінно викликає побоювання, що нашу роботу хочуть відкинути на задній план. Таке побоювання будується частково на чутках, які йдуть із Пітера. Я гадаю все ж, що існування низки сумісних академіків значно сприятиме пом'якшенню відносин, якщо справді в Пітері визнали факт існування Української Академії»³.

Микола Прокопович досить швидко очуняв після раптового приступу на засіданні відділу, але деяких його наслідків, зокрема тремтіння в кінцівках, не міг позбутися до самої смерті. У січні 1930 р. стан здоров'я знову погіршився так, що навіть довелося облишити будь-яку роботу. І все ж він роздумує про стан науки на Україні. З неприхованою тривогою пише в цей час вчений до Вернадського: «Доля Академії непокоїть мене, як і Вас, яка вона? У нас академіки фактично усунені від перетворення Академії, бо усе тепер зосереджено в Президії. Вона вирішує і вершить усі справи. У цю перехідну добу, коли все в Академії так ще непевно і ряди наукових працівників дуже порідшали, робота в Академії йде кволо. Вона, звичайно, має відродитися, якщо для цього будуть створені відповідні умови. Але питання, коли вони будуть створені? А без цього наукове життя відновитися, звичайно, не може. Все це наводить на песимістичні думки. Втім, поживемо — побачимо. Ваші зауваження щодо падіння морального обличчя країни, думаю, слухні»⁴.

Найбільше лихо для Академії прийшло, однак, не від Президії, а зовсім з іншого боку. У березні 1930 р. розпочався судовий процес у справі так званої контрреволюційної буржуазно-націоналістичної організації «Спілка визволення України» (СВУ). Ця суціль сфальсифікована справа відкрила чорну сторінку в історії української інтелігенції. На лаві підсудних опинилося і двоє найближчих співробітників Миколи Прокоповича — М. Є. Слабченко та В. Д. Отомановський, ряд інших його добрих знайомих. Крім основного процесу, відбулося і кілька не таких гучних. Чимало науковців було репресовано позасудовим чином із застосуванням адміністративної висилки. За підрахунками фахівців з української діаспори (на нашу думку, в конкретних цифрах вони далеко не точні, але загальну

тенденцію визначають достовірно), тоді зазнало репресій понад 250 співробітників Академії, зокрема 49 істориків, 43 філологи та літературознавці, 29 юристів, 29 економістів, 18 етнографів, 15 археологів тощо⁵. Як це вплинуло на Миколу Прокоповича, який майже кожного з цих людей знав особисто, не важко уявити. До речі, незадовго до початку арештів він від імені групи академіків звернувся до президента ВУАН Д. К. Заболотного з пропозицією виступити проти цькування С. О. Єфремова, але не знайшов підтримки.

Атмосфера страху і підозри, пошуків «ворогів народу» спонукала багатьох науковців до привселюдної демонстрації своєї лояльності до радянської влади. З боєм і здивуванням дивився Микола Прокопович на своїх найближчих співробітників, які рішуче підтримали нові вимоги до науковців. На численних зборах і нарадах вони закликали порвати з буржуазним минулим і оволодіти марксистською методологією досліджень, зміцнити зв'язок з життям, дотримуватися передових методів соціалістичної організації праці. Досить сказати, що в зв'язку з процесом СВУ 16 квітня 1930 р. відбулися загальні збори колективу Академії. Доповідав С. М. Іваницький, який за дорученням бюро профспілки був спостерігачем на судовому розгляді. Як свідчить звіт, надрукований у «Вістях ВУАН», він «дуже влучно викрив усю обивательщину, ідейне убозтво і низький етичний рівень ватажків СВУ». Під час обговорення одним із перших виступив Л. О. Окиншевич, який запропонував широко розгорнути самокритику в лавах Академії. А С. Г. Борисенко закликав присутніх іти твердо поруч із пролетаріатом, пов'язувати роботу з завданнями соціалістичного будівництва. Було помітно, що старше покоління, і насамперед академіки, здебільшого відмовчувалися, ніяк не реагували на критику і політичні звинувачення на адресу ВУАН. Зате науковці середнього покоління цілком свідомо підтримали ці вимоги, стали закликати до перебудови діяльності установи.

Більше того, ці події дали змогу Іваницькому і Окиншевичу потрапити до керівництва ВУАН, хоча і не першого рангу. Так, перший з них став секретарем Президії ВУАН, другий — кілька років очолював академічне видавництво, а потім був помічником нового секретаря соціально-економічного відділу професора Қамишана. Не завадило їх кар'єрі навіть те, що вони свого часу входили до культурно-громадської групи

«Молода академія», яку під час розслідування ледь не зробили філіалом СБУ.

Склад співробітників ВУАН тоді досить помітно оновився. В ньому ставало все більше людей з марксистським світоглядом, досвідом радянської і партійної роботи. З квітня 1930 р. в Академії навіть почав уперше в її історії діяти комуністичний осередок. А влітку 1930 р. стали вестися розмови про новий статут Академії, можливість зміни її керівництва разом з Президентом. З цього приводу Микола Прокопович звертався до Вернадського: «Статут докорінно змінює структуру Академії. Але ще до прийняття статуту в Академію введено і вводиться низка нових співробітників, участь яких в роботі Академії мусить надати Академії нового характеру, не такого як минулий...». На початку липня ще один лист до цього ж адресата, і знову ця тема: «На черзі стоять корінні перетворення Академії... Вони поступово готуються, вводяться в Академію нові, переважно партійні люди. З 1 липня розпочала чистку особлива комісія, ядро якої у складі трьох осіб приїхало із Харкова... Управління Академії, секретаріат її душить вже, не чекаючи нового статуту. Президія Академії створює низку нових комісій і перебудовує або знищує старі. Словом, в житті Академії відбулася ціла низка грубих змін»⁷.

Згадана комісія ЦКК-РСІ під головуванням М. Наваловського мала на меті «перевірку роботи та чистку апарату ВУАН». На відміну від інспекції пізнішого періоду вона, за визначенням голови комісії, «шкідників не виявила, проте знайшла багато псевдовчених»⁸.

Звичайно, Василенко теж потерпав за результати чистки, про що повідомляв Вернадському, підкресливши, що «незважаючи на це, я почувався краще, повернувся до наукових занять, і це мене втішає»⁹.

Отож доречно оглянути наукові здобутки Василенка і очолюваної ним комісії в цей час стрімких змін наукового життя. Слід зауважити, що 1929 р. комісія зустрічала в нормальному робочому ритмі, з цілком певними надіями на майбутнє. Регулярно відбувалися засідання, співробітники працювали згідно визначених напрямів досліджень. Цього року побачили світ підготовлені раніше шостий випуск «Праць...» та вже згаданий перший том матеріалів до історії українського права. Комісія кілька місяців тому приступила до вивчення надзвичайно цікавої проблеми — історії науко-

вих досліджень в галузі українського права. Тривала робота по складанню словника давніх українських юридичних термінів, розпочата ще в середині 20-х років. Найближчим часом планувалося видати хрестоматію з питань історії українського права, яка ознаменувала б перший крок до реалізації ідеї підготовки курсу «Історії українського права».

Наприкінці року до видавництва було передано сьомий випуск «Праць...» з дослідженнями: М. О. Максимейка про «Московську редакцію «Руської правди», С. Г. Борисенюка про адвокатуру в Литовсько-руській державі, О. С. Добрава про українські та литовські акти купівлі-продажу XVI ст. та ряд інших праць. Як завжди, Микола Прокопович ретельно відредагував рукопис і написав лаконічну передмову.

Трохи згодом було підготовлено і наступний випуск цього видання, яке вміщувало другу частину фундаментальної монографії Окиншевича про центральні установи України-Гетьманщини (перша частина була надрукована у шостому номері). У травні 1930 р. склали перспективний план і дев'ятого випуску. Микола Прокопович сподівався опублікувати в ньому і свій нарис про початок наукових досліджень українського права. Але він так і не побачив світу. Нині цей рукопис зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН України, викликаючи значний науковий інтерес фахівців. По суті, це була остання завершена праця вченого, над якою він працював протягом 1929—1930 років.

Просувалася вперед і правознавча археографія. Так, В. О. Романовський під керівництвом Василенка підготував два томи грамот і привілеїв про встановлення магдебурзького права в містах України. А на початку 1929 р. голова археографічної комісії Грушевський несподівано запропонував Миколі Прокоповичу додати до чотирьох Генеральних слідств про маєтності козацьких полків, виданих до революції, п'яте — про маєтність Стародубського полку. Василенко погодився, передав йому свій уже майже готовий до публікації матеріал. Археографічна комісія доручила його доопрацювання Катерині Олександрівні Лазаревській — доньці колишнього вчителя Миколи Прокоповича. Вона і завершила успішно справу. «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку» побачило світ 1929 р. як перший том нового видання «Український архів». Лазаревська зробила спробу віддати Василен-

кові частину гонорару, але той відмовився. Про внесок Миколи Прокоповича у дослідження теми, хоча й не зовсім повно, йшлося у передмові до книги.

Та, починаючи з весни 1930 р., діяльність комісії стала наштотуватися на певні труднощі. Так, уже видрукований сьомий випуск «Праць...» не дістав дозволу на вихід у світ, оскільки там містилися дві роботи Слабченка, засудженого у справі СВУ (велике дослідження про військовий генеральний суд і звіт про виконання одного з конкретних завдань комісії). Невеликий за обсягом звіт замінили швидко, а замість ґрунтовної праці було вирішено вмістити аспірантську роботу П. К. Сосонка. Остання, однак, мала попередньо дістати схвальну рецензію в одній з «марксистських» наукових установ. З цією метою її відіслали до Харкова, де вона промандрувала майже рік. Без пригод, на щастя, вийшов восьмий випуск з працею Окиншевича — на той час, до речі, директора академічного видавництва.

Звільняючи місце для «актуальніших» творів, безпосередньо з друкарні було вилучено двохтомник ґрамот і привілеїв про встановлення маґдебурзького права. А вже була готова коректура чотирьох видавничих аркушів тексту.

Після чистки академічних установ усі заплановані раніше дослідження було відсунуто до сприятливіших часів (як виявилось, назавжди). 7 жовтня 1930 р. на засіданні комісії історії західноруського та українського права обговорювалися «висновки робітничих бригад, які перевіряли ВУАН». Майже одностайно і без дискусії (лише зробили спробу заперечувати Василенко і Юрченко) було ухвалено надалі всім використовувати марксистську методу та відповідним чином поновити тематику. За інерцією комісія провела ще кілька засідань у традиційному ключі, але відчувалося, що рішучі зміни вже не за горами¹⁰. Так, уже 6 грудня «стрижневою проблемою № 1» для комісії було визнано питання методології історії права, а 11 лютого 1931 р. під час обговорення видавничого плану було вирішено замість раніше задуманої хрестоматії з історії права випустити збірку методологічних праць. Що стояло за твердженнями про методологію, стає цілком зрозумілим з протоколу засідання комісії від 26 квітня ц. р. Знову майже одностайно була підтримана думка Окиншевича, що «діяльність комісії здебільшого ґрунтувалася на цілком хибних юридично-

догматичних засадах без належного виявлення класової боротьби в історичному процесі та соціального змісту історично-правових норм. Цьому значною мірою сприяла і описова метода, за якою члени комісії працювали. Крім того, комісія до останнього часу була установою самою в собі, без нав'язування зв'язків з радянською громадськістю».

Як ставився до усіх цих змін в Академії та й у власній комісії Микола Прокопович? Знову звернемося до його листів Вернадському. Наприкінці 1930 р. він констатував, що «Академія докорінно перетворюється, починають в ній переважати просвітницькі цілі перед науковими. Наукова робота йде мляво... Президія вкрай слабка і безпринципова... Висока ідея Академії і важливість її для культурного розвитку України, як вона розумілась при заснуванні, значно згасла. Тепер переважає опортуністичне мислення: Академія існує, ну й гаразд. Немає любові до неї, немає свідомості її важливості... Це, дорогий Володимир Іванович, на жаль, не моє буркотіння, а факт. Академії як цілого у нас вже не існує. Ми, академіки, є «сторонніми відвідувачами Академії». Невдовзі буде так, що виберемо нового академіка і не знатимемо його в обличчя».

«Те, що робила Академія досі, вважається помилковим, непотрібним.. Значення академіків зведене нанівець. Керівна роль належить тепер молоді, членам Харківського інституту марксизму і ленінізму і київській його філії. Під їх впливом Академія перебудовується на зовсім нових засадах. Що з цього вийде — важко ще сказати. Доба перехідна. Як така, вона поки що відбивається на продуктивності наукової роботи...

Нині у нас ведеться активна боротьба з буржуазною наукою і всіма науковими методами, крім марксизму-ленінізму, який один визнається слухним. Боротьба ця має успіх, і наука будується за цим методом. У вас в природничих науках це менш помітно; в гуманітарних же науках виголошується під виглядом самокритики усіх попередніх наукових здобутків. Особливу увагу тепер приділяється концепції історії України Грушевського. Його історія зазнає нищівної критики, до того ж його учні прилюдно засудили погляди свого вчителя, підійшовши до них з позицій марксизму-ленінізму»¹¹.

«Ми саме, — писав Микола Прокопович Вернадському в червні 1931 р., — перебуваємо у смузі посиленого

наступу войовничого марксизму на буржуазну науку та її методи: Наступає головним чином молодь за певними директивами. Що із всього цього вийде,— не знаю, але тільки в методології виходить безліч плутанини, і наукова робота тимчасово, звичайно, дуже гальмується»¹².

І справді, що ж вийшло з цієї кампанії за методологічне переозброєння? На нашу думку, згубною для науки стала не стільки сама ідея перегляду методологічних позицій і зближення з практикою, скільки ті безкомпромісні форми, яких набула практика її реалізації. Розгорнулася масштабна кампанія критики і самокритики, коли найздібніші з працівників Академії спішно мусили викривати «методологічні вади» в працях як власних, так і своїх вчителів. Цей досить болісний і драматичний процес переходу на марксистські позиції об'єктивно сприяв підвищенню якості наукових досліджень, однак гіперболізація його значення, нетерпимість до інакомислення, практика навішування ідеологічних ярликів часто-густо призводили до того, що вчені справді значною мірою позбулися «буржуазного об'єктивізму» та «формально-догматичного підходу». Та замість справжнього діалектичного й історичного матеріалізму взяли на озброєння його вульгарну подобу з абсолютизацією класового підходу і повним ігноруванням загальнолюдських цінностей і засад в державно-правових поняттях та інститутах.

Наближення науки до життя, як показала практика комісії історії західноруського та українського права, звелось до того, що остання почала досліджувати історію підшефної друкарні, виїжджати на село для допомоги в організації виборів до сільської ради тощо.

Микола Прокопович, по суті, не бачив для себе місця в цій так званій оновленій, незнайомій для нього Академії. Та й хвороба не дозволяла енергійно і плідно, як раніше, керувати комісією. А неміч останнім часом зовсім знесилювала його. Неймовірними зусиллями волі він змушував себе бувати на засіданнях комісії, оскільки ніхто не уявляв собі їх без Миколи Прокоповича. Зважаючи на такий його стан, протягом 1929—1930 років комісія часто збиралася у нього на квартирі, але Окиншевич випадково проговорився про це секретарю соціально-економічного відділу Камішану, і той відразу запропонував припинити подібну практику. Не варто його осуджувати, адже цілком ймовірно, що він врятував своїх колег від гірших

прикростей. Згадаймо, таке ж «чаювання» під гомін запальних наукових і громадських дискусій породило процеси і «старшої п'ятірки Київського центру дій», і «Спілки визволення України».

Ця заборона призвела до того, що засідання стали збиратися менш регулярно. Слід визнати, що уже тоді, як підкреслювала пізніше Полонська, Микола Прокопович не міг керувати новими тематичними напрямками в діяльності комісії, а тому обмежувався присутністю на засіданнях. На жаль, більшість доповідей набувала виразного полемічного (чи ідеологічного) характеру, відходячи все далі від історії права України і аналізу його джерел.

Протягом 1931 р. історико-правнична наука фактично тупцювала на місці. Комісія спішно готувала «критичні і самокритичні» праці, а змучений новим приступом підступної хвороби Микола Прокопович не мав сили для серйозної праці. Відчутно вплинула на роботу комісії і невдача із сьомим випуском «Праць...», який знову не дозволили випустити у світ. Цього разу заперечення викликала стаття Сосонка. До того ж, як виявилось, його тесть був настоятелем греко-католицької церкви, якого заарештували 1928 р. Поки стаття цього молодого дослідника рецензувалася і друкувалася, він теж потрапив до «чорного списку» і його вислали з Києва разом з дружиною та дітьми.

Наукова галузь в республіці усе більше ідеологізувалася, відступала від об'єктивних орієнтирів. «Перебудова Академії,— писав Василенко у вересні 1931 р.,— відбувається, але на інтереси наукових діячів мало хто зважає. У нас ще не почалось наукове життя в Академії. Почувається кволість і непевність, мабуть, внаслідок неспокою духу після натиску весною воєнного марксизму на вчених немарксистського напрямку. Кількість вчених у Києві зменшується все більше й більше. Найближчим часом Київ позбудеться і Яснопольського, енергійного наукового діяча. Він зазнав весною особливих нападів і переходить на службу в Москву. Це велика втрата для Києва, як наукового центру. Київ взагалі останнім часом сильно змінюється. Старі діячі майже зникли»¹³. Додамо до цього, що на початку 1932 р. помер академік О. О. Малиновський, один із тих, на кому трималася юридична наука в «старій» Академії. Цього року шквал «марксистської критики» нарешті наклав і самого Василенка. Протягом шести засідань в липні комісія історії українсь-

кого права (так вона називалася з квітня 1931 р.) обговорювала роботу Іваницького про праці Миколи Прокоповича з історії кріпаччини. Характерно, що Василенко не зронив жодного слова на свій захист, тільки уточнив кілька фактичних моментів. Але присутня на засіданні дружина академіка виступила завзятим опонентом Іваницького, заявивши про надзвичайно низький науковий рівень цього історіографічного аналізу. Та її позиція, як і думка історика М. І. Корніловича, що теж виступив проти основних положень роботи, не мала вже жодного значення. Буквально через кілька місяців її надрукував журнал «Україна» під досить красномовною назвою «Повернута в минуле аграрна політика ліберальної буржуазії. (З приводу праць акад. М. П. Василенка з історії кріпаччини на Україні)». А в наступному номері цього видання уже Окиншевич розвінчував «фашистські праці» Слабченка, не забувши пом'янути не зовсім ласкавим словом і творчість свого вчителя. Пізніше Окиншевич у спогадах писав, що свою працю він підготував на категоричну вимогу секретаря партосередку ВУАН¹⁴. Це цілком ймовірно, але, як свідчать протоколи засідання комісії історії українського права, він вклав у цю статтю чимало творчих зусиль й ідеологічного запалу, в усякому разі, підійшов до справи не формально. Складається враження, що найздібніші учні Василенка щиро вважали своїм науковим і громадським обов'язком, переступивши через особисте, прийти до марксистської істини.

Чистки, ідеологічні «розгляди» призвели до того, що коло співробітників комісії увесь час звужувалося. На початок 1933 р., крім самого академіка, їх залишилося всього п'ятеро: Іваницький, Окиншевич, Гришко, Борисенко і Черкаський. Проте комісія продовжувала працювати, і вже не тільки над «методологічними проблемами». Особисто Микола Прокопович в цей час розпочав дослідження з новою темою: «Козаки на Лівобережній Україні від скасування гетьманства до 1917 року». Не відали ні академік, ні його учні, що ось-ось буде вщент розгромлена вся академічна гуманітарна наука. Спочатку комісія на чолі з Я. М. Дудником провела «чистку» партійного осередку ВУАН. Цього разу «шкідників» і «дворушників» виявили більш ніж достатньо. Потім з не меншим завзяттям взялися і за безпартійних спеціалістів. Ті, кого звільняли з роботи в Академії, досить часто як ідеологічно

ворожі елементи висилалися за межі республіки, потрапляли до в'язниць і таборів.

Можна довго називати прізвища тих, хто в цей, за висловом Окиншевича, «страшний 1933 рік, рік нелюдської жорстокості людини до людини», став жертвою масових переслідувань. Та нам видається, що найкраще буде звернутися до реальних історичних документів. Один з них ми вважаємо за необхідне навести повністю.

«Звіт про науково-дослідну роботу II соціально-економічного відділу ВУАН за 1933 рік»¹⁵

Другий соціально-економічний відділ було утворено, чи скоріше реорганізовано, з колишніх двох — першого і другого — після рішучого удару, що його зазнала контрреволюційна частина Академії наук після процесу СВУ 1930 р. Партія і уряд поставили перед ВУАН завдання стати насправді вищою науково-дослідною установою на Україні, яка пов'язувала б свою роботу з перемогою на успішне завершення соціалістичного будівництва.

Другий відділ ВУАН повинен був стати також центром науково-дослідної роботи в галузі соціально-економічної науки на Україні, бути центром планування і розроблення теоретичних проблем, розв'язання яких ще успішніше сприяло б озброєнню трудящих мас пролетарською, національною за формою і соціалістичною за змістом, культурою. Вся робота II соціально-економічного відділу повинна бути скерована на допомогу партії, на успішне побудування безкласового суспільства.

Однак завдяки наявності у ВУАН і II відділі ще значної кількості академіків і науковців, які в минулому були тісно зв'язані з нацдемовськими і великодержавницькими елементами у ВУАН, що замість того, щоб протягом останніх трьох-чотирьох років могли роботою своєю виправитись і показати шлях радянського науковця, продовжували йти старим контрреволюційним шляхом. Другий відділ щодо складу академіків і науковців був найбільш засмічений класово-ворожими елементами, саботажниками і контрреволюційними елементами, які спрямовували свою роботу на шкоду соціалістичному будівництву.

Протягом 1931—1932 рр. і в першій половині 1933 р. на чолі другого відділу стояв дворушник з партквитком в кишені Камишан, який разом з контрреволюційними елементами (Щурат, Сіак, Хрестовий,

Дорошкевич та ін.) заправляв II відділом, ошукуючи партію і радвладу, групуєчи і далі навколо себе українські нацдемовські й фашистські і великодержавницькі елементи, і розставляв їх по установах навіть на керівну роботу. Дворушники, нацдемократи і великодержавники гальмували перебудову II відділу і не виконували завдань, поставлених партією і радянською владою. Тільки розчистка II відділу — зняття керівників-дворушників Камишана, Щурата та інших, — звільнення II відділу від контрреволюціонерів, нацдемів, великодержавників та взагалі саботажників і нездатних до науки елементів і зміцнення керівництва всіма ділянками науки II відділу перевіреними, витриманими більшовиками і радянськими робітниками дало можливість спрямувати роботу II відділу на виконання завдань, що їх накреслила партія і радянська влада.

У II відділі було декілька антирадянських груп науковців. Яскраво виділена була група Грушевського, друга група — так званої «Молодої Академії», третя — Єфремовці та прихильники по ідеології СВУ. Всі вони на новому етапі класової боротьби у зв'язку з ліквідацією куркуля як класу і взагалі рештків капіталістичних елементів перейшли до нової форми боротьби, до маскуваннн своєї роботи, до декларації, обіцяючи методологічно переозброїтися, насправді ж взятих на себе зобов'язань не виконували, саботуючи пролетарську науку. Як саботажники та шкідники виявили себе Шамрай, Карачківський, Могиллянський, Ярошевич, Кованько, Кристер, Черкаський та ін. Ці науковці не переставали вести антирадянську роботу, орієнтуючись на капіталістичну інтервенцію. Грушевці, саботуючи радянську науку, у ВУАН займалися виданням закритого грушев'янського журналу «Україна».

Цикл історичних наук існував з 1931 р. і об'єднував на 1 січня 1933 р. такі історичні установи: історії України феодальної доби (академік Грушевський), і при ній комісії — Києва і Правобережжя, культурно-історична і комісія козащини. Окремо існували комісії: Західної України, історично-географічна, археографічна, ресурсів і біографічного словника та ін. До червня місяця 1933 р. провід в комісіях був в руках ворожо-класових елементів (Грушевського і його школи, Могиллянського та ін.), котрі писали свої роботи в нацдемовському та фашистському спрямуванні. Исто-

ричний цикл був найбільш засмічений грушевцями і великодержавниками. У повному складі були засмічені грушевцями — українськими нацдемами й фашистами — кафедра історії України з комісіями — Києва і Правобережжя — контрреволюціонери Шамрай, Глушко і нацдемовець Карачківський; комісія культурно-історична — нацдеми — Глядківський і Денисенко; комісія козащини — нацдемовець Юркевич; комісія історії Західної України — контрреволюціонери-фашисти Козоріс і Ткачівський та нацдемовець — Павлик; археографічна комісія — нацдемовець Ткаченко, та великодержавники по ідеології — в комісії біографічного словника — Могилянський, в історико-географічній комісії — В. О. Романовський, в соціал-економічній комісії — Н. Д. Полонська-Василенко. Всі ці «науковці» як класово-ворожі елементи з роботи увільнені. Протягом другого півріччя виявлено і звільнено 20 «науковців-істориків» — залишено працювати всього 12 справжніх наукових працівників, які перейшли працювати в історико-археографічний інститут, який утворився в 1934 році на базі історичного циклу».

Нині неможливо уявити, що ось такий «документ епохи» могли підготувати люди, причетні до «храму науки», з його безглуздими і бездоказовими звинуваченнями. А ще важче сприймати те, що доля багатьох із названих вчених закінчилась трагічно. Після неодноразових чисток у комісії історії українського права залишилося на кінець року, крім Василенка, лише один штатний і один позаштатний співробітник. І все ж збереглися відомості про шість повноцінних засідань комісії в 1933 р., останнє з яких відбулося спільно з комісією звичаєвого права 17 травня.

Наприкінці 1933 р. наявні члени комісії увійшли до складу кабінету радянського будівництва та права при ВУАН, який теж невдовзі перестав існувати. Багатьох колишніх співробітників комісії було репресовано. Так, в 30-х роках за межі України вислали С. Г. Борисенка, О. С. Доброва, В. І. Новицького, В. О. Романовського, П. К. Сосонка. З різко негативним мотивуванням був увільнений з роботи Іваницький-Василенко, відносно спокійно залишив Академію Окиншевич, який перебрався до Ніжина, де став професором педагогічного інституту. Звідти його звільнили через кілька місяців, цього разу вже з цілою низкою звинувачень. Рятуючись від переслідувань, він виїхав

М. П. Василенко, М. М. Требінська, О. М. Требінська, Д. М. Требінський та інші

аж до Казахстану, де почав працювати юрисконсультом на будові.

Про стан Миколи Прокоповича в ці драматичні дні розповідає грудневий лист Наталі Дмитрівни до Петрушевського: «Взагалі в цьому році він почував себе непогано, багато читав, працював, проте моральна атмосфера в нас дуже тяжка. Він залишився зовсім самотнім, уся його комісія, котру він так цінував, розпалася. В Академії йде кардинальна реформа, усі комісії нашого відділу скасовано, утворюються інститути, і він залишається один. Надається право вести індивідуальну працю, але це для нього тепер важко. У Києві немає матеріалів, виписка їх з інших міст пов'язана з великими труднощами, зменшилося і коло близьких людей в Києві»¹⁶.

А ось як розповідав про академічні новини в листі до Вернадського він сам: «Багато змін в Академії наук. Торік було знищено поділ Академії на два відділи (III і I відділи давно вже було злито в один — соціально-економічний). Були знищені й усі комісії, і замість них створено 17 окремих інститутів, які поєднуються тільки Президією. Під час реорганізації було звільнено 60 старших співробітників (серед них і Наталю Дмитрівну — дружину). Днями було знищено кабінет «радбудівництва та права», Бюро економічних

досліджень, Інститут літератури і мистецтва. Усі співробітники цих інститутів звільнені, окрім академіків, кафедри яких лишились зовсім ізольованими»¹⁷.

Останні два роки життя виявились надзвичайно тяжкими для Миколи Прокоповича. Діагноз лікарів був невтішний — хвороба Паркінсона. Уже майже не слухалися руки, він не міг рухатися без сторонньої допомоги, самотужки підвестися з крісла, місяцями не міг заснути, втратив голос, слабшав зір. Лише розум залишався ясным, і тому вчений знаходив хоч якусь втіху в науковій роботі: потроху збирав матеріали для праці про українське козацтво, обговорював з дружиною її найважливіші положення. І все сподівався, щось ось-ось хвороба відступить і він приступить до справжньої роботи.

Та біг часу невблаганний. На краще не повертало. А тут спіткало його ще одне нещастя: у 1934 р. протягом кількох місяців померли Дмитро Миколайович та Марія Миколаївна Требінські. Микола Прокопович тяжко переживав втрату близьких людей, з якими його зв'язувала 40-річна дружба. Тим часом до хвороби Паркінсона долучилися малярія та захворювання печінки.

Вже по тяжко хворому академіку випустив залп своєї критики нарком освіти. Затонський з трибуни січневої (1934 р.) сесії ВУАН. Правда, на фоні огульного розносу інших «контрреволюціонерів під націоналістичним прапором» звинувачення Василенкові було пред'явлено досить помірковане. Йому ставилось в провину вміщення у сьомому томі «Записок соціально-економічного відділу» статті Малиновського про історичні й психологічні корені радянської Конституції¹⁸. Цікаво, що Затонський цитував і критикував працю, яка офіційно так і не побачила світ. Певно, наркому «доброзичливці» встигли подарувати якийсь сигнальний чи контрольний примірник.

Та ця критика на фоні загального стану речей вже не мала суттєвого значення. Життя Миколи Прокоповича тихо згасло 3 жовтня 1935 р. Хоронили його дуже скромно, без традиційної панихіди у приміщенні ВУАН. Усе діялося немов потайки, скрадаючись. Не було навіть оголошення про місце поховання. Єдиним, хто зважився на прощальне слово біля могили, виявився представник партійної організації Академії. За побажанням Миколи Прокоповича поховали його на Лу-

М. П. Василенко та Н. Д. Полонська. Преображеніє, 1933 р

к'янівському кладовищі, неподалік від Марії Требінської...

Ось так і пішов у вічність академік Микола Прокопович Василенко. Тільки сьогодні ми дістали змогу справедливо оцінити його громадянську позицію і наукову спадщину. Він прожив складне, часом суперечливе життя. Був міністром і в'язнем, Президентом Академії і дослідником, критикованим за «методологічні вади». Як політик і громадський діяч — часом робив хибні кроки, але при всьому тому завжди залишався відданим засадам демократії, законності, народоправства. Багато зробивши для національного відродження України, він водночас усе життя був палким прихильником федерації рівноправних народів колишньої Російської імперії.

Творчий доробок Миколи Прокоповича за сорок років наукової діяльності становить майже 500 наукових і публіцистичних праць, багато з яких і сьогодні не втратили свого теоретичного і пізнавального значення. Наголосимо, що тільки за публікацію джерел українського права Василенко заслуговує того, щоб його ім'я назавжди залишилося в історії вітчизняної науки. А хіба не заслуговує він найгучніших епітетів, які висвітлили б повною мірою значення для нашого народу тієї діяльності вченого, що зумовила заснування Української Академії наук і Національної бібліотеки!

У повсякденні Микола Прокопович був навдивовижку невибагливим. Вчитель, професор, міністр, академік, він мешкав в тій же оселі на Тарасівській вулиці, де оселився ще вчителем гімназії. Лише кількість книжок відтоді збільшилась: бібліотека, яку він збирав з молодих літ, була його єдиним скарбом.

Проте цей невеликий будинок добре знали у Києві, й безліч людей побувало в ньому, яких приваблював сюди вогник доброти, душевної щедрості його мешканців, атмосфера щирої приязні, інтелектуальної розкутості. Микола Прокопович був винятково чуйний, лагідний, м'який, і це приваблювало до нього людей. «Згадуємо чудові дні, які ми провели торік у Києві, — писав 1930 р. професор Грабар, — де нас гріло не лише сонце, а також випромінювана від Вас душевна теплота»¹⁹.

Коло тих, з ким Микола Прокопович підтримував дружні стосунки, було надзвичайно широке. Про це свідчить досить вагома епістолярна спадщина вченого. «У моєму житті, — писав М. М. Могилянський, зга-

ПОСВІДКА — СВИДЕТЕЛЬСТВО

№ Ш 3
 про смерть М. П. Василенка
 (прізвище) — (фамілія)
 М. П. Василенко
 (ім'я і прізвище) — (ім'я і фамілія)
 помер(ла) 1935 р.
 умир(ла)
 про що в книзі записів актів громадянського стану про смерть за 1935 р.
 о чем в книге записей актов гражданского состояния о смерти за 1935 г.
 3/9 чис. м-ця зроблений відповідний запис.
 " " чис. м-ця произведена соответствующая запись
 М. П. М. П. Місце смерті м. Київ обл.
 Место смерти город население обл.
 Вік і причина смерті 69 р. Так перемі
 Возраст и причина смерти Зав. Бюро ЗАГС

Свідоцтво про смерть М. П. Василенка

дуючи знайомство з ним,— мені нечасто доводилося зустрічати людину, яка справляла б враження, що залишалось незмінним усе життя; таке враження справляв Микола Прокопович. Важко передати, в чому полягала його головна прикмета, але це було враження чогось незрівнянного, виняткового, виключної широти, м'якості». «Серце моє загублене у Києві разом з днями молодості... А Київ — це люди у Києві, а люди у Києві — це Василенко насамперед»,— писав професор Смирнов. «Невичерпне джерело Вашої теплоти відкрило мої вільні та невольні гріхи,— такими словами звертався до Миколи Прокоповича Слабченко.— Ваш лист був справжнім бальзамом на рани, і я ладен плакати з того, що Василенкові начала скрашують гіркосту життя і що над людиною розкинуто все ж таки василькове тепле небо».

Після смерті академіка його ім'я в умовах ідеологічного терору і наукового догматизму, який усе дужчав, поступово замовчувалося. Применшувалася його наукова роль, а залишилося лише тавро контрреволюціонера-професора, який разом з Грушевським був нібито одним із стовпів буржуазно-націоналістичної псевдонауки. Протягом десятиліть будь-яка згадка про академіка супроводжувалася тільки негативними епітетами.

Слід віддати належне дружині вченого. Відразу по смерті чоловіка вона взялася за систематизацію його величезного архіву, заходилася збирати спогади друзів і знайомих про Миколу Прокоповича. З властивою їй як науковцю ретельністю Наталія Дмитрівна прочитала і проаналізувала кілька тисяч документів, які стосувалися життя й діяльності вченого, і на підставі них склала короткий біографічний нарис. Підготувала вона також робочі матеріали, які після певної редакційної доробки могли б перетворитися на велику книгу, але про це годі було й мріяти. Більшу частину архіву Василенка вона потім перелала до академічної бібліотеки, а решту разом зі своїм власним архівом залишила в родичів. 1970 р. ці останні документи, дякуючи енергії і наполегливості тодішнього директора Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва Л. А. Проценко та її колег, були прийняті на державне зберігання. Для того, щоб належним чином оцінити громадянську і професійну позицію архівістів, треба нагадати, що після Великої Вітчизняної війни Наталя Дмитрівна виїхала до Німеччини, де і скінчила свої дні 1973 р. Її наукові праці, написані за кордоном, принесли їй величезний авторитет у діаспорі й люту ненависть офіційної української радянської історичної науки. Цікаво, що врешті-решт стали професорами емігрантських українознавчих центрів і три колишніх учні Василенка — Л. О. Окиншевич, В. Т. Гришко та О. В. Юрченко. За часів репресій змушені були виїхати за кордон й багато інших колишніх співробітників ВУАН, які зберегли пам'ять про Миколу Прокоповича, тоді як на Батьківщині його ім'я всіляко намагалися викреслити з історії української науки.

Та історія з часом виносить свій присуд. Перебудовні процеси останніх років зняли ідеологічні заборони з багатьох фактів і постатей нашої історії. 22 грудня 1988 р. Президія Академії наук України ухвалила

Могяла М. П. Василенка на Лук'янівському кладовищі

постанову «Про актуальні маловивчені питання історії заснування та перших років діяльності Академії наук Української РСР». Зокрема було вирішено: взяти до відома, що другим Президентом Академії наук УРСР був М. П. Василенко, опублікувати статті і документи про його діяльність, розглянути питання про видання вибраних творів ученого. Ініціатором цієї постанови, яка започаткувала процес відновлення історичної справедливості щодо вченого, був відомий дослідник історії української науки Г. М. Добров, який, на жаль, невдовзі помер. З його легкої руки ім'я Миколи Прокоповича повернулося на шпальти газет (першим велику статтю про вченого у квітні 1989 р. опублікував «Вечірній Київ») і наукових журналів «Вісника Академії наук Української РСР», «Українського історичного журналу», «Науки і суспільства» тощо. Проте громадська реабілітація Василенка наштовхнулася і на чимало перешкод. Як колись у 20-і роки, тривалий час не в змозі пробити бюрократичний мур неодноразові прохання Президії АН України переглянути з нових позицій обставини справи «Київського центру дій» і встановити юридичну невинність вченого (нагадаємо, що його помилювали, а не реабілітували). Більше того, як уже згадувалося, 1989 р. величезним тиражем вийшов з друку відверто наклепницький щодо Миколи Прокоповича детективний роман Р. Самбука «Останній заколот». А протести наукової громадськості з

цього приводу редакція «Літературної України» не вважала за потрібне опублікувати.

Та все ж поступово життя і діяльність видатного вченого і громадського діяча набувають об'єктивного висвітлення. В лютому 1991 р. було відзначено, хоча і скромно, 125-річчя від дня народження Василенка. Побачила світ брошура про нього у серії «Біобібліографія вчених Української РСР», на черзі видання вибраних праць.

У квітні 1991 р. на прохання наукової громадськості Прокуратура УРСР додатково вивчила кримінальну справу М. П. Василенка і прийшла до висновку, що він був репресований безпідставно. Судові рішення у його справі було опротестовано до Пленуму Верховного Суду УРСР, який у червні повністю реабілітував вченого. А 10 липня 1991 р. Президія АН України ухвалила заснувати премію імені вченого, якою щороку відзначати видатні праці в галузі держави і права України.

Ось ця оптимістична нота і завершує розповідь про Миколу Прокоповича Василенка, чие ім'я заслужено вписано золотими буквами в історію української культури і науки.

Автори висловлюють щирю вдячність працівникам відділу рукописів ЦНБ АН України ім. В. І. Вернадського, Центрального державного музею-архіву літератури і мистецтва України, Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління України та Центрального державного історичного архіву України в м. Києві за допомогу в підготовці цієї книги.

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ

- М. П. Василенко народився 2(14) лютого 1866 р. в с. Есмань Глухівського повіту на Чернігівщині.
- 1875—1885 Навчання в Глухівській прогімназії та Полтавській гімназії.
- 1885—1890 Студент медичного, а потім історико-філологічного факультету Дерптського університету, член марксистського гуртка.
- 1890—1892 Присвоєно звання кандидата російської історії. Перейшов до Києва, де стає членом редколегії журналу «Киевская старина». Бере участь у народовольському гуртку.
- 1893—1903 Викладач київських гімназій та кадетського корпусу.
- 1903—1905 Службовець губернського попечительства про народну тверезість та губернського статистичного комітету. Входить до групи «Освобождение» кадетського напрямку.
- 1905—1906 Редактор газети «Киевские отклики».
- 1907 Засуджений за публікацію матеріалів антиурядового спрямування. Витримує іспити в Державній юридичній комісії при Новоросійському університеті (Одеса).
- 1908 жовтень
- 1909 червень. Відбував покарання в «Крестах» (Петроград).
- 1910 Вступає до кадетської партії. Витримує іспити на магістра російської історії при Київському університеті.
- 1911 Присвоєно звання приват-доцента.
- 1913 Затверджений присяжним повіреним Одеської судової палати.
- 1914 Призначений головою правління Київського обліково-позичкового товариства взаємного кредиту.
- 1916 Призначений захисником при канцелярії 12-го кримінального відділення Київського окружного суду.
- 1917 березень. Попечитель Київської учбової округи за призначенням Тимчасового уряду.
- серпень —
- 1917 жовтень. Товариш міністра освіти Тимчасового уряду.
- 1918 січень. Призначений Центральною Радою членом Генерального суду.
- квітень — Міністр освіти та мистецтв, заступник Голови Ради
- листопад Міністрів. Голова Державного Сенату Української Держави.
- 1918 жави. Тимчасово виконував обов'язки Голови Ради Міністрів, міністра закордонних справ Української Держави.
- 1918— 14 листопада затверджено законопроект про заснування Української Академії наук у Києві.
- 1919 Включено до списку Генеральних суддів після скасування Директорією Державного Сенату.
- 1920 26 липня Обрано академіком Української академії.
- 1921 липень 1922 лютий Президент ВУАН.

- 1923 (вересень) — 1924 (листопад) Перебування під слідством, а потім і під вартою у зв'язку з справою «Кнівського обласного центру дій». Засуджено в квітні 1924 р. до 10 років позбавлення волі. Завдяки неодноразовим клопотанням академічної громадськості помилувано.
- 1925—1933 Голова соціально-економічного відділу ВУАН (до жовтня 1929 р.) та Комісії по вивченню історії західно-руського та українського права.
- Микола Прокопович Василенко помер 3 жовтня 1935 р. у Києві. Похований на Лук'янівському кладовищі.

НАУКОВА СПАДЩИНА М. П. ВАСИЛЕНКА

За своє творче життя вчений надрукував майже 500 різних за жанром наукових і публіцистичних праць. Серед них — монографії, наукові нариси та статті, рецензії, некрологи, тексти доповідей і промов тощо. Найповніший їх покажчик (близько 200 назв) міститься в біобібліографії вченого, що побачила світ 1990 р. У цьому виданні подано у хронологічному порядку відомості лише про найзначніші твори академіка.

1890

Рец: Касперов В. И. (ред.) Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» за 1890 г.— Харьков, 1890.— Вып. 4.— 144, 168 с. // Киев. старина.— 1890.— Т. 31.— Кн. 12 (дек.).— С. 546—549.

1891

Памятник украинской литературы конца XVIII века // Там же.— Т. 32.— Кн. 1 (янв.).— С. 154—161.

1892

Ред. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка: 1729—1730 / Под ред. Н. П. Василенко.— Киев, Тит. ун-та св. Владимира, 1892.— 40 с.

К вопросу о децентрализации исторических архивов: Судьба Румянцевской Описи Малороссии // Киев. старина.— 1892.— Т. 39.— Кн. 12 (дек.).— С. 453—461.

1893

Ред.: Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка: 1729—1730 / Под ред. и с предисл. Н. П. Василенко.— Полтава, 1893.— 45 с.

Ред.: Генеральное следствие о маетностях Киевского полка: 1729—1730 / Под ред. и с предисл. Н. П. Василенко // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.— 1893.— Кн. 7.— Отд. 3.— С. 29—68.

1894

Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае. Киев, 1894.— 17 с.

К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя: (Заметка по поводу ст. Мякотина «Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII столетии» в «Русском богатстве» за 1894 г. № 2—4) // Киев. старина.— 1894.— Т. 47.— Кн. 11 (нояб.).— С. 242—270; Кн. 12 (дек.).— С. 402—424.

1895

О происхождении группы капиталистов в Малороссии в XVII и XVIII вв. // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.— 1895.— Кн. 9.— Отд. 1.— С. 13.

О скупле земель в Малороссии и ее причинах // Там же.— С. 3—5.

1896

Литовско-русское государство // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон.— Спб., 1896.— Т. 17.— Ст. 34.— С. 818—827.

Протоколы Верховного Тайного Совета как материал для истории Малороссии XVIII в. // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.— 1896.— Кн. 2.— Отд. 1.— С. 17—21.

1898

Право магдебургское // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон.— Спб., 1898.— Т. 23.— Ст. 45.— С. 890—896.

1899

Россия. Малороссия. 1. Историография. 2. История Малороссии // Там же.— Т. 28.— Ст. 55.— С. 490—509.

1900

Отношение правительства к монастырскому землевладению в Малороссии в XVII и первой половине XVIII в. // Там же.— 1900.— Кн. 14.— Вып. 2.— Отд. 1.— С. 54—57.

1901

Куда исчез домик в Полтаве, в котором Петр Великий отдыхал после победы // Киев. старина.— 1901.— Т. 75.— Кн. 12 (дек.).— Отд. 2.— С. 171—172.

Ред.: Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко. Вып. 1: Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка, 1729—1730.— Чернигов, 1901.— IX, 417 с.

1902

Ред.: Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко. Вып. 2. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1756 года.— Чернигов, 1902.— X, 296 с.

1903

К вопросу о происхождении названия Полтавы // Киев. старина.— 1903.— Т. 81.— Кн. 4 (апр.).— С. 2—3.

Памяти почетного члена общества А. М. Лазаревского // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.— 1903.— Кн. 17.— Вып. 2.— Отд. 1.— С. 85—107.

1904

О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии.— Киев, 1904.— II, 231 с.

Ред.: Памятная книжка Киевской губернии на 1904 г.— Киев, 1904.— 28, 140, 65, 274 с.

Ред.: Памятная книжка Киевской губернии на 1905 г.— Киев, 1904.— V, 28, 144, 62, 33, 282 с.

1905

Ред.: Германская конституция / Пер. М. С. Иоффе; Под ред. и с предисл. Н. П. Василенко. Тексты конституций.— Киев, 1905.— Вып. 3.— 42 с.

1908

Ред.: Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне.— 2-е изд. с предисл. Н. П. Василенко.— Киев, 1908.— 108 с.

Ред.: Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко. Вып. 3: Генеральное исследование о маетностях Черниговского полка. 1729—1730.— Чернигов, 1908.— XXX, 709 с.

1910

Памяти Костомарова как историка // Киев. мысль.— 1910.— № 97/98.

1911

Крестьянский вопрос в юго-западном и северо-западном крае при Николае I и введение инвентарей // Великая реформа: 1861—1911.— М.: Сытин, 1911.— Т. 4.— С. 94—110.

Очерк русской истории // Пфлуг—Гартунг. Всемирная исто-

рия. Т. 5: От эпохи Великих открытий до Вестфальского мира (1500—1650).— Спб.: Брокгауз — Ефрон, 1911.— С. 229—468.

Прикрепление крестьян в Малороссии // Великая реформа: 1861—1911.— М.: Сытин, 1911.— Т. 1.— С. 108—127.

Славянские народы (Россия) // Пflug — Гартунг. Всемирная история. Т. 4. От Вестфальского мира до падения Наполеона I (1650—1815).— Спб., Брокгауз — Ефрон.— С. 483—642.

1912

З історії устрою Гетьманщини: Критич. замітки // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка у Львові.— 1912.— Т. 108.— С. 103—116.

Политические взгляды М. П. Драгоманова // Украинская жизнь.— М., Кн. 6.— С. 36—55.

Россия перед столкновением с Францией. I. Отношения между Россией и Францией до французской революции. II. Рост французского влияния в России до французской революции // Отечественная война. 1812—1912.— М.: Сытин, 1912.— Т. 1.— С. 1—26.

1913

Исторические сведения о кабардинском народе.— Киев, 1913.— 283 с.

Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст. З приводу заміток М. Є. Слабченка // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка у Львові.— 1913.— Т. 116.— С. 79—86.

1914

Киево-Печерская лавра // Энциклопедический словарь / Товарищество «Бр. А и И. Гранат и К^о».— М., (Б. г.).— Т. 24.— С. 249—251.

1915

Литовско-русское государство // Там же.— Т. 24.— С. 681—689.

1916

Очерки по истории Западной Руси и Украины.— Киев: Н. Я. Оглоблин, 1916.— XII, 589 с. (Русская история в очерках и статьях. Сост. при участии профессоров и преподавателей под ред. профессора М. В. Довнар-Запольского. Т. 3).

1918

До Ради Міністрів Української держави от Міністра народної освіти та мистецтв пояснююча записка до законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.— К., 1918.— 26 с.

1923

Академік Богдан Олександрович Кістяковський. 16(29) квітня 1920 г.: (Некролог та оцінка діяльності) // Зап. соціал.-екон. відділу.— 1923.— Т. 1.— С. VIII—XI, X—XI.

Академік Орест Іванович Левицький, 9 травня (26 квітня) 1922 р. // Там же.— С. XVI—XVIII.

Кременецький ліцей і університет св. Володимира: Іст.-юрид. розвідка // Там же.— С. 151—199.

1925

Павло Полуботок. В двістолітню річницю його смерті (29.XII.1724 р.) (Розвідка) // Україна.— 1925.— Кн. 6.— С. 80—108.

Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст. // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка у Львові.— 1925.— Т. 138/140.— С. 105—130.

1926

Наукова діяльність Івана Михайловича Каманіна // Зап. соціал.-екон. відділу.— 1926.— Т. 2/3.— С. 47—64

Як скасовано Литовського статута / Там же.— С. 232—316.

1927

Територія України XVII віку (Розвідка з історії права) // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності (ВУАН. 36. іст.-філол. відділу; № 51).— К., 1927.— Ч. 1.— С. 112—132.

1928

«Права, по котрым судится малороссийский народ» як джерело до історії державного права України XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності (ВУАН. 36. іст.-філол. відділу; № 76).— К. 1928.— Т. 1.— С. 245—252.

1929

Конституція Филиппа Орлика // Ученые записки Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук (РАНИОН).— М., 1919.— Т. 3.— С. 153—1717.

• • •

Два тижні в Лук'янівській тюрмі. Із спогадів // Укр. історик (Нью-Йорк та ін.).— 1972.— № 1/2 (33—34).— С. 110—115; 1973.— № 1/2 (37—38).— С. 130—138.

- Історія мого приват-доцентства (Уривок з спогадів).* // Там же.— 1966.— № 3/4 (11—12).— С. 52—58.
Мое життя. Дитинство і молодість (1866—1885). // Там же.— 1988.— № 1/4 (97—100).— С. 129—138.

ОСНОВНІ ПРАЦІ ПРО ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ М. П. ВАСИЛЕНКА

- Василенко Николай Прокофьевич* // *Энцикл. слов. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон.*— Спб., 1905.— Т. 1 (доц.).— С. 370.
Василенко Николай Прокофьевич // *Большая энцикл.: Слов. общедоступ. свед. по всем отраслям знания* // Под ред. С. Н. Южакова.— Спб., 1908.— Т. 21 (доп.).— С. 92.
Крымский А. Е. *Василенко Николай Прокофьевич* // *Энцикл. слов. Русск. библиогр. ин-та Гранат.*— 7-е перераб. изд.— М., 1911.— Т. 8.— С. 8.
Василенко Николай Прокофьевич // *БСЭ* / Под ред. О. Ю. Шмидта.— М., Сов. энцикл., 1928.— Т. 9.— С. 50.
Іваницький С. Повернута в минуле аграрна політика ліберальної буржуазії (З приводу праць акад. М. П. Василенка з історії кріпаччини на Україні) // *Україна: Журн. циклу наук. іст.* (Всеукр. Акад. Наук. соц.-екон. відділ).— 1932.— № 1/2.— С. 111—116; № 3.— С. 61—104.
Наріжний С. М. П. Василенко і його наукова діяльність: Відбитка з «Нашої культури» за 1936 р.— Львів, 1936.— 41 с.
Василенко Микола // *Укр. загальн. енцикл. Книга знання: У 3 томах / За ред. І. Раковського.*— Львів — Станіславів — Коломия: Рід. шк. (Б. р.).— Т. 1.— С. 473.
Василенко Микола Прокопович // *Укр. радян. енцикл. слов.*— К.: Голов. ред. УРЕ, 1966.— Т. 1.— С. 278.
Полонська-Василенко Н. Д. Микола Прокопович Василенко — його життя та наукова діяльність // *Укр. історик* (Нью-Йорк та ін.).— 1966.— № 3/4.— С. 41—51.
Окиншевич Л. Пам'яті академіка М. П. Василенка: З нагоди сторіччя з дня його народж. // *Правничий вісн.* (Нью-Йорк).— 1971.— Кн. 3.— С. 22—29.
Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвеева Л. В., Усенко І. Б. Другий президент. Історико-біографічний нарис про М. П. Василенка // *Вісник АН УРСР.*— 1990.— № 2.— С. 55—72.
Микола Прокопович Василенко. Вступ. ст. Ю. С. Шемшученка, І. Б. Усенка; Показчик літ. склав В. В. Вороненко.— К., 1990.— 56 с. (Біобібліографія вчених Укр. РСР).
Микола Василенко: «Московські вчені заздять Українській Академії наук. Документи до 125-річчя з дня народження // *Вісник АН УРСР.*— 1991.— № 2.— С. 75—97.

ПРИМІТКИ •

Розділ I

- ¹ Відділ рукописів ЦНБ АН України, далі — ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1252.— Арк. 139.
- ² Там же.— Арк. 133.
- ³ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України).— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 35.— Арк. 1.
- ⁴ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Оп. 1.— Спр. 1252.— Арк. 135.
- ⁵ Там же.— Арк. 156.
- ⁶ Там же.— Арк. 143 зв.
- ⁷ Там же.— Арк. 135 зв.
- ⁸ Там же.— Арк. 162 зв.
- ⁹ Там же.— Арк. 165 зв.
- ¹⁰ Там же.— Арк. 176.
- ¹¹ Там же.— Арк. 193.
- ¹² П. Я. Литвинов (Післяслово до статті І. Спаської) // Етнографічний вісник (ВУАН. Етнографічна комісія).— 1928.— Кн. 7.— С. 200—203.
- ¹³ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1252.— Арк. 227 зв.
- ¹⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції; вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі — ЦДАЖР України).— Ф. 4455 с.— Оп. 1.— Спр. 43.— Арк. 204—206.
- ¹⁵ ВР ЦНБ України.— Ф. 40.— Спр. 1410.— Арк. 1.
- ¹⁶ Там же.— Спр. 1252.— Арк. 14 зв.— 15.
- ¹⁷ Биографический словарь профессоров и преподавателей Юрьевского университета.— Юрьев, 1902.
- ¹⁸ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1252.— Арк. 20.
- ¹⁹ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1252.— Арк. 40.
- ²⁰ Там же.— Арк. 51.
- ²¹ Там же.— Арк. 40 зв.
- ²² Там же.— Арк. 51.
- ²³ Там же.— Арк. 74 зв.

Розділ II

- ¹ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 44.— Арк. 12.
- ² Н. Василенко. Памяти почетного члена общества А. М. Лазаревського // Чтения в Истор. об-ве Нестора-летописца.— 1903.— Кн. 17.— Вып. 2.— Отд. 1.— С. 88.
- ³ Н. Василенко. Олександр Матвійович Лазаревський (1834—1902) // Україна.— 1927.— Кн. 4.— С. 56.

• Усі дати до 1 лютого 1918 р. подаються за старим стилем.

- ⁴ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 44.— Арк. 55.
- ⁵ Там же.— Спр. 45.— Арк. 387.
- ⁶ Див.: Революция на Украине (по мемуарам белых). (Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Составил С. А. Алексеев).— М.: Государственное изд-во, 1930.— С. 222—231.
- ⁷ Див.: Укр. арх. зб.— К., 1927.— Т. 2.— С. 339—340.
- ⁸ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 44.— Арк. 40—41.
- ⁹ Там же.— Арк. 89.
- ¹⁰ Там же.— Спр. 25.— Арк. 7 зв.
- ¹¹ Там же.— Спр. 44.— Арк. 112.
- ¹² Там же.— Арк. 168.
- ¹³ Там же.— Арк. 121.
- ¹⁴ Там же.— Спр. 25.— Арк. 5.
- ¹⁵ Там же.— Спр. 44.— Арк. 195.
- ¹⁶ Див.: Василенко Н. Олександр Матвійович Лазаревський (1834—1902) // Україна.— 1927.— Кн. 4.— С. 58—59.
- ¹⁷ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 44.— Арк. 21.
- ¹⁸ Там же.— Арк. 250.
- ¹⁹ Там же.— Арк. 233—294.
- ²⁰ Там же.— Арк. 56—57.
- ²¹ Там же.— Арк. 301.
- ²² Там же.— Арк. 302.
- ²³ Там же.— Спр. 47.— Арк. 1а.

Розділ III

- ¹ Із сімейного архіву Н. К. Василенко (племінниці М. П. Василенка).
- ² Там же.
- ³ Там же.
- ⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР).— Ф. 3974.— Оп. 1.— Спр. 4.— Арк. 2.
- ⁵ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1346.— 1898.— Арк. 5.
- ⁶ Там же.— Спр. 272.— Арк. 1.
- ⁷ ВР ЦНБ УРСР.— Ф. 40.— Спр. 1346.— 1926.— Арк. 1.
- ⁸ Мошинский И. Н. (Юзеф Конарский).— На путях к первому съезду Р. С.— Д. Р. П. 90-е годы в Киевском подполье.— М.: Изд-во политкаторжан, 1928.— С. 23.
- ⁹ Державний архів м. Києва (далі — ДА м. Києва).— Ф. 16.— Оп. 465.— Спр. 1416.— Арк. 8.
- ¹⁰ Мошинский И. Н. Указ. соч.— С. 27.
- ¹¹ Там же.— С. 23—24.
- ¹² Там же.— С. 24.
- ¹³ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1346.— 1926.— Арк. 6.
- ¹⁴ Мошинский И. Н. Указ. соч.— С. 29.
- ¹⁵ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1346.— 1926.— Арк. 6.
- ¹⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІА України у м. Києві).— Ф. 274.— Оп. 1.— Спр. 888.— Арк. 147.
- ¹⁷ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1346.— 1904.— Арк. 9.
- ¹⁸ ЦДІА України у м. Києві.— Ф. 274.— Оп. 1.— Спр. 888.— Арк. 149.
- ¹⁹ Там же.

- ²⁰ Із сімейного архіву Н. К. Василенко.
¹ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 45.— Арк. 9.
²² ЦДІА УРСР у м. Києві.— Ф. 318.— Оп. 1.— Спр. 1111.— Арк. 2.
²³ Там же.— Арк. 3.
²⁴ Там же.— Спр. 1760.— Арк. 89а.
²⁵ Там же.— Арк. 95.
²⁶ Там же.— Арк. 95, 105.
²⁷ Там же.— Арк. 105.
²⁸ Див.: «Дело редактора газеты «Киевские отклики» Н. П. Василенко» // Киевский голос.— № 15.— 16 января 1907 г.
²⁹ «Современное правосудие» // Там же.— № 46.— 16 марта 1907 г.
³⁰ ЦДІА України.— Ф. 318.— Оп. 1.— Спр. 1111.— Арк. 55.
³¹ ЦДАМЛМ УРСР.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 45.— Арк. 26.
³² Там же.— Спр. 12.— Арк. 2.
³³ Там же.— Арк. 6 і 6 зв.
³⁴ Там же.— Арк. 4.
³⁵ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1346.— 1909.— Арк. 13.
³⁶ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 35.— Арк. 25—26.
³⁷ Там же.— Спр. 45.— Арк. 60—61.

Розділ IV

- ¹ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 35.— Арк. 27.
² ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1346.— 1913.— Арк. 43.
³ Там же.— Арк. 1.
⁴ Із сімейного архіву Н. К. Василенко.
⁵ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1150.
⁶ Там же.— Спр. 1346.— Арк. 3.
⁷ Там же.— Арк. 18.
⁸ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 35.— Арк. 29—30.
⁹ Там же.— Спр. 45.— Арк. 149.
¹⁰ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1205.
¹¹ Отчет о состоянии и деятельности императорского университета св. Владимира // Университетские известия.— 1913.— № 11.— С. 3, 67—68.
¹² Шеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма.— Киев, 1912.— С. 382.
¹³ ЦДАЖР СРСР.— Ф. 102 (ДП 00).— 1908.— Спр. 9 ч.— Арк. 9—10.
¹⁴ ДА м. Києва.— Ф. 16.— Оп. 465.— Спр. 376.— Арк. 1.
¹⁵ Там же.
¹⁶ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 920.— Арк. 1—2.— Спр. 1206.— Арк. 1.
¹⁷ Там же.— Спр. 1346.
¹⁸ Там же.— Спр. 1155.
¹⁹ Там же.— Спр. 1346.— 1913.— Арк. 10.
²⁰ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 35.— Арк. 38—39.
²¹ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1346.— 1913.— Арк. 11.
²² Там же.— Арк. 3.
²³ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 35.— Арк. 37.
²⁴ Там же.— Арк. 48—49.
²⁵ Там же.— Спр. 1.
²⁶ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 10.— Спр. 32 682, 32 716, 32 772, 32 848, 32 864.

- ²⁷ ЦДАЖР СРСР.— Ф. 102 (ДПОО).— 1910.— Спр. 139.— Арк. 111.
- ²⁸ Див., наприклад: Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Українське наукове товариство // Вісник АН УРСР.— 1990.— № 11.— С. 72—75.
- ²⁹ Див.: Василенко М. П. З історії устрою Гетьманщини: критич. замітки // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка у Львові.— 1912.— Т. 108.— С. 103—116; Яого ж. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст. з приводу заміток М. Є. Слабченка // Там же.— 1913.— Т. 116.— С. 79—86.
- ³⁰ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 45.— Арк. 300.
- ³¹ Памятная книжка Киевского общества Друзей мира и отчет о деятельности за 1910 г.— Киев, 1911 г.— С. 12, 80.
- ³² Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма.— С. 464—465.
- ³³ Список судових справ, що їх вів вчений, див.: ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 934.
- ³⁴ Більш детально про адвокатську діяльність див.: ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 45.— Арк. 469—499.
- ³⁵ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1413, 1414.
- ³⁶ Там же.— Спр. 1118—1122, 1161—1163.
- ³⁷ ЦДІА України в м. Києві.— Ф. 274.— Оп. 1.— Спр. 3458, ч. 1.— Арк. 16.
- ³⁸ ЦДАЖР СРСР.— Ф. 523.— Оп. 3.— Спр. 5.— Арк. 7.
- ³⁹ Думова Н. Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции.— М., 1988.— С. 40; Аврех А. Я. Масоны и революция.— М., 1990.— С. 144.
- ⁴⁰ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 46.— Арк. 173—174.
- ⁴¹ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1346.— 1916.— Арк. 4.

Розділ V

- ¹ Василенко Н. П. Царствование императора Николая II (1894—1917) // Киевская мысль.— 1917, 6 марта.
- ² ВР ЦНБ АН України.— Ф. 52.— Спр. 22.— Арк. 1—2.
- ³ ЦДІА України у м. Києві.— Ф. 707.— Оп. 300.— Спр. 98.— Арк. 1—30.
- ⁴ Киевлянин.— 1917, 24 марта; Нова Рада.— 1917, 31 бер.
- ⁵ Киевская мысль.— 1917, 15 и 19 марта.
- ⁶ Киевлянин.— 1917, 29 марта.
- ⁷ Киевская мысль.— 1917, 11 апреля; Киевлянин.— 1917, 28 мая.
- ⁸ ЦДІА України у м. Києві.— Ф. 707.— Оп. 85.— Спр. 37.— Арк. 9—10, 52.
- ⁹ Киевлянин.— 1917, 11 авг.
- ¹⁰ Нова Рада.— 1917, 28 і 29 квіт.
- ¹¹ ЦДІА України у м. Києві.— Ф. 707.— Оп. 299.— Спр. 352 а.— Арк. 13—16.
- ¹² Див., наприклад: Киевлянин.— 1917, 28 апр.; 30 июля.
- ¹³ Киевлянин.— 1917, 4 авг.; 7 сент.
- ¹⁴ Киевская мысль.— 1917, 28 июня.
- ¹⁵ Там же, 2 июля; Киевлянин.— 1917, 4 авг.
- ¹⁶ Киевская мысль.— 1917, 2 сент.
- ¹⁷ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 52.— Спр. 22.— Арк. 2.
- ¹⁸ Киевлянин.— 1917.— 8 сент.; ДА м. Києва.— Ф. 16.— Оп. 356.— Спр. 87.— Арк. 2.
- ¹⁹ Архів АН СРСР.— Ф. 518.— Оп. 1.— Спр. 70.— Арк. 8.
- ²⁰ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1346.— 1917.— Арк. 20.—
- ²¹ Там же.— Арк. 22.

- 22 Там же.— Спр. 1241.— Арк. 1.
 23 Там же.— Спр. 1254.— Арк. 1.
 24 Там же.— Спр. 1062.— Арк. 1; Спр. 1063.— Арк. 1; Спр. 1101.— Арк. 1.
 25 Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле.— Ч. 2.— Львів, 1923.— С. 86—87.
 26 Киевская мысль.— 1918, 3 мая.
 27 Там же.— 4 мая.
 28 Короленко В. Г. Подцензурное // Киевская мысль.— 1918, 5 июня.
 29 Державний вісник.— 1918, 31 серп. і 1 жовт.
 30 Киевская мысль.— 1917, 3 і 12 мая.
 31 Ленін В. І. Повн. зібр. тв.— Т. 36.— С. 304.
 32 Див.: Вісник АН України.— 1991.— № 2.— С. 89.
 33 Робітнича газета.— 1918, 14 трав.
 34 Архів АН СРСР.— Ф. 518.— Оп. 5.— Спр. 94.— Арк. 16.
 35 Киевская мысль.— 1918, 26 мая.
 36 Див.: «Державний вісник» за травень — вересень 1918 р.
 37 Там же.— 6 вер.
 38 ЦДАЖР України.— Ф. 1064.— Спр. 123 а.— Арк. 2.
 39 ЦДАЖР СРСР.— Ф. 523.— Оп. 3.— Спр. 20.— Арк. 7.
 40 Архів АН СРСР.— Ф. 518.— Оп. 2.— Спр. 70.— Арк. 8.
 41 Киевская мысль.— 1918, 29 сент. (12 окт.).
 42 ЦДАЖР України.— Ф. 1064.— Спр. 25.
 43 ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1055.— Арк. 1; Спр. 1165.— Арк. 1; Спр. 917.— Арк. 1—11.
 44 Там же.— Спр. 1099.— Арк. 1.
 45 Там же.— Спр. 1183.— Арк. 1.
 46 ЦДАМЛМ України.— Ф. 542, оп. 1, спр. 46.— Арк. 86—90.

Розділ VI

- 1 В. Вінниченко. Відродження нації, част. III.— Київ — Відень, 1920.— К.: Політвидав України, 1990.— С. 39.
 2 ВР ЦНБ АН України.— Ф. X.— Спр. 32 919.— Арк. 95—96.
 3 Архів АН СРСР.— Ф. 518.— Оп. 5.— Спр. 94.— Арк. 15, 16.
 4 Там же.— Оп. 2.— Спр. 45.— Арк. 2.
 5 Д. Дорошенко. Історія України, 1917—1923, т. II.— Ужгород, 1930.— С. 44.
 6 ЦДАЖР України.— Ф. 2201.— Оп. 1.— Спр. 135.— Арк. 6.
 7 Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві.— К., 1919.— С. 2—8.
 8 Пояснююча записка до законопроекту про заснування УАН у Києві.— К., 1918.— С. 5.
 9 ВР ЦНБ АН України.— Ф. X.— Спр. 32 919.— Арк. 95 (зв.).
 10 Архів Президії АН України.— Ф. Р—251.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 91.
 11 Перший піврік існування УАН в Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.— К., 1919.— С. 64.
 12 Архів Президії АН України.— Ф. Р—251.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 42 (зв.).
 13 Дорошенко Д. Історія України, Т. II.— Ужгород, 1930.— С. 338.
 14 Там же.— С. 368.
 15 Пояснююча записка до законопроекту про заснування УАН у Києві.— С. 25—26.
 16 ЦДАЖР України.— Ф. 2201.— Оп. 1.— Спр. 135.— Арк. 15.

- ¹⁷ «Про актуальні маловивчені питання історії заснування та перших років діяльності АН УРСР».— Постанова Президії АН УРСР № 489 від 22 грудня 1988 р.
- ¹⁸ Архів АН України.— Ф. 251.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 47.
- ¹⁹ Добров Г. М., Кістерська Л. Д., Матвеева Л. В. та ін. До питання про створення АН України // Нариси з історії природознавства та техніки.— 1989.— Вип. 36.— С. 17.
- ²⁰ Кодиков И. А. Философские воззрения В. И. Вернадского.— М., 1963.— С. 11.
- ²¹ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 44.— Арк. 1.
- ²² Державний Вісник.— 1918, 8 серпня.— № 32.— С. 2.
- ²³ ЦДАЖР України.— Ф. 2201.— Оп. 1.— Спр. 63.— Арк. 4; Архів АН СРСР.— Ф. 518.— Оп. 4.— Спр. 99.— Арк. 24, 33.
- ²⁴ Микола Василенко: Московські вчені заздять Українській Академії наук... / Документи до 125-річчя з дня народження // Вісник Академії наук України.— № 2.— 1991.— С. 76—78.
- ²⁵ ЦДАЖР України.— Ф. 2582.— Оп. 3.— Спр. 1.— Арк. 51, 58.
- ²⁶ Перший піврік існування УАН в Києві...— С. 67.
- ²⁷ Архів АН СРСР.— Ф. 518.— Оп. 4.— Спр. 100.— Арк. 20.
- ²⁸ Там же.— Ф. 1039.— Оп. 1.— Спр. 328.— Арк. 2, 5.
- ²⁹ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 38.— Спр. 21.— Арк. 4.
- ³⁰ ДА м. Києва.— Ф. 16.— Оп. 479.— Спр. 216.— Арк. 2—5.
- ³¹ Архів АН СРСР.— Ф. 518.— Оп. 4.— Спр. 100.— Арк. 76; Див.: А. И. Деникин. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине (по мемуарам белых). Сост. С. А. Алексеев. Под ред. Н. Н. Попова.— М.; Л., 1930.— С. 139.
- ³² ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 46.— Арк. 98—107.
- ³³ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1346.— Арк. 4.
- ³⁴ Архів АН СРСР.— Ф. 518.— Оп. 3.— Спр. 236.— Арк. 3 (зв.).
- ³⁵ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1214.— Арк. 1.
- ³⁶ Архів АН СРСР.— Ф. 518.— Спр. 233.— Арк. 12.
- ³⁷ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Спр. 1346.— Арк. 2.
- ³⁸ Звідомлення ВУАН за 1921 р.— Берлін, 1923.— С. 5.
- ³⁹ Наука на Україні.— 1922.— № 3.— С. 229.
- ⁴⁰ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 1.— Спр. 2646.— Арк. 2 (зв.).
- ⁴¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 2.— 1917—1924. Переклад з восьмого російського видання.— К., 1979.— С. 379.

Розділ VII

- ¹ Спогади Н. Д. Полонської про обставини її знайомства з М. П. Василенком див.: ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 47.
- ² ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 115. В цій же справі містяться і наступні цитовані листи вченого до Н. Д. Полонської.
- ³ Там же.— Спр. 37.
- ⁴ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Оп. 1.— Спр. 342, 370.
- ⁵ Із щоденників М. П. Василенка // Вісник АН УРСР.— 1991.— № 2.— С. 82.
- ⁶ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Оп. 1.— Спр. 1275.
- ⁷ Там же.— Спр. 370.

- 8 ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 46.— Арк. 247—248.
- 9 Із щоденників М. П. Василенка.— С. 83.
- 10 ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 46.— Арк. 231.
- 11 Тут і далі згадується нарис Н. Д. Полонської про справу «Київського обласного центру дій», що зберігся у рукопису в ЦДАМЛМ України (Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 47).
- 12 ЦДАЖР СРСР.— Ф. 5784.— Оп. 1.— Спр. 53.— Арк. 174.
- 13 Там же.— Спр. 51.— Арк. 26.
- 14 Див.: Голиков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2.— 4-е изд.— М., 1986.— С. 180—187; Дело Киевского областного центра действий: (стеногр. отчет).— Киев, 1927.— 820 с.
- 15 Див.: ЦДАЖР СРСР.— Ф. 5784 (Паризький центр дій).
- 16 ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Оп. 1.— Спр. 1269.— Арк. 1.
- 17 Хазин М. Честь прокурора // Правда.— 1990.— 15 окт.
- 18 Див.: ЦДАЖР СРСР.— Ф. 5784.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 19.
- 19 Оригінали всіх згадуваних в цьому розділі клопотань про пом'якшення присуду щодо М. П. Василенка зберігаються в одній із справ архівного фонду ВУЦВК.— ЦДАЖР України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Спр. 1945.— Арк. 52—174.
- 20 Архів ЦК Компартії України.— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 1907.— Арк. 10.
- 21 ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Оп. 1.— Спр. 1340.
- 22 Там же.— Спр. 1002—1009.
- 23 Там же.— Спр. 1270.
- 24 Із щоденників М. П. Василенка.— С. 85.
- 25 Копії всіх судових та інших документів, що стосуються «боротьби за квартиру», див.: ВР ЦНБ АН УРСР.— Ф. 42.— Оп. 1.— Спр. 210—250.
- 26 Із щоденників М. П. Василенка.— С. 85.
- 27 ЦДАЖР України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Спр. 1945.— Арк. 123—125.
- 28 Архів ЦК Компартії України.— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 2432.— Арк. 53.

Розділ VIII

- 1 ВР ЦНБ України.— Ф. 40.— Спр. 48.— Арк. 1.
- 2 Із щоденників М. П. Василенка.— С. 84, 85.
- 3 Там же.— С. 83.
- 4 Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права.— Вип. 1.— К., 1925.— С. VI.
- 5 Архів АН СРСР.— Ф. 518.— Оп. 3.— Спр. 234.— Арк. 15.
- 6 Див.: Гнатюк М. Не дайте мені загинути на чужині // Літературна Україна.— 1990.— 29 лист.— С. 5.
- 7 ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 46.— Арк. 405.
- 8 Там же.— Арк. 408—409.
- 9 Там же.— Арк. 45.
- 10 Із щоденників М. П. Василенка.— С. 87—89.
- 11 ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 46.— Арк. 290.
- 12 Із щоденників М. П. Василенка.— С. 84.
- 13 ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 46.— Арк. 418.
- 14 Архів АН СРСР.— Ф. 518.— Оп. 3.— Спр. 234.— Арк. 1.
- 15 Там же.— Арк. 20—21.
- 16 ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 46.— Арк. 418.
- 17 Архів АН СРСР.— Ф. 518.— Оп. 3.— Спр. 234.— Арк. 19.
- 18 Із щоденників М. П. Василенка.— С. 90.

- ¹⁹ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Оп. 1.— Спр. 49.— Арк. 1.
²⁰ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 46.— Арк. 420.
²¹ Там же.— Арк. 424—425.
²² ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Оп. 1.— Спр. 1430.— Арк. 1.
²³ Там же.— Арк. 3.
²⁴ Там же.— Арк. 6.
²⁵ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 46.— Арк. 425—427.
²⁶ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 40.— Оп. 1.— Спр. 50.— Арк. 1.
²⁷ Там же.— Арк. 4.
²⁸ ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 46.— Арк. 428—432.
²⁹ Там же.— Арк. 434.
³⁰ Архів АН СРСР.— Ф. 518.— Оп. 3.— Спр. 234.— Арк. 25.
³¹ Там же.— Арк. 30.
³² Цей і наступний листи цитуються за біографічним нарисом, який підготувала Н. Д. Полонська-Василенко (ЦДАМЛМ України.— Ф. 542.— Оп. 1.— Спр. 35.— Арк. 79—30 та інші).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аврех А. Я. 255
Айвазовський І. К. 79
Акімова Ф. 88
Александровський В. Ф. 70
Александровський Г. В. 50, 80, 118
Александровський О. І. 23
Алексєєв С. А. 253, 257
Алексєєнко М. М. 37
Анастасієв О. К. 47
Антонович В. Б. 7, 39, 45, 46, 55, 79
Апостол Д. П. 22
Архимович З. В. 116
Ахматов Л. С. 187
Ахшарумов, цензор 82
- Багалій Д. І. 7—8, 15, 48, 93, 151, 156, 158, 175, 185, 250
Багалій М. Д. 163
Багалій О. Д. 163
Базилевич В. М. 211
Балінський І. М. 118, 203, 204
Барвінський В. О. 203
Бахметьев 45
Безбородько І. А. 135
Бейліс Мендель 23, 187
Бейтель А. О. 48, 50
Белінський В. Г. 75
Бердяєв М. О. 79
Беренштам В. Л. 80
Беркут Л. М. 174
Бесарабов 189
Біднов В. О. 135
Білецький Л. 135
Біляшівський М. Ф. 96, 104
- Богаєвський П. М. 166
Бодуен де Куртене І. О. 30
Бодянський О. М. 65, 248
Болховітінов Є. О. 103
Бонташ П. К. 172
Борисенок С. Г. 202, 204, 226, 228, 233, 236
Бредов М. Е. 161
Брикнер О. Г. 30—32, 35, 38
Брокгауз Ф. А. і Єфрон І. А. 48, 56, 65, 67, 90, 93, 114, 247, 249, 251
Брюховецький І. М. 46
Бузескул В. П. 220
Булгаков М. О. 131
Булгаков С. М. 23, 79
Бухарін М. І. 3
Бущенко П. І. 194, 196
Бюхнер Людвіг 76
- Вавилов С. І. 4
Вагнер Ю. М. 79
Вакар М. П. 178, 179, 180, 181, 183
Валь фон Е. 33
Василени (родичі) 10, 12—15, 17—20, 24, 26, 47, 49, 92, 107, 193, 253, 254
Василенко Костянтин П. (брат) 24, 49, 70, 77, 95, 96, 126, 178—183, 187, 191, 193, 200
Васнецов В. М. 39
Васьков П. Г. 27, 38, 46, 49, 60, 61
Васькова Є. П. 163

- Великохатко М. С. 199
 Веллер В. Х. 19
 Вельмін А. 179
 Вельямінов-Зернов В. В. 47
 Венгеров Л. М. 174, 180, 187
 Вернадський В. І. 7, 122, 123, 128, 134, 135, 139, 141, 147—151, 155—158, 161, 162, 164, 166—168, 206, 213, 214, 220, 221, 224, 225, 227, 230, 257
 Виговський І. О. 46
 Винавер М. М. 83
 Винниченко В. К. 145, 256
 Виноградова В. В. 191
 Вілінська-Маркович М. О. (Марко Вовчок) 69
 Вісковатов П. О. 30
 Вітте С. Ю. 67, 106, 195
 Владимирський-Буданов М. Ф. 8, 45, 57, 58
 Воблий К. Г. 109, 141, 161, 221
 Вовк Ф. К. 150
 Водовозов В. В. 79, 80
 Волконський С. Г. 65
 Володимир Мономах 25, 59
 Володимир св. 22, 39, 45, 47, 55, 98, 113, 115, 120, 123, 127, 133, 142, 143, 158, 161, 176, 250, 254
 Володкевич Н. П. 50
 Вороненко В. В. 6, 251
 Вотчал С. П. 168

 Гаврик В. Д. 163
 Гамсун Кнут 195
 Гапон Г. А. 81
 Герцен О. І. 30, 34
 Гессен В. М. 84
 Гіляров О. М. 165
 Глядківський П. С. 236
 Глушко С. В. 236
 Гнатюк М. 258
 Гоголь М. В. 26, 75
 Гончаров І. О. 75
 Голиков Д. Л. 184, 190, 258
 Голубовський П. В. 69
 Гольденвейзер Я. С. 84
 Горбачевський Іван 217
 Горький Максим (дів. Пешков О. М.)
 Грабар В. Є. 8, 122, 175, 208, 209, 216, 217, 221, 240
 Граве Д. О. 135
 Гранат, брати А. і І. 93, 249, 251
 Гредескул М. А. 89
 Гриневич, прокурор 84
 Гринько Г. Ф. 165, 169
 Гришко В. Т. 204, 233, 242
 Грінченко Б. Д. 79, 153
 Грушевський М. С. 7, 52, 55, 98, 101, 103, 104, 126, 146—150, 167, 196, 201, 202, 213, 228, 230, 235, 242, 250
 Грушевський О. С. 104, 135, 167
 Густав III. 31

 Давиденко І. Я. 25
 Данилевич В. Ю. 100
 Дахнович А. С. 106
 Дашкевич І. П. 58
 Дарвін Чарлз 76
 Делянов І. Д. 57
 Демченко Г. В. 166
 Денікін А. І. 161—163, 257
 Денисенко В. С. 236
 Деревицький О. М. 97, 98
 Дитятін І. І. 29, 37, 38
 Дмитро Ростовський 103
 Дмитрієв Ф. 12
 Дністрянський С. С. 208, 209
 Довнар-Запольський М. В. 8, 55, 61, 106, 109, 249
 Добров Г. М. 6, 243, 257
 Добров О. С. 203, 228, 236
 Добровольський Л. І. 106
 Добролюбов М. О. 75
 Долгорукий П. Д. 106
 Доманицький В. М. 42, 68
 Дорошенко Д. І. 8, 129, 131, 256

- Дорошенко П. Я. 136
 Дорошкевич О. К. 235
 Достоевський Ф. М. 30
 Драгоманов М. П. 22, 122, 249
 Драгоманова Л. М. 137
 Драй-Хмара М. П. 135
 Дружчиц В. Д. 210
 Дудник Ч. М. 233
 Думова Н. Г. 255
 Дьяконов М. А. 29
- Ейнштейн Альберт 146
 Ейхенвальд О. О. 217
 Елькін Б. І. 90
 Енгельман І. Є. 29
 Еммітхауз 29
- Євреїнов Б. А. 178, 183
 Єгіазаров С. А. 166
 Єгоров І. В. 143
 Єдиневський С. Г. 183, 189, 191
 Єфремов С. О. 8, 80, 81, 109, 158, 212, 220, 235
- Жекуліна А. В. 99, 118
 Железнов В. Я. 71, 79, 80
 Житецький Г. П. 143, 158
- Заболотний Д. К. 168, 220, 221, 226
 Забугін М. П. 67
 Завитневич В. В. 58
 Загоровський О. І. 88
 Загоскін М. П. 55
 Заньковецька М. К. 137
 Затонський В. П. 161, 186, 223, 238
 Звягін К. С. 14
 Земляк 195
 Зібер М. І. 72
 Зіньківський В. В. 100
 Златківський Д. Г. 194
 Зновицький О. О. 107, 108
- Іван IV (Грозний) 114
 Іваницька Василенко К. І. 23
- Іваницький-Василенко С. М. 141, 172, 185, 199, 201, 202, 204, 226, 233, 236, 251
 Іванов П. А. 52
 Ігор, князь 98
 Іконников В. С. 38, 39, 55, 57, 58, 106, 150
 Іоффе М. С. 248
 Ісиченко П. І. 181, 184
- Йонінас І. З. 210, 211
- Калінін М. І. 187
 Каманін І. М. 250
 Камішан О. М. 226, 231, 234, 235
 Капустін М. Н. 37
 Карачківський М. Ф. 235, 236
 Карнегі Дейл 155
 Карпінський П. Н. 88
 Карташов А. В. 178
 Касперов В. И. 246
 Катерина II. 145
 Кашенко М. Ф. 156
 Квітка К. В. 136
 Керенський О. Ф. 123—125
 Кибальчич М. І. 25
 Кирило та Мефодій, слов'янські просвітителі 122, 133
 Ківлицький Є. О. 64, 69, 70, 80, 106, 117
 Кістерська Л. Д.—251
 Кістяківський Б. О. 79, 89, 135, 141, 161, 166, 176, 217, 250
 Кістяківський В. О. 51
 Клейн Фелікс 146
 Клименко М. В. 22, 23
 Клопфер 199
 Кованько-Кованківський П. Л. 235
 Кодиков І. А. 257
 Козлов В. С. 217
 Козоріс М. К. 236
 Кордт В. О. 158
 Корневський І. І. 106

- Корнілович М. І. 233
 Короленко В. Г. 8, 79, 80, 82, 95, 113, 130, 256
 Косач Л. П. (Леся Українка) 79
 Косач О. П. (Олена Пчілка) 26—27, 79, 106
 Косинський В. А. 23, 88, 103, 156, 217
 Костомаров М. І. 103, 248
 Котляревський С. А. 83
 Коченовська Є. В. 13
 Красовський Ф. Д. 18
 Крилов М. М. 168
 Кримський А. Ю. 8, 48, 139, 150, 155—158, 161, 166, 169, 192, 194, 197, 198, 212, 220, 251
 Крип'якевич І. П. 135
 Кристер А. Є. 175, 235
 Кропивницька М. В. 137
 Куйбишев В. В. 3
 Куликівський Т. О. 89, 107
 Кулішер Є. М. 141
 Куплевський Н. О. 141
 Купрін О. І. 70, 185
 Купфер 28
 Курас І. Ф. 6
 Курило Г. М. 155
 Куцвалов Б. С. 178
 Кюстнер 29
- Лазаревська К. О. 228
 Лазаревський О. М. 7, 38—40, 43—45, 58, 59, 64, 247, 252, 253
 Лазаренко М. Ф. 20, 22, 23
 Лаппо І. І. 206
 Лебідь-Юрчик Х. М. 155
 Левицький Л. М. 168, 169
 Левицький О. І. 8, 64, 65, 77, 93, 96, 99, 104, 152, 156, 176, 250
 Ленін (Ульянов) В. І. 131, 256
 Леонтович Ф. І. 56
 Лермонтов М. Ю. 215
- Леснік Максиміліан 33
 Леся Українка (див. Косач Л. П.)
 Лешке Георг 30
 Лесков М. С. 185
 Лизогуб Ф. А. 129, 130, 155
 Липеровський О. В. 115
 Липинський В. К. 103
 Липський В. І. 192, 194, 197, 220
 Литвинова П. Я. 24, 252
 Лічков Б. Л. 132, 147
 Лічков Л. С. 67, 70, 95
 Лобода А. М. 100, 135, 198, 221
 Лобода М. І. 175, 176
 Лотоцький О. І. 115
 Лукінов І. І. 6
 Луначарська С. М. 118
 Луначарський А. В. 81, 200
 Лучицька М. В. 69
 Лучицький І. В. 8, 22, 39, 43, 57, 58, 69, 70, 83, 90, 100, 135, 179
 Любавський М. К. 56, 210, 211
- Мазепа І. С. 9, 22, 46, 61
 Мазур Ф. Т. 187
 Майер Є. 27, 28
 Майер Л. 30
 Майн Рід (див. Рід Т. М.)
 Максимейко М. О. 203, 211, 228
 Максимов Н. Г. 106
 Малиновський О. О. 77, 163, 203, 209, 232, 238
 Мандельштам Я. Є. 195
 Мануїльський Д. З. 149
 Мануйлов О. А. 114, 120, 121, 147
 Маркович Я. А. 104
 Марко Вовчок (див. Вілінська-Маркович М. О.)
 Маркс Карл 33, 72
 Маслов С. І. 198, 211
 М'ятюшенко П. Т. 64

- Матюшенко С. П. 89, 90
 Меньшова Н. Д. (див. Полонська-Василенко Н. Д.)
 Менделєєв Д. І. 48
 Мещерська-Паніна С. В. 32, 126, 163
 Миклашевський М. П. 43
 Микола I 13, 94, 248
 Микола II 144, 255
 Милорадович Г. О. 45
 Мирний Панас (див. Рудченко П. Я.)
 Михайлик М. В. 187, 190, 197
 Михайловський М. К. 37
 Мінаков І. І. 172
 Мітіліно М. І. 128
 Міщенко Ф. І. 135, 217, 218
 Могилянський М. М. 80, 235, 236, 240
 Модзалевський В. Л. 8, 93, 96, 100, 104, 126
 Молешотт Якоб 76
 Молчановський М. М. 67, 69, 70
 Мономах Володимир (див. Володимир)
 Морозов Ф. М. 212
 Москвич О. Г. 180, 183—185, 189
 Мошинський П. М. (Конарський Юзеф) 72, 76, 253
 Мусін-Пушкін 67
 Мякотін В. О. 8, 40, 41, 43, 46, 48, 56, 59, 63, 69, 70, 90, 93, 247

 Наваловський М. 227
 Наполеон III 119
 Наріжний С. М. 251
 Науменко В. П. 44, 58, 70, 80, 117, 118, 123, 126
 Нестеров М. В. 39
 Нестор-літописець 38, 56, 57, 103, 212, 247, 248, 252
 Нечуй-Левицький І. С. 137, 153
 Николайчик Ф. Д. 117
 Новицький В. І. 203, 236
 Нольде О. Е. 195

 Огарьов М. П. 30
 Огієнко І. І. 118, 135, 152
 Озерський (Зебницький) Ю. І. 215
 Окиншевич Л. О. 202, 204, 226, 228, 229, 231, 232, 234, 236, 242, 251
 Олейникова О. М. 199
 Олександр I 28, 32
 Олександр II 25, 71
 Олександр III 31, 32, 36
 Олександра, княгиня 31
 Олена Пчілка (див. Косач О. П.)
 Ольденбург С. Ф. 8, 121—123, 147
 Омельченко Ф. З. 23
 Оміров М. Ф. 35
 Онищенко-Павлюк М. О. 184
 Онопрієнко В. І. 255
 Орженцький Р. М. 166
 Орлик Пилип 206, 250
 Осадчий Т. І.
 Островський О. М. 75
 Отомановський В. Д. 204, 225

 Павлик М. І. 236
 Павло I 32
 Павловські 13
 Павловський Б. Ю. 180, 184
 Павловський М. І. 23
 Павлуцький Г. Г. 100, 135, 150, 151
 Палієнко М. І. 223
 Палладін В. І. 150
 Пальшау А. А. 50
 Панін М. П. 32
 Паніна С. В. (див. Мещерська-Паніна С. В.)
 Паркінсон Дж. 238
 Пархоменко В. О. 173
 Пастернак С. П. 157
 Патон Б. Є. 5

- Паргамент О. Я. 88
 Пересвет-Солтан Й. М. 82
 Перети В. М. 100, 103, 146, 150, 208, 221
 Перовська С. Л. 25
 Петлюра С. В. 160
 Петро I Великий 9, 114, 145, 247
 Петров М. І. 156
 Петровський Г. І. 196, 197
 Петровський П. В. 88
 Петрушевський Д. М. 8, 59, 69, 70, 75, 89, 99, 100, 102, 209, 211, 212, 214, 215
 Пешков О. М. (Горький М.) 78, 207
 Писарев Д. І. 76
 Піскорський В. К. 52, 69, 70, 80
 Пічета В. І. 210
 Планк Макс 146
 Покровський М. М. 3
 Полівка Юрій (Іржі) 217
 Полонська-Василенко Н. Д. 8, 65, 66, 67, 170, 171, 173, 174, 177, 178, 185, 186, 187, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 205, 220, 221, 232, 236, 237, 239, 242, 251, 257, 258, 259
 Полонський С. Г. 170
 Полуботок П. Л. 206, 250
 Попов Г. Л. 203
 Попов М. М. 257
 Порш М. В. 103
 Проценко Л. А. 242
 Птуха М. В. 217, 220, 224
 Пуанкаре Раймон 191
 Пухтинський М. Д. 187, 189
 Пушкін О. С. 75
 Пфлуг-Гартунг Юліус 93, 248, 249

 Рагозін М. П. 27
 Раковський Х. Г. 132, 149, 198
 Рженецький А. К. 155
 Рибінський В. С. 50
 Рід Т. М. 26
 Рікардо Давід 72
 Розумовський К. Г. 22
 Романовський В. О. 173, 203, 228, 236
 Рудченко П. Я. (Панас Мирний) 153
 Румянцев-Задунайський П. О. 11
 Рунге 29
 Русова С. Ф. 118

 Савенко А. І. 96
 Саввич П. С. 68, 77
 Садовський М. К. 71
 Салазкін С. С. 123
 Саліковський О. Х. 80, 81, 90, 99, 107
 Самбук Р. Ф. 5, 243
 Самойлович І. С. 21
 Сапєжко К. М. 77
 Свенсон М. О. 194
 Святослав, князь 98
 Семевський М. І. 55
 Семковський (Бронштейн) С. Ю. 224
 Сергєєвич В. І. 56
 Сеченов І. М. 48
 Синайський В. І. 128
 Синицький Д. А. 49
 Синицький Є. Д. 37, 70, 80
 Ситін І. Д. 248, 249
 Ситник К. М. 6
 Сіак 235
 Скоропадський І. І.
 Скоропадський П. П. 4, 8, 41, 64, 128, 131, 132, 138, 142, 156
 Скотт Вальтер 26
 Скрипник М. О. 190, 194, 214, 215, 216, 220, 221, 223, 224
 Слабченко М. Є. 8, 104, 185, 204, 211, 223, 225, 229, 233, 241, 246
 Смаль-Стоцький С. Я. 104, 156

- Смирнов П. П. 106, 174, 175, 178, 179, 183, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 200, 211
Солнцев С. І. 208, 209, 217
Соловійов В. С. 48
Сосонко П. К. 204, 229, 232, 236
Спаська І. Ю. 252
Спекторський Є. В. 132
Сталін (Джугашвілі) Й. В. 5
Старицька М. М. 136
Старицька-Черняхівська Л. М. 69, 136
Старицький М. П. 78
Шашевський І. Д. 106
Стебницький П. Я. 115
Стешенко І. М. 80, 152
Стормер Карл 217
Стратонов В. В. 35, 36
Струве П. Б. 79, 83
Судієнко М. Й. 47
Сушицький Ф. П. 135, 163, 164
- Тарановський Ф. В. 61, 156, 217
Тарановська (Глінка) С. В. 61—65, 170
Тарановський В. В. 44, 61, 64
Тартаковський П. С. 180
Тейхмюллер Густав 30
Терещенко М. А. 59
Терещенко С. А. 21
Тимківський В. І. 18
Тимошенко С. П. 156, 161, 217
Тимченко Є. К. 150, 151
Тищенко М. Ф. 203
Ткаченко М. М. 236
Ткачівський 236
Толстая С. А. 34
Толстой Л. М. 34, 78, 95
Толстой Д. А. 20, 22
Торговец В. 186
Тоцький М. М. 141
Требінська М. М. 42, 43, 44, 56, 64, 65, 90, 92, 124, 125, 237, 238, 240
- Требінська О. М. 42, 43, 53, 65, 90, 237
Требінський Д. М. 42, 43, 52, 65, 86—87, 89, 163, 237, 238
Трепов Ф. Ф. 68
Тритшель К. Г. 88
Троцький Л. Д. 224
Трубецький Є. М. 58
Туган-Барановський М. І. 48, 135, 155, 156
Тулуб З. П. 207
Тутковський П. А. 106, 150, 156, 312—214, 220
Тургенєв І. С. 30, 75
- Усенко І. Б. 6, 251
Устимович М. М. 129
- Філіппов А. В. 186
Філонов Ф. В. 82
Флоринський Т. Д. 58, 101, 198
Фогель 28, 29
Фокін М. Д. 71, 76
Фомін О. В. 168, 197, 220
Фортинський Ф. Я. 45, 56
Франко І. Я. 104
- Хазин М. 258
Харлампович К. М. 217, 218
Хвильовий М. 195
Хмельницький Б.-З. М. 46
Хрестовий 235
Хржонщевський Н. А. 77
- Цитович М. М. 96, 98
- Чайковський М. В. 178, 183
Чацький Тадеуш 176, 195
Чебаков С. М. 179, 180, 183, 184, 188, 191, 193
Черкаський І. Ю. 202, 204, 205, 233, 235
Чернишевський М. Г. 34, 75
Чернін Отакар 195
Черняхівський О. Г. 69

- Чолганський Л. Е. 116, 141, 178, 179, 184, 191, 193, 195, 200
Чубинський М. П. 138
Чуйкевич Ф. О. 207
- Шамрай С. В. 235, 236
Шарий С. К. 35
Шахматов О. О. 61
Шевченко Т. Г. 7, 36, 69, 146, 150, 249, 250, 254, 255
Шелухін С. П. 103
Шемшученко Ю. С. 6, 251
Швайковський Г. 183, 184, 189
Шліхтер О. Г. 79, 80, 186, 223, 224
Шмальгаузен І. І. 220
Шмідт О. Ю. 3, 251
Шміт Ф. І. 193
Шраг І. А. 80
Штакельберг Ф. О., губернатор 68
Штіде Людвіг 27, 28, 29, 33
Шугуров М. В. 64
Шульгін В. В. 23, 180
- Щеглов В. Г. 55
Щеголев С. Н. 96, 97, 98, 99, 106, 254, 255
Щербаківський Д. М. 175
Щербина В. І. 172
Щербань Т. О. 255
Щурат В. Г. 235
- Южаков С. Н. 251
Юзефович В. М. 62
Юринець В. О. 224
Юркевич 236
Юрченко О. В. 204, 229, 242
- Яворницький Д. І. 96, 99, 103
Яворський М. І. 185, 200, 215
Язловський Б. О. 180, 187, 191
Яковлев О. В. 180, 187, 191
Яната О. А. 167
Яновський Ф. Г. 77, 194
Ярошевич А. І. 235
Ясинський М. М. 166
Яснопольський П. І. 88, 232

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ I. Початок	10
Розділ II. Вибір — велика наука	38
Розділ III. «Особа антиурядового напрямку»	68
Розділ IV. Непередбаченість долі	92
Розділ V. Наука і влада	114
Розділ VI. Зоря великої мрії	144
Розділ VII. Чорна смуга	170
Розділ VIII. Надії і звершення	200
Розділ IX. На схилі віку	223
Основні дати життя і діяльності	245
Наукова спадщина М. П. Василенка	246
Основні праці про життя і діяльність М. П. Василенка	251
Примітки	252
Іменний покажчик	260

НАУЧНОЕ ИЗДАНИЕ

ВИКТОР ВЯЧЕСЛАВОВИЧ ВОРОНЕНКО
ЛЮДМИЛА ДАНИЛОВНА КИСТЕРСКАЯ
ЛЕСЯ ВАСИЛЬЕВНА МАТВЕЕВА
ИГОРЬ БОРИСОВИЧ УСЕНКО

НИКОЛАЙ ПРОКОФЬЕВИЧ ВАСИЛЕНКО

Киев, Издательство «Наукова думка»

Оформлення художника А. Ф. Мороза

Художній редактор Р. І. Калиш

Технічний редактор С. Г. Максимова

Коректори

К. С. Мірзамухамедова, П. С. Бородянська

ИБ № 11886

Подано до складання 22.08.91. Підп. до друку 06.11.91. Формат 84×108/32.
Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 8,5+1 вкл. на крейд.
пап. Ум. друк. арк. 14,33. Ум. фарбо-відб. 14,44. Обл.-вид. арк. 15,08. Тираж
1000 пр. Зам. № 1—2842. Ціна 2 крб. 40 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601, Київ-4, вул. Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського вироб-
ничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3 в
Київській книжковій друкарні наукової книги. 252004 Київ 4, вул. Репіна, 4,
Зам. 1-915.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

В 1992 р.

ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:

**Апанович О. М. Українські обрії В. І. Вернадського.— 7 арк.—
1 крб. 50 к.**

На основі глибокого вивчення досі не порушених архівних матеріалів авторка розкриває науково-організаційну та культурно-освітню діяльність В. І. Вернадського на його рідній Україні. Висвітлено внесок геніального вченого у заснування та становлення Української академії наук, Всенародної бібліотеки України, зв'язки з видатними українськими вченими, письменниками, діячами мистецтва.

Для учених-суспільствознавців, публіцистів, викладачів вищої і середньої школи, студентів, усіх зацікавлених історією рідної культури.

**Макаренко Д. О. Микола Омелянович Макаренко.— 8 арк.—
1 крб. 60 к.**

Художник, мистецтвознавець і археолог, приятель Миколи і Бориса Рерихів, громадянин, що, захищаючи від знищення архітектурні і мистецькі шедеври, зокрема Михайлівський собор у м. Києві, наклав головою у сталінських катівнях,— таким уперше постає перед читачем образ одного із мужніх синів нашого народу, що людську гідність і принциповість ученого, вірність світлим ідеалам протиставив людиноненависництву.

Для вчених-істориків науки, викладачів вузів і шкіл, студентів і школярів, усіх, кому не байдуже наше минуле.

595-4

Нахлік Є. К. Пантелеймон Олександрович Куліш.— 10 арк.— 2 крб.

Понад півстоліття про цього видатного майстра українського слова і культурно-громадського діяча не виходило в нас жодної книжки. Отож автор із погляду сучасних досягнень наукової думки розкриває складний та суперечливий життєвий і творчий шлях П. Куліша, його новаторську роль в історії української прози, поезії, драматургії, перекладу, літературної критики і публіцистики. Висвітлюються редакторська, видавнича і народознавча діяльність П. Куліша, його взаємини з Т. Шевченком, М. Костомаровим, Марком Вовчком та іншими сучасниками.

Для учених, істориків науки, викладачів вузів і шкіл, студентів і школярів, усіх зацікавлених історією рідної культури.

Пепередні замовлення на ці видання приймають магазини книготоргів, «Книга-поштою» і «Академкнига».

Просимо користуватися послугами магазину видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), яка надсилає літературу іногороднім замовникам післяплатою.

595

2 крб. 10 к.

BA 539912

(2)

НАУКОВА ДУМКА